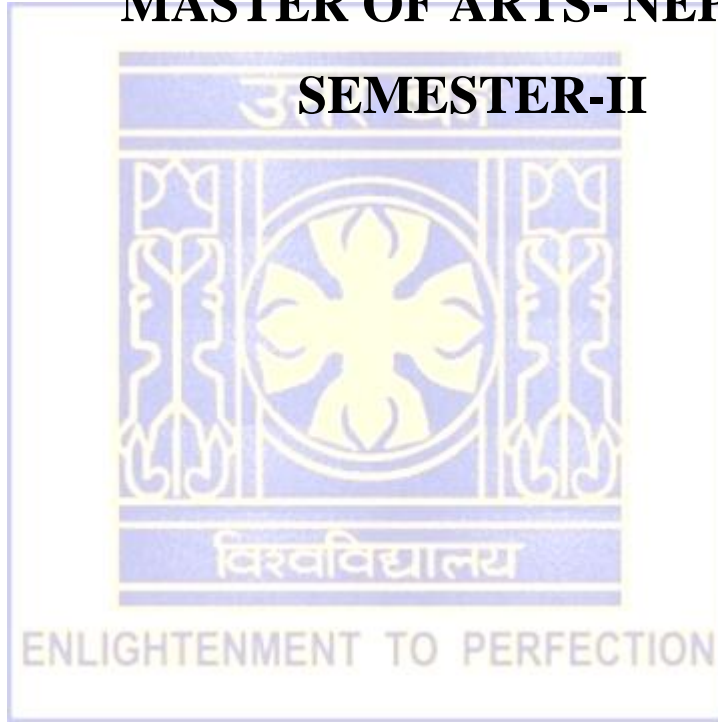

**DIRECTORATE OF DISTANCE EDUCATION
UNIVERSITY OF NORTH BENGAL**

MASTER OF ARTS- NEPALI

तुलनात्मक भारतेली साहित्य र अनुवाद

NEP-(DE)-PG-C-205

BLOCK-2

UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

Postal Address:

The Registrar,

University of North Bengal,

Raja Rammohunpur,

P.O.-N.B.U., Dist-Darjeeling,

West Bengal, Pin-734013,

India.

Phone: (O) +91 0353-2776331/2699008

Fax: (0353) 2776313, 2699001

Email: regnbu@sancharnet.in ; regnbu@nbu.ac.in

Website: www.nbu.ac.in

First Published in 2019

All rights reserved. No Part of this book may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission in writing from University of North Bengal. Any person who does any unauthorised act in relation to this book may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

This book is meant for educational and learning purpose. The authors of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any existing copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the even the Authors has/ have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for corrective action.

FOREWORD

The Self Learning Material (SLM) is written with the aim of providing simple and organized study content to all the learners. The SLMs are prepared on the framework of being mutually cohesive, internally consistent and structured as per the university's syllabi. It is a humble attempt to give glimpses of the various approaches and dimensions to the topic of study and to kindle the learner's interest to the subject

We have tried to put together information from various sources into this book that has been written in an engaging style with interesting and relevant examples. It introduces you to the insights of subject concepts and theories and presents them in a way that is easy to understand and comprehend.

We always believe in continuous improvement and would periodically update the content in the very interest of the learners. It may be added that despite enormous efforts and coordination, there is every possibility for some omission or inadequacy in few areas or topics, which would definitely be rectified in future.

We hope you enjoy learning from this book and the experience truly enrich your learning and help you to advance in your career and future endeavours.

तुलनात्मक भारतेली साहित्य र अनुवाद

BLOCK-1

एकाइ – १, तुलनात्मक साहित्य – परिचय र अवधारणा ।

एकाइ – २, तुलनात्मक साहित्य अध्ययनका आधार र पद्धति ।

एकाइ – ३, तुलनात्मक साहित्यको परम्परा, प्रयोजन र महत्व ।

एकाइ – ४, तुलनात्मक भारतेली साहित्यको प्रयोजन र महत्व ।

एकाइ – ५, राष्ट्रिय साहित्य र तुलनात्मक साहित्य ।

एकाइ – ६, भारतेली साहित्यको अङ्गका रूपमा नेपाली साहित्यका विकासको तुलनात्मक समीक्षा ।

एकाइ – ७, भारतेली भाषाका साहित्यिक कृतिहरूसित नेपाली साहित्यिक कृतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन (विशेष सन्दर्भमा असमेली, हिन्दी र बङ्गला भाषाका साहित्यिक कृतिहरू) ।

BLOCK-2

एकाइ - 8, अनुवाद विज्ञान र अनुवाद साहित्य ।..... 8

एकाइ - 9, अनुवाद साहित्यको प्रकृति, स्वरूप, प्रयोजन र महत्व ।..... 32

एकाइ - 10, अनुवादको सङ्कट र सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य ।..... 49

एकाइ - 11, तुलनात्मक साहित्यमा अनुवादको भूमिका र महत्व ।..... 72

एकाइ - 12, नेपाली अनुवाद साहित्यको विकासको सर्वेक्षण।..... 106

एकाइ - 13, नेपाली अनुदित साहित्य र नेपालीबाट अन्य भाषामा अनुदित साहित्य।..... 129

एकाइ - 14, नेपाली अनुवाद साहित्यको समीक्षा र मूल्याङ्कन ।..... 155

BLOCK-2 तुलनात्मक भारतेली साहित्य र अनुवाद

यस अनुवाद अन्तर्गत रहेको यस प्रभाग - 2 लाई हामी यसरी अध्ययन गर्न सकौं -

एकाइ - 8, अनुवाद विज्ञान र अनुवाद साहित्य ।

यस एकाइमा अनुवाद विज्ञान र अनुवाद साहित्यको परिचय र अवधारणाबारे विषय रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ अनुवाद साहित्यको स्वरूपगत विशेषता, अवधारणा र यसबारे विद्वानहरूका व्यक्त गरेका कुरोहरूको विवेचनालाई मुख्य आधार गरी यस एकाइलाई अध्ययन - विश्लेषण गरिने छ ।

एकाइ - 9, अनुवाद साहित्यको प्रकृति, स्वरूप, प्रयोजन र महत्व ।

यस एकाइमा अनुवाद साहित्यको प्रकृति, स्वरूप, प्रयोजन र महत्व बारे विस्तृत रूपमा चर्चा गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ अनुवादको सैद्धान्तिक परिचय, आधार र प्रमुख पद्धतिहरूलाई लाई मुख्य आधार गरी विस्तृत अध्ययन - विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - 10, अनुवादको सङ्कट र सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य ।

यस एकाइमा अनुवादको सङ्कट र सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यबारे विषय रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ अनुवाद कार्यहुँदो प्रभावित तुल्याउने पक्षहरूलाई मुख्य आधार गरी विस्तृत अध्ययन - विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - 11, तुलनात्मक साहित्यमा अनुवादको भूमिका र महत्व ।

यस एकाइमा तुलनात्मक साहित्यमा अनुवादको भूमिका र महत्त्वलाई मुख्य रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ तुलनात्मक साहित्यको स्वरूप र त्यसमा अनुवादको भूमिका के कस्तो प्रकारले रहन्छ भन्ने कुरोहरूलाई आधार गरी त्यसको विवेचना यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - 12, नेपाली अनुवाद साहित्यको विकासको सर्वेक्षण ।

यस नेपाली अनुवाद साहित्यको विकासको सर्वेक्षणमाथि विस्तृत चर्चा गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ नेपाली अनुवाद साहित्यको विकासमा देखिने भाषिक, सांस्कृतिक आदि मुख्य मुख्य पक्षहरूलाई आधार गरी यस एकाइमा विशद् विवेचना गरिने छ ।

एकाइ - 13, नेपालीमा अनुदित साहित्य र नेपालीबाट अन्य भाषामा अनुदित साहित्य ।

यस एकाइमा नेपाली अनुदित साहित्य र नेपालीबाट अन्य भाषामा अनुदित भएका साहित्यको विकासबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ नेपाली अनुवाद साहित्य विकास परम्परासित सम्बन्धित पक्षहरूलाई आधार गरी यस एकाइमा विशद् विवेचना गरिने छ।

एकाइ - 14, नेपाली अनुवाद साहित्यको समीक्षा र मूल्याङ्कन ।

यस एकाइमा नेपाली अनुवाद साहित्यको समीक्षा र मूल्याङ्कनबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ नेपाली भाषाबाहेक अन्य भाषामा अनुवाद गरिएका कृतिहरूलाई प्रमुख आधार गरी त्यसको सम्यक विवेचना यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - 8, अनुवाद विज्ञान र अनुवाद साहित्य ।

संरचना

- 8.0 उद्देश्य
- 8.1 परिचय
- 8.2 अनुवाद विज्ञान र अनुवाद साहित्य
- 8.2 (क) अनुवाद विज्ञान
- 8.2 (ख) अनुवाद विज्ञान
- 8.3 उपसंहार
- 8.4 सार
- 8.5 अनुशीलनी
- 8.6 अतिरिक्त अध्ययन
- 8.7 मूल्यबृद्धिका निमित्त उत्तर

8.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- अनुवाद विज्ञानको परिचय
- अनुवाद साहित्यको स्वरूपगत चर्चा

8.1 परिचय

अनुवाद एउटा यस्तो प्रक्रिया हो जहाँ एउटा भाषाको विचार, भाव, बिम्ब, अनि अर्थछविहरूका अर्को भाषामा व्यक्त गरिन्छ। अनुवाद गर्दा हुँदो भाषाको मूलकृतिको कथ्य अनि शिल्पलाई सुरक्षित राखेर लक्ष्य

भाषामा रूपान्तर गर्नुपर्दछ। सीधा शब्दमा भन्नु हो भने “कुनै भाषामा भनिएको या लेखिएको कुरोलाई कुनै दोस्रो भाषामा सार्थक परिवर्तनलाई अनुवाद भनिन्छ।” अर्थात अनुवादकको अनुवाद गर्दा हुँदो मुल भाषा अनि स्रोत भाषा दुइवटाकै ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ। यसैकारण अनुवादको सोझो संबंध भाषाको विज्ञानसित अर्थात भाषा विज्ञानसित नै हुन्छ । अझ थप भन्नु पर्दा उत्तर आधुनिक युगमा अनुवाद एक अनिवार्य आवश्यकता पनि हो । यस युगलाई अनुवादको युग भन्न मा कुनै अतिशयोक्ति हुनेछैन । जीवनको हरेक क्षेत्रमा अनुवादको महत्ता एवम् उपयोगित सहजसिद्ध भएको छ । धर्म - दर्शन, साहित्य - शिक्षा, विज्ञान - तकनीकि, वाणिज्य - व्यवसाय, राजनीति - कूटनीति आदि क्षेत्रसित अनुवादको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । अतः चिन्तन र व्यवहारको प्रत्येक स्तरमा आज मनुष्य अनुवादमा आश्रित छन् । वर्तमान शताब्दीमा अनुवादले आफ्नो सङ्कुचित साहित्यिक परिधिलाई नाघेर प्रशासन, विज्ञान, प्राद्योगिकी, तकनीकि, चिकित्सा, कला, संस्कृति, अनुसन्धान, पत्रकारिता, जनसञ्चार, दूरस्थ शिक्षा, प्रतिरक्षा, विधि, व्यवसाय हरेक क्षेत्रमा प्रवेश गरी समकालीन जीवनको अविचार्यता प्रमाणित गरिदिएको छ । आज विश्व एक परिवार झैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व - संस्कृति, विश्व एक परिवारझैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व संस्कृति, विश्व बन्धुत्व, एकता र चेतनाको समरूपता स्थापित गर्ने एक यस्तो माध्यम बनेको छ जसले विश्व स्तरमा एक नब्य सामाजिक पुनव्यवस्थाको कुरोलाई सार्थक गर्नसक्छ । अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू

विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन्
अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् ।

8.2 अनुवाद विज्ञान र अनुवाद साहित्य

8.2. (क) अनुवाद विज्ञान -

'विज्ञान' शब्दको सामान्य अर्थ नै हुन्छ "विशिष्ट ज्ञान" । अर्थात् भाषाको सबै अङ्गहरूका अध्ययनविश्लेषण- गरी तत्वहरू या नियमहरूका प्रतिपादीत गर्नु नै भाषा विज्ञान हो। भाषा आफ्नो विचारहरूलाई व्यक्त गर्ने एउटा सशक्त माध्यम हो। भाषाको अनुभूति एउटै हुन सक्छ । तर त्यसको अभिव्यक्ती अलग अलग- हुन्छ। अभिव्यक्तीहरू माझको वैभिन्न्यको कारणले नै अनुवाद कार्यको आवश्यकता पर्न जान्छ।

हिन्दी भाषा साहित्यका एक विद्वान व्यक्तित्व डाभोलानाथ . तिवारीले पनि भनेका छन् कि - "एक भाषामा व्यक्त विचारहरूमा व्यक्त गरिएको भावहरू एवं विचारहरूलाई लक्ष्य भाषामा तथा संभव आफ्नो मूल रूपमा ल्याउने प्रयास गर्दछ । " 'अनुप्रयुक्त भाषाविज्ञान' अर्थात् अंग्रेजीमा 'एप्लाइड लिंग्वुस्टिक' भनिन्छ जसको अंतर्गत भाषाविज्ञानलाई अनुप्रयोगको रूपमा रूपायित गरिन्छ । यसप्रकार यो कुरो स्पष्ट हुन्छ कि अनुवादमा भाषाविज्ञानको सिद्धान्तहरू अनुप्रयोग हुन्छ। हरेक भाषाका आ - आफ्नै व्यवस्था हुने गर्दछ अनि त्यही कुरो भाषालाई नियन्त्रित पनि गर्दछ । जस्तै हिंदीमा दुइवटा लिंग हुन्छ, त्यसरी नै संस्कृत भाषामा तीन लिंग पाइन्छ। हिंदी भाषामा 'राम जाता है,' 'सीता जाती है' भनिन्छ यहाँ क्रियाको कर्ताको अनुरूप राखिनु पर्दछ। यस प्रकार भाषाविज्ञान अनि अनुवादको परस्पर सीधा संबंध रहेको हुन्छ। अनुवाद मूलतः दुइवटा भाषाहरूका तुलनामा आधारित हुन्छ। अर्थात्

तुलनात्मक भाषा विज्ञानको सिद्धांतहरूका आधारमा दुवै लक्ष्य भाषा अनि स्रोत भाषाको जति सामग्री उपलब्ध हुन्छ त्यति अनुवाद राम्रो हुन्छ । भाषाविज्ञानका जुन मुख्य छः वटा शाखाहरू छन् - ध्वनि, रूप, शब्द, वाक्य, अर्थ, लिपि तब त्यसका सीधा सम्बन्ध अनुवादबाटै नै आउँदछ । जसलाई हामी निम्न प्रकार हेर्न सक्छौं।

1. अनुवाद अनि ध्वनि-:विज्ञान- ध्वनिविज्ञान भाषाविज्ञान-को एक महत्वपूर्ण शाखा मानिन्छ । ध्वनि विज्ञानले ध्वनिको स्थान निश्चित गर्दछ। कसैको चोटी अनुवाद गर्दाको समय भाषा व्यवस्थाको कारण हामीलाई ध्वनिलाई ध्वन्यानुकूल गर्नु पर्दछ । यदी भाषा ध्वनि प्रकृतिको अनुरूप अनुवाद गरिएन भने त्यो वह भाषाको अनुकूल नभएर प्रतिकूल हुन्छ। यसैकारण अनुवादकलाई 'ध्वनिविज्ञान-' को ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ। यसैगरी ध्वनि - विज्ञानका अनुवाद कार्यमा विशेष महत्व हुन्छ।

2. अनुवाद अनि रूपविज्ञान-: रूपविज्ञानको अनुवादसित सोझो सम्बन्ध रहेको हुन्छ किनकि अनुवाद गर्दा हुँदो स्रोत भाषा रूपहरूका रूप या रूप समुच्चयलाई राखिने गरिन्छ । जब कुनै शब्द वाक्यमा प्रयुक्त गरिन्छ तब त्यसलाई 'पद' या 'रूप' भनिन्छ । रूप विज्ञानमा शब्दको संरचना कसरी हुन्छ, अक्षरहरूबाट रूप कसरी निर्मित हुन्छ आदि कुराहरूको अध्ययन गरिन्छ । अनुवादमा स्रोत भाषाको शब्दसंपदाको लागि लक्ष्य भाषाको शब्दहरूका व्यवहार गरिन्छ। प्रत्येक भाषाको रूप रचना भिन्न भिन्न हुन्छ। यसैकारण अनुवादमा दो प्रकारका मुख्य समस्याहरूका निर्माण भएर जान्छ ।

(क) शब्दरूपको अंतर

(ख) शब्द वर्ग

Notes

(ख) शब्दरूपको अंतर - अधिकांश भाषाहरूमा संज्ञा, क्रिया, विशेषण, संबंध वाचक कृदन्त हुन्छ । तर कतिपय यस्ता भाषाहरू पनि हुन्छन् जहाँ संज्ञाको स्थानमा क्रियावाची शब्दहरूका प्रयोग गर्न आवश्यक पर्दछ । जस्तै - 'मेजाटेक' भाषामा स्वअमष् क्रिया हो। 'तारा हुमरा' भाषामा छोटो, नराम्रो, लामो आदि शब्दका रूप विशेषण नभएर क्रियाहरू हुन्छन् ।

(ख) शब्दवर्ग - शब्दहरूको विशेष रूपहरूमा विशिष्ट अर्थका बोध हुन्छ । सामान्यतः भाषामा रूपरचनाको नियम हुन्छन्। तर यसमा अपवाद पनि रहेको पाइन्छ । यी अपवादहरू तर्फतिर अनुवादकलाई ध्यान पुर्याउनु आवश्यक ठहर्दछ। हिंदी भाषामा अकारांत पुलिङ्गको रूपमा 'ए, ओ, औ' लाई जोडिन्छ । उदाघोडेँ-घोडा ., घोडों। कतिपय अपवादात्मक शब्दहरू जस्तै 'पिता,' 'देवता', 'राजा' आदी पनि पाइन्छन् ।

3. अनुवाद अनि वाक्यविज्ञान - हरेक भाषामा वाक्य विज्ञानलाई महत्वपूर्ण स्थान दिएको देखिन्छ । वाक्य विज्ञानमा वाक्यरचनाका अध्ययन गरिन्छ । अतः यहाँ अनुवादको लागि वाक्यविज्ञानका महत्व स्वतः सिद्ध हुन जान्छ । वर्तमानकालीन समयमा शब्द या शब्दस्तर भन्दा अधिक वाक्य स्तरलाई महत्वपूर्ण मानिन्छ । शाब्दिक अनुवादको अपेक्षा वाक्यको स्तरमाथि गरिएको अनुवाद अधिक स्तरीय देखिन्छ । यसैले अनुवादको भाषालाई वाक्यरचना वा वाक्यव्यवस्थाको व्यावहारिकतासित परिचित हुनु पर्छ । भाषाको संरचनात्मक एवं व्यावहारिक प्रकृतिलाई ध्यानमा राख्न आवश्यक हुन्छ। अनुवादकलाई निम्नलिखित पक्षहरूमा ध्यान दिनु जरूरी छ ।

(क) वाक्यको बाह्य एवं आन्तरिक संरचना - वाक्यको बाह्य अनि आन्तरिक संरचना दुवैमा अनुवादकले खास ध्यान दिन जरूरी हुन्छ।

कञ्चि की कति यस्ता वाक्यहरू हुन्छन् जसमा बाह्य अनि आंतरिक संरचनामा कुनै भेद हुँदैन। उदा . 'म पुस्तक पढिरहेछु।' यसको विपरीत संरचनामा भेद पाइने खाले वाक्य पनि हुन्छन् जस्तै - 'त्यो पढनेवाला छ।' यसको अनेक अर्थ निकल्छ कि त्यो अहिले पढनेवाला छ। दोस्रो कि उसको स्वभाव पढने खालको छ ।

(ख) वाक्यहरूका निकटस्थ अवयव - वाक्यहरूमा एक या एक भन्दा अधिक अवयव रहेका पाइन्छ । जसलाई पद वा अवयव भनिन्छ । उदाहरण राम पुस्तक पढने छ - मा तीन निकटस्थ अवयव हुन्छ।

अनुवादकलाई सबै अवयवहरूलाई ध्यान दिन आवश्यक हुन्छ। यस्तै एउटा अनुवादको उदाहरण- मैले गीतावली, कवितावली, विनयपत्रिका अनि तुलसीदासको रामचरित मानस पढे। अ) शुद्ध अनुवाद (तबकी यसै कुरोलाई यसरी लेख्दा सही अनुवाद हुन्छ जस्तै मैले तुलसीदासको गीतावली, कवितावली, विनयपत्रिका अनि रामचरित मानस पढे।

(ग) प्रयोगविधी - यसको अर्थ वास्तवमा कुनै आशयलाई व्यक्त गर्ने रीति हो। भाषामा एउटा शब्द विशेषसित विशेष अर्थमा सबै शब्दहरूका प्रयोग हुँदैन । अनेक पर्यायी शब्द प्रयुक्त हुन्छ एवम् जहाँबाट यथायोग्य शब्दलाई मात्र चुन्नु पर्ने हुन्छ । जस्तै अंग्रेजी भाषामा 'ब्रेक फास्ट' को लागि हिंदीमा जलपान शब्द प्रयुक्त हुन्छ । जलको लागि अनेक पर्यायवाची शब्द रहेका पाइन्छ, जस्तै नीर तथा पानी । यदि यहाँ यदि जलपानको ठाउँमा यदि हामीले 'पानीपान' या 'नीरपान' भन्यौ भने त्यो प्रयोग सही नभएर गलत हुन्छ ।

(घ) लिंग - कुनै भाषाहरूमा व्याकरणिक दृष्टिकोणले हेर्यो भने दुईवटा लिंग रहेका पाइन्छ । कुनै भाषामा तीन हुन्छ, त्यसरी नै तुर्की, फारसी, उनबेक, आदी भाषाहरूमा त ज्ञान में लिंग हुँदै हुँदैन । यसैकारण

अनुवादकलाई स्रोत भाषा तथा लक्ष्य भाषा दुवैमा भएको लिंगहरूका ज्ञान हुन जरूरी छ ।

(ड) वचन - प्रत्येक भाषाको वचनबारे आ-आफ्नै नियम हुन्छ । अनुवादकले यी कुराहरूमा पनि ध्यान पुर्याउन जरूरी छ । अंग्रेजी भाषामा त झन् कतिपय यस्ता शब्दहरू पाइन्छन् जहाँ एकवचन अनि बहुवचनबिच कुनै अंतर नहीं हुँदैन।

(च) पुरुष - अधिकांश भाषामा तीन पुरुष रहेका पाइन्छ । प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष और अन्य पुरुष। अनुवादकले लक्ष्य भाषाको प्रकृति अनुसार अनुवाद गर्न आवश्यक ठहर्दछ ।

(छ) कारक चिन्ह - भाषाहरूका अनुसार कारकमा पनि भिन्नता रहेका पाइन्छ। संस्कृत भाषामा 7, हिंदीमा 8 अनि लैटिन आदि भाषाहरूमा 5, अंग्रेजीमा 2 वटा मात्रै पाइन्छ । त्यसैले अनुवाद गर्दा हुँदो अनुवादकलाई कारकहरूमा परिवर्तन गर्नु पर्दछ ।

(ज) काल - यसरी नै अनुवाद गर्दा काल जस्तो मुख्य व्याकरणिक तत्वतिर पनि अनुवादकले ध्यान पुर्याउनु पर्ने हुन्छ । जसले गर्दा उसको अनुवाद कार्यमा थप परिष्कार हुनपुग्छ । यसैगरी भाषा व्याकरणमा पाइने पदक्रम जस्तो मुख्य कुरो तर्फपनि अनुवादकर्ताले ध्यान दिनु पर्छ भने भाषा प्रकृतिको अनुसार कुनै समय अनुवाद गर्दा केही कुरो थप्नु पर्ने या छोट्याउनु पर्ने स्थिति पनि आइपर्दछ । अतः अनुवादकले यी कुराहरूमाथि पनि खुबै सतर्कता अपनाउनु पर्दछ ।

4. अनुवाद और अर्थविज्ञान - अनुवादकलाई मुख्य समस्या यही हुन्छ कि मूल पाठको भाव स्रोत भाषामा त्यस्तै नै आवोस जस्तो की मूल पाठमा रहेको होस् । अर्थविज्ञानको संबंध भाषाको अर्थसित हुन्छ ।

त्यसैले शाब्दिक अर्थलाई मात्रै होइन तर अर्थकै साथ साथ अनुवाद गर्नु पनि जरूरी हुन्छ ।

संदर्भ - अर्थको निर्धारण संदर्भमाथ निर्भर रहेको हुन्छ । किनभने एउटै शब्दको अनेक थरीका अर्थ हुन सक्छ । त्यसैले अनुवादकले यो कुरोमा विशेष ध्यान पुर्याउन जरूरी पर्छ कि त्यो शब्दको वास्तविक सन्दर्भ के हो भनेर । जस्तै हिन्दी भाषामा 'हरि' शब्दको अनेक अर्थ रहेका पाइन्छ - ईश्वर, विष्णु, बंदर आदी । यसरी नै शब्दशक्ति अर्थात् अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना प्रति पनि अनुवादक सदैव सचेत रहनु पर्दछ । यसरी नै अनुवादकले कुनै कुरो अनुवाद गर्दा हुँदो पर्यायवाची शब्दको चुनाव गर्नुमा पनि सतर्कता पालोन गर्न जरूरी हुन्छ । जस्तो कि हिन्दी भाषामा समुद्र शब्दको लागि जलनिधि, तयोनिधि, उदधि, पयोधि आदी रहेका हुन्छन् । यसैकारण अनुवादकले कुनै समरूपता मूलक शब्दलाई प्रयोग नै वेश हुन्छ।

सांस्कृतिक आधार - यसैरी नै अनुवादकले सांस्कृतिक महत्व दर्शाउने शब्दहरूलाई अनुवाद गर्दा पनि विशेष ध्यान पुर्याउनु पर्ने हुन्छ । यसका साथै भाषिक शैलीमाथि पनि उसलाई थप जानकारी हुन आवश्यक ठहर्दछ।

अतः हामी यो भन्न सक्छौं कि अनुवादकलाई भाषाविज्ञानका उपर्युक्त सबै अङ्गहरूका बारेमा अध्ययन गर्न जरूरी हुन्छ अनि उसलाई यी सबै कुरोहरूको ज्ञान हुन पनि आवश्यक पर्दछ । किनभने अनुवाद कार्य आफैमा एउटा विज्ञान हो । तब मात्रै अनुवाद सही अनि संप्रेषणीय हुन सक्छ । एकातिर हेर्दा भारत एउटा बहुभाषी राष्ट्र हो। वर्तमान समयमा वेब मेडिया, संचार क्रांती, बाजारवाद, वैश्वीकरण आदीको फलस्वरुप विभिन्न देशहरूसित एका-अर्कामा व्यापार वाणीज्यको विस्तार भइरहेको

पाइन्छ । विदेशी उत्पादनहरू हाम्रोतिर आइरहेछ । त्यसको विज्ञापन भाषांतरणको बिना संभव हुँदैन । यसप्रकार अब अनुवाद हाम्रो संवादको भाषा बनिसकेका पाइन्छ । यसरी नै साहित्यको साथ साथै समाजको हर क्षेत्रमा अनुवादको उपयोगिता सिद्ध भएको देखिन्छ । त्यसैले अनुवाद कार्य आफैमा एउटा विज्ञान भएको हुँदा भाषाविज्ञानको तत्वहरूलाई ध्यान राख्दै अनुवादको कार्य जरूरी हुन्छ ।

8.2. (ख) अनुवाद साहित्य -

अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा आन्द्रेइ लिफेरले गरेका थिए। जेम्स होम्जको विचारमा अनुवाद अध्ययनलाई समावेशीय पदावलीको रूपमा लिइनुपर्दछ । जसअन्तर्गत अनुवाद प्रक्रियालाई केन्द्र मानी गरिने सम्पूर्ण अनुसन्धान क्रियाकलापहरू पर्दछन्। हाल आएर अनुवाद अध्ययनलाई अनुवाद प्रक्रियाको परिणाम तथा वर्णनको अध्ययन गर्ने क्षेत्रका रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ। अनुवाद अध्ययन एक नवविधा हो र आजको अवस्थासम्म आइपुग्दा यसले विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको देखिन्छ। अनुवाद शब्दले प्रक्रिया र परिणाम दुवैलाई बुझाउँछ भन्ने विचार विद्वान विल्सको रहेको देखिन्छ तर विग्रान्ड भन्दछन्- प्रत्रियाले अनुवाद गतिविधि र अनूदित पाठलाई बुझाउँछ। अनुवादलाई विभिन्न तवरले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। स्याभोरी र सेल्भर जस्ता विद्वानहरूले यसलाई कलाको दर्जा दिएका छन् भने निडा र विल्सले अनुवादलाई विज्ञान भनेका छन्, तर न्युमार्क र शास्त्रीले यसलाई विज्ञान, कला तथा कौशलको समष्टिगत रूप मानेका छन्। न्युमार्क अगाडि भन्छन्- अनुवाद क्रमशः विज्ञान, सीप कला र अन्त्यमा रसास्वादनको क्षेत्र हो। यहाँ उनले

सीप भनेर अनुवादलाई जीविकोपार्जन गर्ने माध्यम अर्थात् साधनको रूपमा इङ्गित गरेका बुझिन्छ।

अनुवादको कार्यमाथि विद्वानहरूले दिएका परिभाषामा मतैक्यता पाइँदैन। खास गरी अन्य विधाहरूसँग यसलाई कसरी संलग्न गराइएको छ, त्यसका आधारमा परिभाषित गर्नुपर्ने भएकाले परिभाषामा विविधता देखिएको हो। उदाहरणका लागि अनुवादलाई भाषिक क्रियाकलाप, साहित्यिक प्रयत्न, दार्शनिक तथा सांस्कृतिक र समष्टिगत त्रियाकलापका रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ। त्यसैले अनुवादलाई एउटै सीमाभित्र राखेर परिभाषित गर्न निकै कठिन देखिन्छ। अनुवाद गरिने पाठ्यसामग्री, पाठको विविधता, अनुवादको उद्देश्य र लक्षित पाठकको आवश्यकताका कारण अनुवाद अध्ययनको वर्गीकरण (निडा 1976, ब्रिस्लिन 1976:3, होम्ज् 1987:21, श्रीवास्तव र गुप्ता 1989:26, इल्यास 1994:45) आदिले गर्दा अनुवादलाई परिभाषित गर्ने कार्यमा जटिलता देखा परेको हो।

व्यापक दृष्टिकोषबाट हेर्दा सूचनाको आदान-प्रदान गर्ने क्रममा हरेक व्यक्ति कुनै न कुनै प्रकारले अनुवाद प्रत्रियामा संलग्न हुन्छ। दुई भाषाकै बीचमा नभए तापनि एउटै भाषाका भाषिका तथा शैलीहरूको अनुवादमा हरेक व्यक्ति कुनै न कुनै कोणबाट संलग्न भएकै हुन्छ भन्ने कुरोमा दुइमत छैन। ब्रिस्लिनको परिभाषाले अनुवादको व्यापक क्षेत्रलाई समेटेको देखिन्छ। उनका अनुसार सामान्यतः अनुवाद शब्दले एक (स्रोत) भाषाबाट अर्को (लक्ष्य) भाषामा गरिने विचार तथा भावनाको स्थानान्तरणलाई बुझाउँछ। यो प्रक्रिया दुवै लेख्य वा मौखिक भाषा, स्तरीय लेख्य प्रणाली भएका वा नभएका भाषा वा बाहिराहरूले प्रयोग गर्ने दुवै वा कुनै एक साङ्केतिक भाषाबीच हुन सक्छ, तर यस किसिमको बृहत् प्रकृतिको

Notes

अनुवाद र कुनै लिखित पाठमा सीमित भई गरिने वास्तविक तथा उद्देश्यमूलक अनुवादका बीच भने निश्चित सीमारेखा कोरिनुपर्दछ। यसरी हेर्दा अनुवाद मूलतः एक भाषाबाट अर्को भाषामा वा समय र स्थानका कारण अलग्गिएका अन्य भाषिकामा सन्देश रूपान्तरण गरिने प्रक्रिया हो। न्युमार्कका अनुसार कुनै पनि पाठको अनुवाद गर्दा निम्न दश तत्त्वहरूबीच अन्तरक्रिया हुने गर्दछ।

अनुवादका केही प्रमुख परिभाषालाई गहिरिएर केलाउँदा के कुरो पाइन्छ भने यी परिभाषाहरू हाल प्रचलनमा रहेका भाषा, साहित्य, दर्शन, संस्कृति, व्यवसाय तथा राजनीतिका सिद्धान्तहरूका मुखपत्र हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ, तर यी कुनैले पनि अनुवादको वास्तविक प्रकृतिलाई सम्बोधन गर्न र यसको पूर्ण परिभाषा दिन भने सक्दैनन्। यी परिभाषाहरू एकअर्काका परिपूरक मात्र हुन सक्छन् र तिनबाट अनुवाद समग्रतामा एक बहुआयामिक गतिविधि हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। यी विविध पक्षबीचको अन्तर्सम्बन्धको बारेमा यहाँ यसरी विस्तार गर्नुपर्ने हुन्छ - विद्वान निडाले विभिन्न परिभाषाहरू उदधृत गर्दै अनुवादको कुनै पनि परिभाषा आफैँमा पूर्ण नभएको तथ्य स्पष्ट पारेका छन्। उनका विचारमा अनुवादमा रूपात्मक र गतिशील समतुल्यताबीच साथै नै तनाव रहिरहन्छ। उदाहरणका लागि काव्यिक अनुवाद र गधात्मक अनुवादको सम्बन्धमा एउटै परिभाषा लागू हुन सक्दैन। साहित्यिक अनुवादको सम्बन्धमा निडा एजा पाउन्डलाई उदधृत गर्दै भन्छन्- भाव ज्यादा, वाक्यविन्यास कम (मोर सेन्स एन्ड लेस सिन्याक्स)। तर भाषावैज्ञानिक सन्दर्भमा भने उनी गाभिर्नलाई उदधृत गर्दै भन्छन्- मूल कृतिले पाठकमा जस्तो प्रभाव पार्न सक्नुपर्दछ। यसबाट अनुवादको परिभाषा प्रयोजन विशेषको आधारमा फरक हुने गर्दछ भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ। अन्त्यमा

उनले उपयुक्त अनुवादको परिभाषाभिन्न तलका चार प्रमुख विशेषता समेटिनु पर्ने बताएका छन्: जसमा अर्थगत स्पष्टता, मूलकृतिको भावना र शैलीको अभिव्यक्ति, सहज र सरल प्रस्तुति र लक्षित पाठकमा मूल कृतिले जस्तै पार्ने प्रभाव । विद्वान क्याटफोर्डका शब्दमा एउटा भाषाको पाठ्य सामग्रीलाई अर्को भाषाको समतुल्य सामग्रीद्वारा प्रतिस्थापित गर्ने प्रक्रियालाई अनुवाद भनिन्छ। उनको विचारमा अनुवादको सिद्धान्त भाषाको सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्दछ। अर्का विद्वान न्युमार्कका अनुसार भने अनुवाद एउटा भाषाको लिखित सन्देशलाई अर्को भाषाको लिखित सन्देशद्वारा प्रतिस्थापित गर्ने एक कौशल हो। त्यस्तै विल्सले अनुवादलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्- अनुवाद मूलभाषाको लिखित पाठलाई लक्ष्यभाषामा लैजाने एक प्रक्रिया हो। यसका लागि अनुवादकमा मूल कृतिको वाक्यात्मक, अर्थगत, शैलीगत र प्रयोगार्थक पक्षको ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ ।

यसप्रकार माथि उल्लिखित छलफलको आधारमा के कस्तो निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने विभिन्न सिद्धान्त तथा पाठकको बुझाइ र आवश्यकतानुसार अनुवाद परिभाषित हुनुपर्दछ। अनुवाद इतिहास र समालोचनाले हरेक पक्षलाई कुनै न कुनै प्रकारको ध्रुवीय विभाजन गरी तथा केही निश्चित अर्थहरूमा सीमित पारी अनुवाद सिद्धान्तको विकासलाई साँघुन्याएको देखिन्छ। आजकल अनुवादका लागि अपघटन, पुनःसंरचना, क्रियारूपान्तरण विरूपान्तरण, अप्रादेशीकरण र पुनः प्रादेशीकरणजस्ता तटस्थ पदहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। यी पदहरूले अभिव्यक्तिगत सम्प्रेषणात्मक आशयमा अत्यधिक जोड दिएको पाइन्छ। यस्ता अवधारणाले अनुवादलाई बढी स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छ। अनुवादक भाव समतुल्यताका लागि प्रयत्नरत रहन्छ जसअन्तर्गत

Notes

लेखकद्वारा पूर्वानुमानित व्यङ्ग्यार्थ, वाच्यार्थ र भाषिकेतर ज्ञानको समायोजन-शिल्प पर्दछन्। त्यसैले बेलिट भन्दछन्- अनुवादको कुनै खास परिभाषामा अल्झिन भन्दा पनि यसलाई समग्रमा एक मध्यस्थताको रूपमा बुझ्नु पर्ने हुन्छ।

अनुवाद एक गुप्त अथवा अप्रत्यक्ष गतिविधि हो। यसलाई मौलिक सिर्जनाको प्रत्रियामा गरिने एक किसिमको अभ्यासको रूपमा पनि लिन सकिन्छ। निरञ्जनाका अनुसार अनुवादले आफ्नै किसिमको अधिकार र वैधता अभिव्यक्त गर्दछ, शक्ति प्रदर्शन गर्दछ, राजनीति घुसाउनुका साथै यसले आफ्नै किसिमको इतिहास पनि लेख्दछ। यी कुरालाई पुष्टि गर्दै बेलिटका शब्दमा भन्नुपर्दा अनुवाद न त कुनै एकल दोष / अवगुण हो न त सामूहिक अभिव्यक्ति नै। यो व्यक्ति आफैले आफ्नो अन्तर्भावना अभिव्यक्ति गर्ने वा बाहिरी संसारसँग सम्बन्ध स्थापना गर्ने एक प्रयास हो। अनुवादले दुई भाषालाई स्थिरकारी यन्त्रले झैं जोडेर राख्दछ। यसले समय वा स्थानले अलग्गिएका दुई भिन्न भाषिक समुदाय, उनीहरूका भिन्न संस्कृति र सभ्यताका बीच रहेर मध्यस्थताको काम गर्दछ। त्यसैले कुनै पनि पाठलाई एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा लैजाँदा ती दुई भाषाबीच सन्तुलन कायम गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी नै अनुवादका क्रममा समतुल्यतालाई अत्यधिक महत्त्व दिइने गरिन्छ, तर पूर्ण समतुल्यता भने कदापि सम्भव हुँदैन। त्यसैले अवाद गर्दा पूर्ण समतुल्यता प्राप्तिको लक्ष्य राख्नु त्यति व्यावहारिक देखिँदैन। त्यसैले गर्दा ह्यालिडेले अनुवादलाई दुई भाषाबीचको सन्निकटताको प्रयत्न भनी अर्थ्याएका छन्। दार्शनिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा अनुवाद क्रियाकलाप भनेको भाषामा प्रकट भएको सन्देशलाई एक संस्कृतिबाट अर्को संस्कृतिमा स्थानान्तरण गर्ने तथा निरन्तरता दिने मानिसको अन्तर्चाहनाको

अभिव्यक्ति हो। सङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा, अनुवादलाई विधा, कामको प्रकृति, प्रयोग हुने माध्यम, प्रयोगजन्य उद्देश्य, पाठक र भाषा तथा दर्शन आदिको प्रचलित सिद्धान्तका आधारमा विभिन्न तरिकाले परिभाषित गर्न सकिन्छ।

8.3 उपसंहार

अनुवाद एउटा यस्तो प्रक्रिया हो जहाँ एउटा भाषाको विचार, भाव, बिम्ब, अनि अर्थच्छविहरूका अर्को भाषामा व्यक्त गरिन्छ। अनुवाद गर्दा हुँदो भाषाको मूलकृतिको कथ्य अनि शिल्पलाई सुरक्षित राखेर लक्ष्य भाषामा रूपान्तर गर्नुपर्दछ। सीधा शब्दमा भन्नु हो भने “कुनै भाषामा भनिएको या लेखिएको कुरोलाई कुनै दोस्रो भाषामा सार्थक परिवर्तनलाई अनुवाद भनिन्छ।” अर्थात अनुवादको अनुवाद गर्दा हुँदो मूल भाषा अनि स्रोत भाषा दुइवटाकै ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ। यसैकारण अनुवादको सोझो संबंध भाषाको विज्ञानसित अर्थात भाषा विज्ञानसित नै हुन्छ । ‘विज्ञान’ शब्दको सामान्य अर्थ नै हुन्छ “विशिष्ट ज्ञान” । अर्थात भाषाको सबै अङ्गहरूका अध्ययनविश्लेषण-गरी तत्वहरू या नियमहरूका प्रतिपादीत गर्नु नै भाषा विज्ञान हो। भाषा आफ्नो विचारहरूलाई व्यक्त गर्ने एउटा सशक्त माध्यम हो। भाषाको अनुभूति एउटै हुन सक्छ । तर त्यसको अभिव्यक्ती अलग अलग- हुन्छ। अभिव्यक्तीहरू माझको वैभिन्न्यको कारणले नै अनुवाद कार्यको आवश्यकता पर्न जान्छ। हिन्दी भाषा साहित्यका एक विद्वान व्यक्तित्व डाभोलानाथ . तिवारीले पनि भनेका छन् कि - “एक भाषामा व्यक्त विचारहरूमा व्यक्त गरिएको भावहरू एवं विचारहरूलाई लक्ष्य भाषामा तथा संभव आफ्नो मूल रूपमा ल्याउने प्रयास गर्दछ । ” 'अनुप्रयुक्त

Notes

भाषाविज्ञान' अर्थात अंग्रेजीमा 'एप्लाइड लिंग्युस्टिक' भनिन्छ जसको अंतर्गत भाषाविज्ञानलाई अनुप्रयोगको रूपमा रूपायित गरिन्छ । यसप्रकार यो कुरो स्पष्ट हुन्छ कि अनुवादमा भाषाविज्ञानको सिद्धान्तहरू अनुप्रयोग हुन्छ। हरेक भाषाका आ - आफ्नै व्यवस्था हुने गर्दछ अनि त्यही कुरो भाषालाई नियंत्रित पनि गर्दछ । जस्तै हिंदीमा दुइवटा लिंग हुन्छ, त्यसरी नै संस्कृत भाषामा तीन लिंग पाइन्छ। हिंदी भाषामा 'राम जाता है,' 'सीता जाती है' भनिन्छ यहाँ क्रियाको कर्ताको अनुरूप राखिनु पर्दछ। यस प्रकार भाषाविज्ञान अनि अनुवादको परस्पर सीधा संबंध रहेको हुन्छ। अनुवाद मूलतः दुइवटा भाषाहरूका तुलनामा आधारित हुन्छ। अर्थात तुलनात्मक भाषा विज्ञानको सिद्धांतहरूका आधारमा दुवै लक्ष्य भाषा अनि स्रोत भाषाको जति सामग्री उपलब्ध हुन्छ त्यति अनुवाद राम्रो हुन्छ । भाषाविज्ञानका जुन मुख्य छः वटा शाखाहरू छन् - ध्वनि, रूप, शब्द, वाक्य, अर्थ, लिपि तब त्यसका सीधा सम्बन्ध अनुवादबाटै नै आउँदछ । जसलाई हामी निम्न प्रकार हेर्न सक्छौं।

ध्वनिविज्ञान भाषाविज्ञान-को एक महत्वपूर्ण शाखा मानिन्छ । ध्वनि विज्ञानले ध्वनिको स्थान निश्चित गर्दछ। कौनै चोटी अनुवाद गर्दाको समय भाषा व्यवस्थाको कारण हामीलाई ध्वनिलाई ध्वन्यानुकूल गर्नु पर्दछ । यदी भाषा ध्वनि प्रकृतिको अनुरूप अनुवाद गरिएन भने त्यो वह भाषाको अनुकूल नभएर प्रतिकूल हुन्छ। यसैकारण अनुवादकलाई 'ध्वनिविज्ञान-' को ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ। यसैगरी ध्वनि - विज्ञानका अनुवाद कार्यमा विशेष महत्व हुन्छ। रूपविज्ञानको अनुवादसित सोझो सम्बन्ध रहेको हुन्छ किनकि अनुवाद गर्दा हुँदो स्रोत भाषा रूपहरूका रूप या रूप समुच्चयलाई राखिने गरिन्छ । जब

कुनै शब्द वाक्यमा प्रयुक्त गरिन्छ तब त्यसलाई 'पद' या 'रूप' भनिन्छ । रूप विज्ञानमा शब्दको संरचना कसरी हुन्छ, अक्षरहरूबाट रूप कसरी निर्मित हुन्छ आदि कुराहरूको अध्ययन गरिन्छ । अनुवादमा स्रोत भाषाको शब्दसंपदाको लागि लक्ष्य भाषाको शब्दहरूका व्यवहार गरिन्छ। अधिकांश भाषाहरूमा संज्ञा, क्रिया, विशेषण, संबंध वाचक कृदन्त हुन्छ । तर कतिपय यस्ता भाषाहरू पनि हुन्छन् जहाँ संज्ञाको स्थानमा क्रियावाची शब्दहरूका प्रयोग गर्न आवश्यक पर्दछ । जस्तै - 'मेजाटेक' भाषामा स्वअमष् क्रिया हो। 'तारा हुमरा' भाषामा छोटो, नराम्रो, लामो आदि शब्दका रूप विशेषण नभएर क्रियाहरू हुन्छन् । शब्दहरूको विशेष रूपहरूमा विशिष्ट अर्थका बोध हुन्छ । सामान्यतः भाषामा रूपरचनाको नियम हुन्छन्। तर यसमा अपवाद पनि रहेको पाइन्छ । यी अपवादहरू तर्फतिर अनुवादकलाई ध्यान पुर्याउनु आवश्यक ठहर्दछ। हिंदी भाषामा अकारांत पुलिङ्गको रूपमा 'ए, ओ, औ' लाई जोडिन्छ । उदा . घोडेँ-घोडा, घोडेँ। कतिपय अपवादात्मक शब्दहरू जस्तै 'पिता,' 'देवता', 'राजा' आदी पनि पाइन्छन् । हरेक भाषामा वाक्य विज्ञानलाई महत्वपूर्ण स्थान दिएको देखिन्छ । वाक्य विज्ञानमा वाक्यरचनाका अध्ययन गरिन्छ । अतः यहाँ अनुवादको लागि वाक्यविज्ञानका महत्व स्वतः सिद्ध हुन जान्छ । वर्तमानकालीन समयमा शब्द या शब्दस्तर भन्दा अधिक वाक्य स्तरलाई महत्वपूर्ण मानिन्छ । शाब्दिक अनुवादको अपेक्षा वाक्यको स्तरमाथि गरिएको अनुवाद अधिक स्तरीय देखिन्छ । यसैले अनुवादकको भाषालाई वाक्यरचना वा वाक्यव्यवस्थाको व्यावहारिकतासित परिचित हुनु पर्छ । भाषाको संरचनात्मक एवं व्यावहारिक प्रकृतिलाई ध्यानमा राख्न आवश्यक हुन्छ। अनुवादकलाई निम्नलिखित पक्षहरूमा ध्यान दिनु जरूरी छ । वाक्यको बाह्य एवं आन्तरिक संरचना -

Notes

वाक्यको बाह्य अनि आंतरिक संरचना दुवैमा अनुवादकले खास ध्यान दिन जरुरी हुन्छ। कवि की कति यस्ता वाक्यहरू हुन्छन् जसमा बाह्य अनि आंतरिक संरचनामा कुनै भेद हुँदैन। उदा . 'म पुस्तक पढिरहेछु।' यसको विपरीत संरचनामा भेद पाइने खाले वाक्य पनि हुन्छन् जस्तै - 'त्यो पढ्नेवाला छ।' यसको अनेक अर्थ निकल्छ कि त्यो अहिले पढ्नेवाला छ। दोस्रो कि उसको स्वभाव पढ्ने खालको छ । वाक्यहरूका निकटस्थ अवयव - वाक्यहरूमा एक या एक भन्दा अधिक अवयव रहेका पाइन्छ । जसलाई पद वा अवयव भनिन्छ । उदाराम . 'पुस्तक पढ्ने छ।' मा तीन निकटस्थ अवयव हुन। अनुवादकलाई सबै अवयवहरूलाई ध्यान दिन आवश्यक हुन्छ। यस्तै एउटा अनुवादको उदाहरण- मैले गीतावली, कवितावली, विनयपत्रिका अनि तुलसीदासको रामचरित मानस पढे। अ) शुद्ध अनुवाद (तबकी यसै कुरोलाई यसरी लेख्दा सही अनुवाद हुन्छ जस्तै मैले तुलसीदासको गीतावली, कवितावली, विनयपत्रिका अनि रामचरित मानस पढे। यसको अर्थ वास्तवमा कुनै आशयलाई व्यक्त गर्ने रीति हो। भाषामा एउटा शब्द विशेषसित विशेष अर्थमा सबै शब्दहरूका प्रयोग हुँदैन । अनेक पर्यायी शब्द प्रयुक्त हुन्छ एवम् जहाँबाट यथायोग्य शब्दलाई मात्र चुन्नु पर्ने हुन्छ । जस्तै अंग्रेजी भाषामा 'ब्रेक फास्ट' को लागि हिंदीमा जलपान शब्द प्रयुक्त हुन्छ । जलको लागि अनेक पर्यायवाची शब्द रहेका पाइन्छ, जस्तै नीर तथा पानी । यदि यहाँ यदि जलपानको ठाउँमा यदि हामीले 'पानीपान' या 'नीरपान' भन्यौ भने त्यो प्रयोग सही नभएर गलत हुन्छ । कुनै भाषाहरूमा व्याकरणिक दृष्टिकोणले हेर्यो भने दुईवटा लिंग रहेका पाइन्छ । कुनै भाषामा तीन हुन्छ, त्यसरी नै तुर्की, फारसी, उनबेक, आदी भाषाहरूमा त इन में लिंग हुँदै हुँदैन । यसैकारण

अनुवादकलाई स्रोत भाषा तथा लक्ष्य भाषा दुवैमा भएको लिंगहरूका ज्ञान हुन जरूरी छ। प्रत्येक भाषाको वचनबारे आ-आफ्नै नियम हुन्छ । अनुवादकले यी कुराहरूमा पनि ध्यना पुर्याउन जरूरी छ । अंग्रेजी भाषामा त झन् कतिपय यस्ता शब्दहरू पाइन्छन् जहाँ एकवचन अनि बहुवचनबिच कुनै अंतर नहीं हुँदैन। अधिकांश भाषामा तीन पुरुष रहेका पाइन्छ । प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष और अन्य पुरुष। अनुवादकले लक्ष्य भाषाको प्रकृति अनुसार अनुवाद गर्न आवश्यक ठहर्दछ । भाषाहरूका अनुसार कारकमा पनि भिन्नता रहेका पाइन्छ। संस्कृत भाषामा 7, हिंदीमा 8 अनि लैटिन आदि भाषाहरूमा 5, अंग्रेजीमा 2 वटा मात्रै पाइन्छ । त्यसैले अनुवाद गर्दा हुँदो अनुवादकलाई कारकहरूमा परिवर्तन गर्नु पर्दछ । यसरी नै अनुवाद गर्दा काल जस्तो मुख्य व्याकरणिक तत्त्वतिर पनि अनुवादकले ध्यान पुर्याउनु पर्ने हुन्छ । जसले गर्दा उसको अनुवाद कार्यमा थप परिष्कार हुनपुग्छ । यसैगरी भाषा व्याकरणमा पाइने पदक्रम जस्तो मुख्य कुरो तर्फपनि अनुवादकर्ताले ध्यान दिनु पर्छ भने भाषा प्रकृतिको अनुसार कुनै समय अनुवाद गर्दा केही कुरो थप्नु पर्ने या छोट्याउनु पर्ने स्थिति पनि आइपर्दछ । अतः अनुवादकले यी कुराहरूमाथि पनि खुबै सतर्कता अप्नाउनु पर्दछ । अनुवाद और अर्थविज्ञान - अनुवादकलाई मुख्य समस्या यही हुन्छ कि मूल पाठको भाव स्रोत भाषामा त्यस्तै नै आवोस जस्तो की मूल पाठमा रहेको होस् । अर्थविज्ञानको संबंध भाषाको अर्थसित हुन्छ । त्यसैले शाब्दिक अर्थलाई मात्रै होइन तर अर्थके साथ साथ अनुवाद गर्नु पनि जरूरी हुन्छ । अर्थको निर्धारण संदर्भमाथ निर्भर रहेको हुन्छ । किनभने एउनै शब्दको अनेक थरीका अर्थ हुन सक्छ । त्यसैले अनुवादकले यो कुरोमा विशेष ध्यान पुर्याउन जरूरी पर्छ कि त्यो शब्दको वास्तविक सन्दर्भ के हो

Notes

भनेर । जस्तै हिन्दी भाषामा 'हरि' शब्दको अनेक अर्थ रहेका पाइन्छ - ईश्वर, विष्णु, बंदर आदी । यसरी नै शब्दशक्ति अर्थात अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना प्रति पनि अनुवादक सदैव सचेत रहनु पर्दछ । यसरी नै अनुवादकले कुनै कुरो अनुवाद गर्दा हुँदो पर्यायवाची शब्दको चुनाव गर्नामा पनि सतर्कता पालन गर्न जरूरी हुन्छ । जस्तो कि हिन्दी भाषामा समुद्र शब्दको लागि जलनिधि, तयोनिधि, उदधि, पयोधि आदी रहेका हुन्छन् । यसैकारण अनुवादकले कुनै समरूपता मूलक शब्दलाई प्रयोग नै वेश हुन्छ । अतः हामी यो भन्न सक्छौं कि अनुवादकलाई भाषाविज्ञानका उपर्युक्त सबै अङ्गहरूका बारेमा अध्ययन गर्न जरूरी हुन्छ अनि उसलाई यी सबै कुरोहरूको ज्ञान हुन पनि आवश्यक पर्दछ । किनभने अनुवाद कार्य आफैमा एउटा विज्ञान हो । तब मात्रै अनुवाद सही अनि संप्रेषणीय हुन सक्छ । एकातिर हेर्दा भारत एउटा बहुभाषी राष्ट्र हो । वर्तमान समयमा वेब मेडिया, संचार क्रांती, बाजारवाद, वैश्वीकरण आदीको फलस्वरूप विभिन्न देशहरूसित एका-अर्कामा व्यापार वाणीज्यको विस्तार भइरहेको पाइन्छ । विदेशी उत्पादनहरू हाम्रोतिर आइरहेछ । त्यसको विज्ञापन भाषांतरणको बिना संभव हुँदैन । यसप्रकार अब अनुवाद हाम्रो संवादको भाषा बनिसकेका पाइन्छ । यसरी नै साहित्यको साथ साथै समाजको हर क्षेत्रमा अनुवादको उपयोगिता सिद्ध भएको देखिन्छ । त्यसैले अनुवाद कार्य आफैमा एउटा विज्ञान भएको हुँदा भाषाविज्ञानको तत्वहरूलाई ध्यान राख्दै अनुवादको कार्य जरूरी हुन्छ । अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा आन्द्रेइ लिफेरले गरेका थिए । जेम्स होम्जको विचारमा अनुवाद अध्ययनलाई समावेशीय पदावलीको रूपमा लिइनुपर्दछ । जसअन्तर्गत

अनुवाद प्रक्रियालाई केन्द्र मानी गरिने सम्पूर्ण अनुसन्धान क्रियाकलापहरू पर्दछन्। हाल आएर अनुवाद अध्ययनलाई अनुवाद प्रक्रियाको परिणाम तथा वर्णनको अध्ययन गर्ने क्षेत्रका रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ। अनुवाद अध्ययन एक नवविधा हो र आजको अवस्थासम्म आइपुग्दा यसले विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको देखिन्छ। अनुवाद शब्दले प्रक्रिया र परिणाम दुवैलाई बुझाउँछ भन्ने विचार विद्वान विल्सको रहेको देखिन्छ तर विग्रान्ड भन्दछन्- प्रक्रियाले अनुवाद गतिविधि र अनूदित पाठलाई बुझाउँछ। अनुवादलाई विभिन्न तवरले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। स्याभोरी र सेल्भर जस्ता विद्वानहरूले यसलाई कलाको दर्जा दिएका छन् भने निडा र विल्सले अनुवादलाई विज्ञान भनेका छन्, तर न्युमार्क र शास्त्रीले यसलाई विज्ञान, कला तथा कौशलको समष्टिगत रूप मानेका छन्। न्युमार्क अगाडि भन्छन्- अनुवाद क्रमशः विज्ञान, सीप कला र अन्त्यमा रसास्वादनको क्षेत्र हो। यहाँ उनले सीप भनेर अनुवादलाई जीविकोपार्जन गर्ने माध्यम अर्थात् साधनको रूपमा इङ्गित गरेका बुझिन्छ। अनुवादको कार्यमाथि विद्वानहरूले दिएका परिभाषामा मतैक्यता पाइँदैन। खास गरी अन्य विधाहरूसँग यसलाई कसरी संलग्न गराइएको छ, त्यसका आधारमा परिभाषित गर्नुपर्ने भएकाले परिभाषामा विविधता देखिएको हो। उदाहरणका लागि अनुवादलाई भाषिक क्रियाकलाप, साहित्यिक प्रयत्न, दार्शनिक तथा सांस्कृतिक र समष्टिगत क्रियाकलापका रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ। त्यसैले अनुवादलाई एउटै सीमाभित्र राखेर परिभाषित गर्न निकै कठिन देखिन्छ।

8.4 सार

Notes

- “कुनै भाषामा भनिएको या लेखिएको कुरोलाई कुनै दोस्रो भाषामा सार्थक परिवर्तनलाई अनुवाद भनिन्छ।”
 - 'विज्ञान' शब्दको सामान्य अर्थ नै हुन्छ “विशिष्ट ज्ञान” ।
 - भाषा आफ्नो विचारहरूलाई व्यक्त गर्ने एउटा सषक्त माध्यम हो।
 - 'अनुप्रयुक्त भाषाविज्ञान' अर्थात् अंग्रेजीमा 'एप्लाइड लिंग्विस्टिक्स' भनिन्छ जसको अंतर्गत भाषाविज्ञानलाई अनुप्रयोगको रूपमा रूपायित गरिन्छ ।
 - भाषाविज्ञानका जुन मुख्य छः वटा शाखाहरू छन् - ध्वनि, रूप, शब्द, वाक्य, अर्थ, लिपि तब त्यसका सीधा सम्बन्ध अनुवादबाटै नै आउँदछ । जसलाई हामी निम्न प्रकार हेर्न सक्छौं।
 - रूपविज्ञानको अनुवादसित सोझो सम्बन्ध रहेको हुन्छ किनकि अनुवाद गर्दा हुँदो स्रोत भाषा रूपहरूका रूप या रूप समुच्चयलाई राखिने गरिन्छ।
 - अधिकांश भाषाहरूमा संज्ञा, क्रिया, विशेषण, संबंध वाचक कृदन्त हुन्छ। तर कतिपय यस्ता भाषाहरू पनि हुन्छन् जहाँ संज्ञाको स्थानमा क्रियावाची शब्दहरूका प्रयोग गर्न आवश्यक पर्दछ ।
 - शब्दहरूको विशेष रूपहरूमा विशिष्ट अर्थका बोध हुन्छ । सामान्यतः भाषामा रूपरचनाको नियम हुन्छन्। तर यसमा अपवाद पनि रहेको पाइन्छ ।
- हरैक भाषामा वाक्य विज्ञानलाई महत्वपूर्ण स्थान दिएको देखिन्छ । वाक्य विज्ञानमा वाक्यरचनाका अध्ययन गरिन्छ । अतः यहाँ अनुवादको लागि वाक्यविज्ञानका महत्व स्वतः सिद्ध हुन जान्छ ।

- वाक्यको बाह्य अनि आंतरिक संरचना दुवैमा अनुवादकले खास ध्यान दिन जरूरी हुन्छ। कति कति यस्ता वाक्यहरू हुन्छन् जसमा बाह्य अनि आंतरिक संरचनामा कुनै भेद हुँदैन।
- कुनै भाषाहरूमा व्याकरणिक दृष्टिकोणले हेर्दा भने दुईवटा लिंग रहेका पाइन्छ । कुनै भाषामा तीन हुन्छ, त्यसरी नै तुर्की, फारसी, उनबेक, आदी भाषाहरूमा त इन में लिंग हुँदै हुँदैन ।
- प्रत्येक भाषाको वचनबारे आ-आफ्नै नियम हुन्छ । अनुवादकले यी कुराहरूमा पनि ध्यान पुर्याउन जरूरी छ ।
- प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष और अन्य पुरुष। अनुवादकले लक्ष्य भाषाको प्रकृति अनुसार अनुवाद गर्न आवश्यक ठहर्दछ ।
- भाषाहरूका अनुसार कारकमा पनि भिन्नता रहेका पाइन्छ। संस्कृत भाषामा 7, हिंदीमा 8 अनि लैटिन आदि भाषाहरूमा 5, अंग्रेजीमा 2 वटा मात्रै पाइन्छ । त्यसैले अनुवाद गर्दा हुँदा अनुवादकलाई कारकहरूमा परिवर्तन गर्नु पर्दछ ।
- अनुवादकलाई मुख्य समस्या यही हुन्छ कि मूल पाठको भाव स्रोत भाषामा त्यस्तै नै आवोस जस्तो की मूल पाठमा रहेको होस् । अर्थविज्ञानको संबंध भाषाको अर्थसित हुन्छ ।
- यसैरी नै अनुवादकले सांस्कृतिक महत्व दर्शाउने शब्दहरूलाई अनुवाद गर्दा पनि विशेष ध्यान पुर्याउनु पर्ने हुन्छ ।
- अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा विद्वान आन्द्रेइ लिफेरले गरेका थिए।

8.5 अनुशीलनी

(क) अनुवाद विज्ञान भन्नाले के बुझिन्छ ? अनुवाद विज्ञान र भाषा विज्ञानमाझको स्वरूगत विशेषता माथि विवेचना गर्नुहोस् ।

(ख) अनुवादको परिभाषा दिएर अनुवाद साहित्यमाथि विद्वानहरूले व्यक्त गरेका मत-मतान्तरबारे समीक्षा गर्नुहोस् ।

8.6 अतिरिक्त अध्ययन

1. गङ्गाप्रसाद भट्टराई केही अध्ययन : केही विश्लेषण
2. असीत राई भारतीय नेपाली साहित्यको विकासक्रम
3. शिशुपाल शर्मा काव्य-धारा (अनुदित काव्य)
4. Gokul Sinha The Ramayana of Bhanubhakta
5. डा शंकरलाल पुरोहित सिद्धान्त और प्रयोग
6. Amiya Dev The Idea of Comparative Literature in India
7. Henry Gifford Comparative Literature
8. W.B Federic (ed.) Comparative Literature
9. K. Ay appa Panikar Spotlight on comparative literature
10. David Damrosch What is world Literature
11. इन्द्रनाथ चौधरी तुलनात्मक साहित्य की भूमिका
12. इन्द्रविलास अधिकारी तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त परिचय
13. दीनानाथ शरण नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका तुलनात्मक अध्ययन

8.7 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

1. अनुवाद साहित्यको परिचय ।

.....

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 8.2 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

2. अनुवाद विज्ञान र भाषा विज्ञान ।

.....

.....

.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 8.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

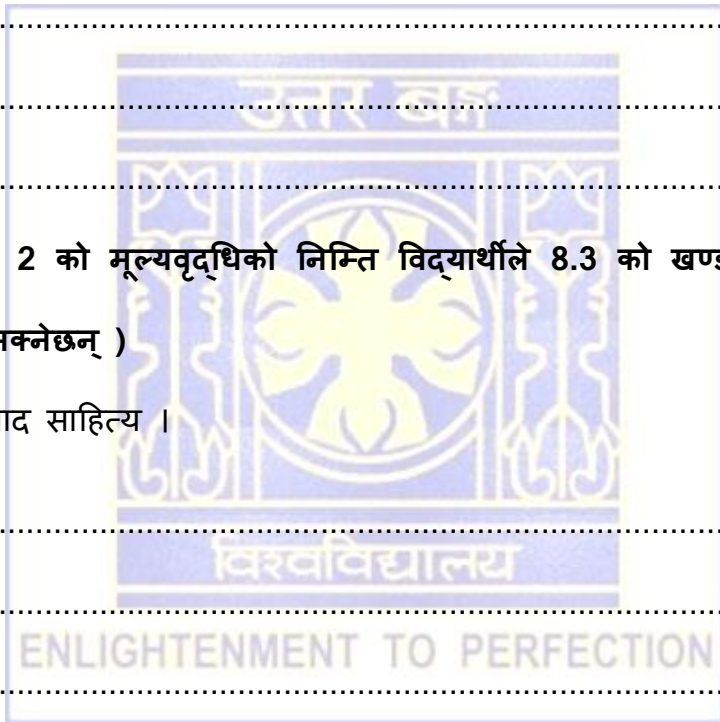
3. अनुवाद साहित्य ।

.....

.....

.....

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 8.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 9, अनुवाद साहित्यको प्रकृति, स्वरूप, प्रयोजन र महत्व ।

संरचना

9.0 उद्देश्य

9.1 परिचय

9.2 अनुवाद साहित्यको प्रकृति, स्वरूप, प्रयोजन र महत्व

9.3 उपसंहार

9.4 सार

9.5 अनुशीलनी

9.6 अतिरिक्त अध्ययन

9.7 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

9.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न

सक्नुहुनेछ :

- अनुवाद साहित्यको परिचय र प्रकृति
- अनुवाद साहित्यको प्रयोजन र महत्व

9.1 परिचय

अनुवाद कार्य एउटा साहित्यक कला हो भन्न सकिन्छ । हिन्दी भाषा साहित्यका एक विद्वान व्यक्तित्व डाभोलानाथ . तिवारीले पनि भनेका छन् कि - "एक भाषामा व्यक्त विचारहरूमा व्यक्त गरिएको भावहरू एवं विचारहरूलाई लक्ष्य भाषामा तथा संभव आफ्नो मूल रूपमा ल्याउने

प्रयास गर्दछ । ” 'अनुप्रयुक्त भाषाविज्ञान' अर्थात अंग्रेजीमा 'एप्लाइड लिंग्विस्टिक्स' भनिन्छ जसको अंतर्गत भाषाविज्ञानलाई अनुप्रयोगको रूपमा रूपायित गरिन्छ । यसप्रकार यो कुरो स्पष्ट हुन्छ कि अनुवादमा भाषाविज्ञानको सिद्धान्तहरू अनुप्रयोग हुन्छ। प्रत्येक भाषाको वचनबारे आ-आफ्नै नियम हुन्छ । अनुवादकले यी कुराहरूमा पनि ध्यना पुर्याउन जरूरी छ । प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष और अन्य पुरुष। अनुवादकले लक्ष्य भाषाको प्रकृति अनुसार अनुवाद गर्न आवश्यक ठहर्दछ । अनुवादकलाई मुख्य समस्या यही हुन्छ कि मुल पाठको भाव स्रोत भाषामा त्यस्तै नै आवोस जस्तो की मूल पाठमा रहेको होस् । अर्थविज्ञानको संबंध भाषाको अर्थसित हुन्छ । यसैरी नै अनुवादकले सांस्कृतिक महत्व दर्शाउने शब्दहरूलाई अनुवाद गर्दा पनि विशेष ध्यान पुर्याउनु पर्ने हुन्छ । अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा विद्वान आन्द्रेइ लिफेरले गरेका थिए।

9.2 अनुवाद साहित्यको प्रकृति, स्वरूप, प्रयोजन र महत्व

व्युत्पत्तिका अनुसार 'वद्' भन्नाले भन्नु 'अनि' भनेको 'पछि' वा 'पश्चात' भन्ने कुरो बुझिन्छ । वद् धातुलाई ध्य् प्रत्ययले सिद्ध गराएपछि वद् शब्द बनिन्छ जसको अर्थ कथन वा भनाइ हुन्छ । यसप्रकार अनुवादको शाब्दिक अर्थ हुन्छ - कथन पुनः कथन । अनु + वद् + ध्य को संयोगले 'अनुवाद' शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । प्रायः जसो भारतीय भाषाहरूमा अनुवाद शब्द नै प्रचलित पाइन्छ भने यसै शब्दका निम्ति हिन्दी, नेपालीमा उल्था, उर्दू, बंगला र कश्मिरी भाषामा तर्जमा, मराठी र

कन्नडमा भाषान्तर, सिन्धीमा तर्जमो, मलायलममा विवर्तन वा तज्जुर्मा, तेलुगुमा अनुवादम जस्ता शब्दहरू प्रचलित पाइन्छन् । अनुवादका लागि अङ्ग्रेजीमा ट्रान्सलेशन शब्द प्रयुक्त देखिन्छ जुन फ्रान्सेली भाषाको ट्रान्सलेटर शब्दबाट व्युत्पन्न भएको थाहा लाग्छ । ट्रान्सलेशन शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ हो पारवहन अर्थात् एउटा स्थान बिन्दुबाट अर्को स्थान बिन्दुमा पुर्याउनु । वर्तमानमा अनुवाद एउटा कलाको रूपमा स्थापित विधा विशेष रहेको पाइन्छ यद्यपि यो कार्य विज्ञान कि कलासापेक्ष भन्ने वैश्विक प्रश्नमाथि विद्वानहरूले आ-आफ्नो तर्कणा अघि सारेका छन् । अनुवाद सम्बन्धी विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्ना प्रकारले परिभाषा दिएका पाइन्छन् । पूर्वीय आचार्य भर्तृहरि अनुसार अनुवादको अर्थ दोहोर्याउनु वा पुनर्कथन हो । यसरी नै मूल कथन, विचार वा भावको रक्षा गरी एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा गरिने अभिव्यक्ति नै अनुवाद हो भनेर पाश्चात्य विद्वान सामुएल जोन्सनले अनुवादको परिभाषा दिएका भेटिन्छ । अतः जुन भाषाबाट अनुवाद गरिन्छ त्यो मूल वा स्रोत भाषा अनि जुन भाषामा अनुवाद गरिन्छ त्यो लक्ष्य भाषा भनेर बुझिन्छ । यसै सन्दर्भमा पाश्चात्य विद्वान जोहन कनिडटनको भनाइ यहाँ उद्धृत गरिन उपयुक्त हुन्छ - मूल लेखकले जुन ढडमा भन्न चाहेका छन् त्यसको अनुवादकले सही निर्वाह गरेको हुनपर्दछ । डा. एन ई विश्वनाथ अय्यर अनुसार अनुवाद भनेको स्रोत भाषामा प्रस्तुत कुनै पनि विषय सामाग्रीलाई त्यही अर्थमा अन्य भाषामा उतार्नु हो । अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा आन्ड्रेइ लिफेरले गरेका थिए। जेम्स होम्जको विचारमा अनुवाद अध्ययनलाई समावेशीय पदावलीको रूपमा लिइनुपर्दछ । जसअन्तर्गत अनुवाद प्रक्रियालाई केन्द्र

मानी गरिने सम्पूर्ण अनुसन्धान क्रियाकलापहरू पर्दछन्। हाल आएर अनुवाद अध्ययनलाई अनुवाद प्रक्रियाको परिणाम तथा वर्णनको अध्ययन गर्ने क्षेत्रका रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ। अनुवाद अध्ययन एक नवविधा हो र आजको अवस्थासम्म आइपुग्दा यसले विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको देखिन्छ।

अनुवाद शब्दले प्रक्रिया र परिणाम दुवैलाई बुझाउँछ भन्ने विचार विद्वान विल्सको रहेको देखिन्छ तर विगान्ड भन्दछन्- प्रत्रियाले अनुवाद गतिविधि र अनूदित पाठलाई बुझाउँछ। अनुवादलाई विभिन्न तवरले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। स्याभोरी र सेल्भर जस्ता विद्वानहरूले यसलाई कलाको दर्जा दिएका छन् भने निडा र विल्सले अनुवादलाई विज्ञान भनेका छन्, तर न्युमार्क र शास्त्रीले यसलाई विज्ञान, कला तथा कौशलको समष्टिगत रूप मानेका छन्। न्युमार्क अगाडि भन्छन्- अनुवाद क्रमशः विज्ञान, सीप कला र अन्त्यमा रसास्वादनको क्षेत्र हो। यहाँ उनले सीप भनेर अनुवादलाई जीविकोपार्जन गर्ने माध्यम अर्थात् साधनको रूपमा इङ्गित गरेका बुझिन्छ।

अनुवादको कार्यमाथि विद्वानहरूले दिएका परिभाषामा मतैक्यता पाइँदैन। खास गरी अन्य विधाहरूसँग यसलाई कसरी संलग्न गराइएको छ, त्यसका आधारमा परिभाषित गर्नुपर्ने भएकाले परिभाषामा विविधता देखिएको हो। उदाहरणका लागि अनुवादलाई भाषिक क्रियाकलाप, साहित्यिक प्रयत्न, दार्शनिक तथा सांस्कृतिक र समष्टिगत त्रियाकलापका रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ। त्यसैले अनुवादलाई एउटै सीमाभित्र राखेर परिभाषित गर्न निकै कठिन देखिन्छ। अनुवाद गरिने पाठ्यसामग्री, पाठको विविधता, अनुवादको उद्देश्य र लक्षित पाठकको आवश्यकताका कारण अनुवाद अध्ययनको वर्गीकरण आदिले गर्दा अनुवादलाई परिभाषित

गर्ने कार्यमा जटिलता देखा परेको हो। व्यापक दृष्टिकोषबाट हेर्दा सूचनाको आदान-प्रदान गर्ने क्रममा हरेक व्यक्ति कुनै न कुनै प्रकारले अनुवाद प्रत्रियामा संलग्न हुन्छ। दुई भाषाकै बीचमा नभए तापनि एउटै भाषाका भाषिका तथा शैलीहरूको अनुवादमा हरेक व्यक्ति कुनै न कुनै कोणबाट संलग्न भएकै हुन्छ भन्ने कुरोमा दुइमत छैन। ब्रिस्टिनको परिभाषाले अनुवादको व्यापक क्षेत्रलाई समेटेको देखिन्छ। उनका अनुसार सामान्यतः अनुवाद शब्दले एक (स्रोत) भाषाबाट अर्को (लक्ष्य) भाषामा गरिने विचार तथा भावनाको स्थानान्तरणलाई बुझाउँछ। यो प्रक्रिया दुवै लेख्य वा मौखिक भाषा, स्तरीय लेख्य प्रणाली भएका वा नभएका भाषा वा बाहिराहरूले प्रयोग गर्ने दुवै वा कुनै एक साङ्केतिक भाषाबीच हुन सक्छ, तर यस किसिमको बृहत् प्रकृतिको अनुवाद र कुनै लिखित पाठमा सीमित भई गरिने वास्तविक तथा उद्देश्यमूलक अनुवादका बीच भने निश्चित सीमारेखा कोरिनुपर्दछ। यसरी हेर्दा अनुवाद मूलतः एक भाषाबाट अर्को भाषामा वा समय र स्थानका कारण अलग्गिएका अन्य भाषिकामा सन्देश रूपान्तरण गरिने प्रत्रिया हो। न्युमार्कका अनुसार कुनै पनि पाठको अनुवाद गर्दा निम्न दश तत्त्वहरूबीच अन्तरक्रिया हुने गर्दछ। निःसन्देह अनुवादले विश्वका भिन्न भिन्न समुदायका मानव जाति - प्रजातिहरूमा मानवीय आधारमा ऐक्यवद्धताको बीजारोपण गर्ने कार्य निर्वाह गरेको बुझिन्छ । अनुवादकै सहारा लिएर हामी विश्व चिन्ने गर्दछौं अनि विश्वले हामीलाई अर्थात् हाम्रो जाति , हाम्रो भाषा, साहित्य, संस्कृति, परम्परा इत्यादिलाई समेत चिनिने गरेको थाहा लाग्छ । यद्धपि अनुवाद कार्य सहज भने पटककै होइन् । यो संश्लिष्ट र जटिल प्रक्रिया हो । अनुवादकले मूलको अर्थको रक्षागर्दै लक्ष्य भाषाको संरचना र शैलीको निर्वाहसहित स्रोत भाषाको शैलीको पनि ध्यान राख्नुपर्ने हुन्छ । वास्तवमा

हरेक भाषाको आफ्नो एक विशिष्ट कथन शैली या अभिव्यक्ति प्रणाली हुँदछ । स्रोत भाषाको पाठलाई लक्ष्य भाषाको संस्कारसित सफलतापूर्वक जोड्दै एउटा नयाँ पठनीय पाठ तयार पार्नु अनुवादको निम्ति एक चुनौतीपूर्ण काम हो । यो समस्त प्रक्रियामा अनुवादकले यो मूल पाठको सन्देश वा आशयमा कुनै फरक नपरोस् भन्ने विशेष ध्यान राख्नुपर्दछ । अनुवादलाई लिएर धेरै भ्रान्तिहरू पनि देखिएका छन् । कति आलोचकहरूले मूलको तुलनामा अनुवादलाई अपूर्ण बताउँछन् भने कति विद्वानहरूले अनुवादकलाई अयोग्यताको कारण बताउँछन् । यसरी मौलिक लेखन उत्कृष्ट वा कमजोर हुनसक्तछ, उसरी नै अनुवादको निजी भाषिक क्षमता, अनुभव र प्रतिभाअनुसार अनुवाद सठीक, सहज र सुन्दर बन्दछ । यस सन्दर्भमा पाश्चात्य विद्वान गेटेद्वारा कार्लाइललाई सम्बोधन गर्दै लेखेको कुरो यहाँ उद्धृत गरिन युक्तिसङ्गत ठहर्दछ - “अनुवादको अपूर्णताको बारेमा तिमी जे पनि भन, तर सत्य यही हो कि संसारको व्यवहारिक कार्यहरूको निम्ति यसको महत्व असाधारण र बहुमूल्य छ ।” मूलतः सभ्य मानव समाजले सदा आफ्नो विचार - निधिमा नयाँ विचारहरू समावेश गर्ने प्रयत्न गर्ने गर्दछ । अझ भारत जस्तो बहुभाषा देशमा अनुवादको आवश्यकता अन्य देशहरूको अपेक्षा अधिक रहेको बुझिन्छ । साहित्योन्नतिका लागि पनि अतिनै महत्वपूर्ण अनुवाद साहित्यलाई नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने यसमा एउटा लामो र सुदीर्घ परम्परा रहिआएको पाइन्छ । वास्तवमा नेपाली साहित्यको थालनी नै पनि अनुवाद परम्पराबाटै भएको कुरोहरूको जानकारी पनि विभिन्न साहित्य इतिहासले बताएका भेटिन्छ । मानिस पृथ्वीको एक मात्र यस्तो प्राणी हो जसमा एकभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्न सक्ने विलक्षण क्षमता रहेको हुन्छ। दैनिक जीवनमा विभिन्न

भाषाहरूको प्रयोग गर्न सक्नुका साथै ऊ सञ्चारका विभिन्न कार्यत्रम तथा व्यवस्थाको उपयोग गर्न सक्दछ। मानिस यस्तो चेतनशील प्राणी हो, जसले ऐतिहासिक अनुभवबाट प्राप्त तथा स्मृतिपटलमा सञ्चित ज्ञानभण्डारलाई दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्न सक्दछ। त्यसैले मानिस आफ्नो दिक्कालको घेराभित्र मात्र सीमित रहेर बाँच्न सक्दैन। यस सन्दर्भमा अनुवाद मात्रै एक यस्तो साँचो हो, जसले विश्वज्ञान-भण्डारको भोटेताल्या खोल्न सक्छ।

हरेक युगमा मानिसले अनुवादको माध्यमद्वारा अज्ञानताको तगारोलाई खुस्काउने तीव्र आकाङ्क्षा प्रकट गरेको पाइन्छ। त्यसैले स्याभोरीका अनुसार अनुवादको प्राथमिक कार्यमा व्यवहारोपयोगिता देखिन्छ। जसको एक प्रमुख उद्देश्य स्रोत (अन्य) भाषाको अज्ञानतालाई हटाउनु हो। सदयौँदेखि मानिसको ध्येय ज्ञानको सञ्चय तथा विस्तार गर्ने एकल उद्देश्यबाट निर्देशित भएको देखिन्छ। अनुवादको समस्त शब्दजालभन्दा टाढा रहेर एउटा विशिष्ट प्रकृतिको मानव वाणी तयार गर्दछ। सम्पूर्ण लेखक र अनुवादको कार्य नै अनुवादद्वारा राष्ट्रहरूबीचका सीमा छिचोल्दै सैद्धान्तिक धारणाहरू नाघेर सम्पूर्ण मानव एकता सुट्टुड गर्नु हो। गोरजनका अनुसार सामान्य चलनचल्तीमा रहेका शब्दद्वारा व्यक्त हुन नसक्ने भिन्न भाषाका विषयवस्तुलाई अर्को भाषामा कलात्मक ङ्गले बुझाउने कार्य नै अनुवाद हो। त्यसै गरी गेटेले कुन तथ् स्विकारेका छन् भने, कठिन परिक्षमद्वारा विश्वसाहित्य तथा काव्यात्मक भावनाको सर्वव्यापकताको प्रवर्द्धन गर्नेहरू अरु कोही नभएर केवल अनुवादक नै हुन्। शताब्दियौँदेखि उनीहरू मानवीय विचार तथा शब्दलाई एक भाषिक समुदायबाट अर्को भाषिक समुदायमा पुऱ्याउन सक्षम भएका छन्। गोरजन अगाडि भन्छन्-यस्ता कार्यले मानवजातिको आध्यात्मिक धरोहरूलाई

संरक्षण गर्नुका साथै निरन्तरता पनि दिएका छन्। इतिहासतर्फ फर्कने हो भने अनुवादले सत्रिय भूमिका नखेलेको कुनै पनि युग भेटिँदैन। रोमेली सभ्यताको जग ग्रिसेली सभ्यतामा अडेको थियो। टोलेडो सम्प्रदायले अरबी र ग्रिसेली ज्ञानभण्डारलाई युरोपेली समाजमा पुऱ्यायो। सम्पूर्ण युरोपेली सभ्यता ल्याटिन तथा ग्रिक भाषाबाट गरिएको अनुवादमा आधारित थियो। युरोपेली इतिहासमा यो तथ्य अझ स्पष्ट रूपमा झल्किन्छ। बीसौँ शताब्दीमा टोमस म्यान, विलियम मोरिस, ब्रेख्त र पछि सउल बेलो, गुन्टर ग्रास अलबर्टो मोराभिया, आयरिस मर्डोक, डोरिस लेसिडजस्ता महान् समकालीनहरूका कृति अनुवाद गरिए। हामीले मौलिक कृतिको भाषा बुझ्न नसकेको अवस्थामा हाम्रा निम्ति कुनै मध्यस्थकर्ता उपलब्ध हुन सक्छ भनी गोर्जनले प्रश्न गरेका थिए। यसको सीधा उत्तर हुन सक्छ- यस परिस्थितिमा अनुवादक नै अन्तिम विकल्प हो। फरक भाषाहरूबीच ज्ञानको आदान-प्रदान नभएको भए मानवजाति ब्याबेलको टावरमा जस्तै विभाजित भई अन्धकारमा रहन बाध्य हुन्थ्यो। गेटे पूर्ण अनुवादको सम्भाव्यताको बारेमा त्यति विश्वस्त थिएनन्। अपूर्ण नै भए पनि उनले अनुवादलाई सञ्चारको अत्यावश्यक आध्यात्मिक माध्यमका रूपमा स्विकारेका थिए। गोर्जनले गेटेको आलङ्कारिक सङ्केतको पुनर्कथन गर्दै भनेका छन्- अनुवादक एक उत्सुक अग्रहूत हो, जसले घम्टोमा आधा ढाकिएको परम सुन्दरीको प्रशंसा गर्दछ र उनको वास्तविक रूपको दर्शनका लागि हामीलाई भावातुर बनाइदिन्छ। त्यसैले कोडग्राट बटलरले अनुवादकलाई सम्पूर्ण संस्कृतिका धरोहरको उत्तराधिकारीको दर्जा दिएका छन्, किनभने अनुवादकद्वारा नै यी धरोहर हाम्रा लागि उपलब्ध हुने गर्दछन्। उनले आफ्नो कृतिमा कुनै पनि देश साहित्यिक अनुवादद्वारा कसरी समृद्ध बन्न सक्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनकै शब्दमा

भन्नुपर्दा नुवादकहरू नभएको भए आज अङ्ग्रेजीभाषी समुदाय ग्रिसेली महाकाव्य, बाइबल, टोल्सटोय, दोस्तोएभ्स्की, फ्युबेर, बालज्याक प्राउस्ट, गेटे, हेन, मन बेसे, नेरूदा, बेकेजस्ता महान् हस्तीका बारेमा पूर्ण रूपले अनभिज्ञ रहने थियो। त्यस्तै, अनुवादकको अनुपस्थितिमा जर्मनीमा मिल्टन वा वर्डस्वर्थ, फ्रान्समा एडगर अलेन पो, वाल्ट ह्विटमन, रूसमा शेक्सपियर वा कलेरिज, इटलीमा फोकनर वा हेमिङ्वे तथा बेलोको उपस्थितिको कल्पनासमेत गर्न सकिने थिएन। अनुवादक नभएको भए विदेशी पाठक समकालीन अमेरिकन, क्यानडियन, ब्रिटिस, आरिस तथा अस्ट्रियाली लेखनको बारेमा अनभिज्ञ हुने थिए भने अमेरिका तथा अन्य अङ्ग्रेजीभाषी पाठकहरू अन्य भाषाका समकालीन लेखकका कृतिहरू पढ्न सक्ने थिएनन्। यसरी नै अनुवाद साहित्यको प्रयोजन र महत्वबारे अझ थप चर्चा गर्नुपर्दा के भन्न सकिन्छ भने विशेष उत्तर आधुनिक युगमा अनुवाद एक अनिवार्य आवश्यकता पनि हो। यस युगलाई अनुवादको युग भन्न मा कुनै अतिशयोक्ति हुनेछैन। जीवनको हरेक क्षेत्रमा अनुवादको महत्ता एवम् उपयोगित सहजसिद्ध भएको छ। धर्म - दर्शन, साहित्य - शिक्षा, विज्ञान - तकनीक, वाणिज्य - व्यवसाय, राजनीति - कूटनीति आदि क्षेत्रसित अनुवादको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ। अतः चिन्तन र व्यवहारको प्रत्येक स्तरमा आज मनुष्य अनुवादमा आश्रित छन्। वर्तमान शताब्दीमा अनुवादले आफ्नो सङ्कुचित साहित्यिक परिधिलाई नाघेर प्रशासन, विज्ञान, प्राद्योगिकी, तकनीक, चिकित्सा, कला, संस्कृति, अनुसन्धान, पत्रकारिता, जनसञ्चार, दूरस्थ शिक्षा, प्रतिरक्षा, विधि, व्यवसाय हरेक क्षेत्रमा प्रवेश गरी समकालीन जीवनको अविचार्यता प्रमाणित गरिदिएको छ। आज विश्व एक परिवार झैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ। विश्व -

संस्कृति, विश्व एक परिवारझैँ भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व संस्कृति, विश्व बन्धुत्व, एकता र चेतनाको समरूपता स्थापित गर्ने एक यस्तो माध्यम बनेको छ जसले विश्व स्तरमा एक नब्य सामाजिक पुनर्व्यवस्थाको कुरोलाई सार्थक गर्नसक्छ । अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन् अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् ।

9.3 उपसंहार

साहित्यका अन्य विधा सरह अनुवाद कार्य पनि एउटा भाषिक तथा साहित्यिक कला हो भन्न सकिन्छ । हिन्दी भाषा साहित्यका एक विद्वान व्यक्तित्व डा.भोलानाथ . तिवारीले पनि भनेका छन् कि - "एक भाषामा व्यक्त विचारहरूमा व्यक्त गरिएको भावहरू एवं विचारहरूलाई लक्ष्य भाषामा तथा संभव आफ्नो मूल रूपमा ल्याउने प्रयास गर्दछ । " 'अनुप्रयुक्त भाषाविज्ञान' अर्थात अंग्रेजीमा 'एप्लाइड लिंग्वुस्टिक' भनिन्छ जसको अंतर्गत भाषाविज्ञानलाई अनुप्रयोगको रूपमा रूपायित गरिन्छ । यसप्रकार यो कुरो स्पष्ट हुन्छ कि अनुवादमा भाषाविज्ञानको सिद्धान्तहरू अनुप्रयोग हुन्छ। प्रत्येक भाषाको वचनबारे आ-आफ्नै नियम हुन्छ । अनुवादकले यी कुराहरूमा पनि ध्यान पुर्याउन जरूरी छ । प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष और अन्य पुरुष। अनुवादकले लक्ष्य भाषाको प्रकृति अनुसार अनुवाद गर्न आवश्यक ठहर्दछ । अनुवादकलाई मुख्य समस्या यही हुन्छ कि मूल पाठको भाव स्रोत भाषामा त्यस्तै नै आवोस जस्तो की मूल पाठमा रहेको होस् । अर्थविज्ञानको संबंध भाषाको अर्थसित हुन्छ । यसैरी नै अनुवादकले सांस्कृतिक महत्व दर्शाउने

शब्दहरूलाई अनुवाद गर्दा पनि विशेष ध्यान पुर्याउनु पर्ने हुन्छ । अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा विद्वान आन्द्रेइ लिफेरले गरेका थिए। व्युत्पत्तिका अनुसार 'वद्' भन्नाले भन्नु 'अनि' भनेको 'पछि' वा 'पश्चात्' भन्ने कुरो बुझिन्छ । वद् धातुलाई ध्य् प्रत्ययले सिद्ध गराएपछि वाद शब्द बनिन्छ जसको अर्थ कथन वा भनाइ हुन्छ । यसप्रकार अनुवादको शाब्दिक अर्थ हुन्छ - कथन पुनः कथन । अनु + वद् + ध्य को संयोगले 'अनुवाद' शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । प्रायः जसो भारतीय भाषाहरूमा अनुवाद शब्द नै प्रचलित पाइन्छ भने यसै शब्दका निम्ति हिन्दी, नेपालीमा उल्था, उर्दू, बंगला र कश्मिरी भाषामा तर्जमा, मराठी र कन्नडमा भाषान्तर, सिन्धीमा तर्जमो, मलायलममा विवर्तन वा तज्जुर्मा, तेलुगुमा अनुवादम जस्ता शब्दहरू प्रचलित पाइन्छन् । अनुवादका लागि अङ्ग्रेजीमा ट्रान्सलेशन शब्द प्रयुक्त देखिन्छ जुन फ्रान्सेली भाषाको ट्रान्सलेटर शब्दबाट व्युत्पन्न भएको थाहा लाग्छ । ट्रान्सलेशन शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ हो पारवहन अर्थात् एउटा स्थान बिन्दुबाट अर्को स्थान बिन्दुमा पुर्याउनु । वर्तमानमा अनुवाद एउटा कलाको रूपमा स्थापित विधा विशेष रहेको पाइन्छ यद्यपि यो कार्य विज्ञान कि कलासापेक्ष भन्ने वैश्विक प्रश्नमाथि विद्वानहरूले आ-आफ्नो तर्कणा अघि सारेका छन् । अनुवाद सम्बन्धी विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्ना प्रकारले परिभाषा दिएका पाइन्छन् । पूर्वीय आचार्य भर्तृहरि अनुसार अनुवादको अर्थ दोहोर्याउनु वा पुनर्कथन हो । यसरी नै मूल कथन, विचार वा भावको रक्षा गरी एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा गरिने अभिव्यक्ति नै अनुवाद हो भनेर पाश्चात्य विद्वान सामुएल जोन्सनले अनुवादको परिभाषा दिएका भेटिन्छ

। अतः जुन भाषाबाट अनुवाद गरिन्छ त्यो मूल वा स्रोत भाषा अनि जुन भाषामा अनुवाद गरिन्छ त्यो लक्ष्य भाषा भनेर बुझिन्छ । यसै सन्दर्भमा पाश्चात्य विद्वान जोहन कनिङटनको भनाइ यहाँ उद्धृत गरिन उपयुक्त हुन्छ - मूल लेखकले जुन ढङ्गमा भन्न चाहेका छन् त्यसको अनुवादकले सही निर्वाह गरेको हुनपर्दछ । डा. एन ई विश्वनाथ अय्यर अनुसार अनुवाद भनेको स्रोत भाषामा प्रस्तुत कुनै पनि विषय सामाग्रीलाई त्यही अर्थमा अन्य भाषामा उतार्नु हो । अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा आन्द्रेइ लिफेरले गरेका थिए। जेम्स होम्जको विचारमा अनुवाद अध्ययनलाई समावेशीय पदावलीको रूपमा लिइनुपर्दछ । जसअन्तर्गत अनुवाद प्रक्रियालाई केन्द्र मानी गरिने सम्पूर्ण अनुसन्धान क्रियाकलापहरू पर्दछन्। हाल आएर अनुवाद अध्ययनलाई अनुवाद प्रक्रियाको परिणाम तथा वर्णनको अध्ययन गर्ने क्षेत्रका रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ। अनुवाद अध्ययन एक नवविधा हो र आजको अवस्थासम्म आइपुग्दा यसले विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको देखिन्छ। कति आलोचकहरूले मूलको तुलनामा अनुवादलाई अपूर्ण बताउँछन् भने कति विद्वानहरूले अनुवादकलाई अयोग्यताको कारण बताउँछन् । यसरी मौलिक लेखन उत्कृष्ट वा कमजोर हुनसक्छ, उसरी नै अनुवादको निजी भाषिक क्षमता, अनुभव र प्रतिभाअनुसार अनुवाद सठीक, सहज र सुन्दर बन्दछ । यस सन्दर्भमा पाश्चात्य विद्वान गेटेद्वारा कार्लाइललाई सम्बोधन गर्दै लेखेको कुरो यहाँ उद्धृत गरिन युक्तिसङ्गत ठहर्दछ - “अनुवादको अपूर्णताको बारेमा तिमी जे पनि भन, तर सत्य यही हो कि संसारको व्यवहारिक कार्यहरूको निमित्त यसको महत्व असाधारण र बहुमूल्य छ ।”

मूलतः सभ्य मानव समाजले सदा आफ्नो विचार - निधिमा नयाँ विचारहरू समावेश गर्ने प्रयत्न गर्ने गर्दछ । अझ भारत जस्तो बहुभाषा देशमा अनुवादको आवश्यकता अन्य देशहरूको अपेक्षा अधिक रहेको बुझिन्छ । साहित्योन्नतिका लागि पनि अतिनै महत्वपूर्ण अनुवाद साहित्यलाई नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने यसमा एउटा लामो र सुदीर्घ परम्परा रहिआएको पाइन्छ । वास्तवमा नेपाली साहित्यको थालनी नै पनि अनुवाद परम्पराबाटै भएको कुरोहरूको जानकारी पनि विभिन्न साहित्य इतिहासले बताएका भेटिन्छ । मानिस पृथ्वीको एक मात्र यस्तो प्राणी हो जसमा एकभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्न सक्ने विलक्षण क्षमता रहेको हुन्छ। दैनिक जीवनमा विभिन्न भाषाहरूको प्रयोग गर्न सक्नुका साथै ऊ सञ्चारका विभिन्न कार्यक्रम तथा व्यवस्थाको उपयोग गर्न सक्दछ। मानिस यस्तो चेतनशील प्राणी हो, जसले ऐतिहासिक अनुभवबाट प्राप्त तथा स्मृतिपटलमा सञ्चित ज्ञानभण्डारलाई दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्न सक्दछ। त्यसैले मानिस आफ्नो दिक्कालको घेराभित्र मात्र सीमित रहेर बाँच्न सक्दैन। यस सन्दर्भमा अनुवाद मात्रै एक यस्तो साँचो हो, जसले विश्वज्ञान-भण्डारको भोटेताल्ला खोल्न सक्छ।

9.4 सार

- अनुवादमा भाषाविज्ञानको सिद्धान्तहरू अनुप्रयोग हुन्छ।
- प्रायः जसो भारतीय भाषाहरूमा अनुवाद शब्द नै प्रचलित पाइन्छ भने यसै शब्दका निमित्त हिन्दी, नेपालीमा उल्था, उर्दू, बंगला र कश्मिरी भाषामा तर्जमा, मराठी र कन्नडमा भाषान्तर, सिन्धीमा तर्जमो, मलायलममा विवर्तन वा तज्जुर्मा, तेलुगुमा अनुवादम जस्ता शब्दहरू प्रचलित पाइन्छन् ।

- वर्तमानमा अनुवाद एउटा कलाको रूपमा स्थापित विधा विशेष रहेको पाइन्छ यद्यपि यो कार्य विज्ञान कि कलासापेक्ष भन्ने वैश्विक प्रश्नमाथि विद्वानहरूले आ-आफ्नो तर्कणा अघि सारेका छन् ।
- जुन भाषाबाट अनुवाद गरिन्छ त्यो मूल वा स्रोत भाषा अनि जुन भाषामा अनुवाद गरिन्छ त्यो लक्ष्य भाषा भनेर बुझिन्छ ।
- डा. एन ई विश्वनाथ अय्यर अनुसार अनुवाद भनेको स्रोत भाषामा प्रस्तुत कुनै पनि विषय सामाग्रीलाई त्यही अर्थमा अन्य भाषामा उतार्नु हो । अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा आन्द्रेइ लिफेरले गरेका थिए।
- अनुवादको कार्यमाथि विद्वानहरूले दिएका परिभाषामा मतैक्यता पाइँदैन। खास गरी अन्य विधाहरूसँग यसलाई कसरी संलग्न गराइएको छ, त्यसका आधारमा परिभाषित गर्नुपर्ने भएकाले परिभाषामा विविधता देखिएको हो।
- निःसन्देह अनुवादले विश्वका भिन्न भिन्न समुदायका मानव जाति - प्रजातिहरूमा मानवीय आधारमा ऐक्यवद्धताको बीजारोपण गर्ने कार्य निर्वाह गरेको बुझिन्छ ।
- अनुवादलाई लिएर धेरै भ्रान्तिहरू पनि देखिएका छन् । कति आलोचकहरूले मूलको तुलनामा अनुवादलाई अपूर्ण बताउँछन् भने कति विद्वानहरूले अनुवादकलाई अयोग्यताको कारण बताउँछन् ।
- हरेक युगमा मानिसले अनुवादको माध्यमद्वारा अज्ञानताको तगारोलाई खुस्काउने तीव्र आकाङ्क्षा प्रकट गरेको पाइन्छ। त्यसैले स्याभोरीका अनुसार अनुवादको प्राथमिक कार्यमा व्यवहारोपयोगिता देखिन्छ।

- अनुवादकको अनुपस्थितिमा जर्मनीमा मिल्टन वा वर्डस्वर्थ, फ्रान्समा एडगर अलेन पो, वाल्ट ह्विटमन, रूसमा शेक्सपियर वा कलेरिज, इटलीमा फोकनर वा हेमिङ्वे तथा बेलोको उपस्थितिको कल्पनासमेत गर्न सकिने थिएन।
- वर्तमान शताब्दीमा अनुवादले आफ्नो सङ्कुचित साहित्यिक परिधिलाई नाघेर प्रशासन, विज्ञान, प्राद्योगिकी, तकनीकि, चिकित्सा, कला, संस्कृति, अनुसन्धान, पत्रकारिता, जनसञ्चार, दूरस्थ शिक्षा, प्रतिरक्षा, विधि, व्यवसाय हरेक क्षेत्रमा प्रवेश गरी समकालीन जीवनको अविचार्यता प्रमाणित गरिदिएको छ ।
- विश्व संस्कृति, विश्व बन्धुत्व, एकता र चेतनाको समरूपता स्थापित गर्ने एक यस्तो माध्यम बनेको छ जसले विश्व स्तरमा एक नब्य सामाजिक पुनव्यवस्थाको कुरोलाई सार्थक गर्नसक्छ ।

9.5 अनुशीलनी

- (क) अनुवादलाई किन साहित्यिक कला हो भनेर बुझिन्छ ? अनुवादको अर्थ र यसको स्वरूपगत विशेषतामाथि एउटा गहकिलो चर्चा गर्नुहोस् ।
- (ख) अनुवादको परिभाषा दिएर अनुवाद साहित्यमाथि विद्वानहरूले व्यक्त गरेका मत-मतान्तरहरूबारे समीक्षा गर्नुहोस् ।
- (ग) अनुवादको महत्व र प्रयोजनबारे विवेचना गर्नुहोस् ।

9.6 अतिरिक्त अध्ययन

1. गङ्गाप्रसाद भट्टराई केही अध्ययन : केही विश्लेषण
2. असीत राई भारतीय नेपाली साहित्यको विकासक्रम

3. शिशुपाल शर्मा काव्य-धारा (अनुदित काव्य)
4. Gokul Sinha **The Ramayana of Bhanubhakta**
5. डा शंकरलाल पुरोहित सिद्धान्त और प्रयोग
6. Amiya Dev **The Idea of Comparative Literature in India**
7. Henry Gifford **Comparative Literature**
8. W.B Federic (ed.) **Comparative Literature**
9. K. Ay appa Panikar **Spotlight on comparative literature**
10. David Damrosch **What is world Literature**
11. इन्द्रनाथ चौधरी तुलनात्मक साहित्य की भूमिका
12. इन्द्रविलास अधिकारी तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त परिचय
13. दीनानाथ शरण नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका तुलनात्मक अध्ययन

9.7 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

1. साहित्यमा अनुवाद कार्य एक भाषिक कला हो ।

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 9.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

1. साहित्यमा अनुवाद कार्य एक भाषिक कला हो ।

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 9.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

2. अनुवाद शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ र परिचय ।

.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 9.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

3. अनुवाद के र कसो हो भन्ने बारे विद्वानहरूको मत-मतान्तर ।

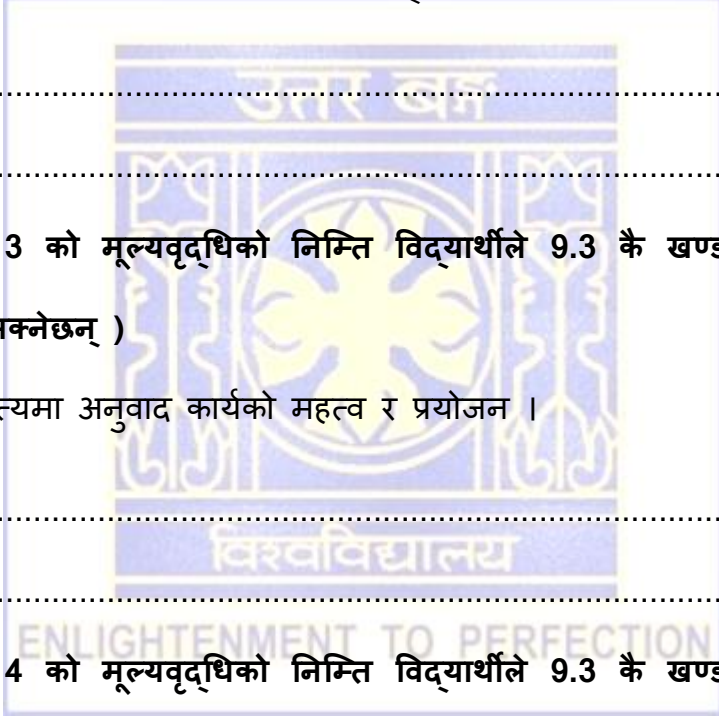
.....
.....

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 9.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

4. साहित्यमा अनुवाद कार्यको महत्व र प्रयोजन ।

.....
.....

(प्रश्न 4 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 9.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 10, अनुवादको सङ्कट र सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य ।

संरचना

10.0 उद्देश्य

10.1 परिचय

10.2 अनुवादको संकट र सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य

10.3 उपसंहार

10.4 सार

10.5 अनुशीलनी

10.6 अतिरिक्त अध्ययन

10.7 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

10.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न

सक्नुहुनेछ :

- अनुवाद कार्यमा देखापर्ने सङ्कट
- अनुवाद साहित्यको सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य

10.1 परिचय

विशेष गरेर अनुवादमा भाषाविज्ञानको सिद्धान्तहरू अनुप्रयोग हुन्छ। प्रत्येक भाषाको वचनबारे आ-आफ्नै नियम हुन्छ । अनुवादकले यी कुराहरूमा पनि ध्यना पुर्याउन जरूरी छ । प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष और अन्य पुरुष। अनुवादकले लक्ष्य भाषाको प्रकृति अनुसार अनुवाद गर्न

आवश्यक ठहर्दछ । अनुवादकलाई मुख्य समस्या यही हुन्छ कि मुल पाठको भाव स्रोत भाषामा त्यस्तै नै आवोस जस्तो की मूल पाठमा रहेको होस् । अर्थविज्ञानको संबंध भाषाको अर्थसित हुन्छ । यसैरी नै अनुवादकले सांस्कृतिक महत्व दर्शाउने शब्दहरूलाई अनुवाद गर्दा पनि विशेष ध्यान पुर्याउनु पर्ने हुन्छ । आर्थर वालीले मेरिकन गेन्जी तथा अन्य चिनियाँ कवितालाई अङ्ग्रेजी भाषामा जीवन्त ढङ्गले प्रस्तुत गरे । एजा पाउन्डले ली पोको अनुवाद गरे। फज्जेरल्ड नभएका भए आज उमर खटयाम उनको आफ्नै देशमा एक दुर्बोध कविका रूपमा सीमित हुने थिए। आइ. ए. रिचार्ड्स, अकिलिज फ्याङ्ग प्याट्रिकहवाइट तथा स्याम्युअल बेकेजस्ता मूर्धन्य साहित्यकारहरू अति नै प्रभाशाली लेखकका साथै अनुवादक पनि थिए। फ्रान्सेली लेखक क्लड सिमोन, अङ्ग्रेजी अगाथा त्रिस्टी र चेकोस्लोभाकियाका मिलन कुन्डेरा, चिलीबाट प्याब्लो नेरुदा, मेक्सिकोबाट ओक्टाभियो पाज, सोभियत युनियनका अलेक्जान्डर सोल्झेनित्सिनजस्ता विश्वका विभिन्न कुनाबाट जुर्मुराइरहेका समकालीन आवाजहरू आज विश्वव्यापी रूपमा अनुवाद भइरहेका छन्। त्यसै गरी अनुवादले गर्दा नै आज वेद,उपनिषद्, तथा गीताजस्ता पूर्वीय दर्शनका महाग्रन्थहरू ब्राह्मणहरूलाई आकर्षित गर्ने परिधिबाट पाखा निस्केर विश्वसमाजमा छरिन पुगेका छन्। अनुवाद गर्ने परम्परा नभएको भए आजको विश्वसमाज बुद्धको धम्मपद, पाणिनिको व्याकरण, मनुको घर्मशास्त्र, भरत वा आनन्दवर्द्धन आदिका पूर्वीय ज्ञानभण्डारबाट वञ्चित हुने थियो। अतः अनुवादको माध्यमद्वारा नै आज हामीले विश्वका कविहरूलाई चिन्ने मौका पाएका छौं। दाँते, दोस्तोएभ्स्की, इब्सन,ब्रेख्त, चेखोब र ली पोजस्ता साहित्यकारका कृति तथा अरेबियन नाटइस् तथा 'द टेल अफ गेन्जी'का अङ्ग्रेजी अनुवाद पढेर नै आज हामी

विश्वसाहित्यको अस्पष्ट नै भए तापनि एउटा सिङ्गो खाका तयार पार्न सक्ने भएका छौं। स्टोबर्कीका अनुसार बाइबल, अरस्तु तथा प्लेटोका कृति, ग्रिसेली तथा ल्याटिन कविता र दर्शन, मध्यकालीन इटालेली र फ्रेन्च साहित्यलाई आकार दिने 19 औं शताब्दीको जर्मनदर्शन अनुवादको माध्यमद्वारा नै युरोपेली तथा अमेरिकी समाजमा फैलिन पुगेको हो। आधुनिक विश्वको स्वरूप युरोपेली विचारधाराबाट निर्धारित भएको देखिन्छ, जसको जग अनुवाद नै हो भन्दा अतिशयोक्ति नहोला। यो विश्वज्ञान-भण्डार अनुवादको माध्यमबाट उपलब्ध नभएको भए आधुनिक विश्वसंस्कृतिको गति कस्तो हुन्थ्यो होला भनी कल्पनासम्म पनि गर्न सकिँदैन। त्यसैले स्याभोरीले अनुवाद अभ्यास तथा सिद्धान्त दुवैमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने 30 जना इंग्रेजी कवि/ अनुवादकहरूको सूची प्रस्तुत गर्दै आजको युगलाई 'नुवादकको सुनौलो युग' भनेका छन्। अझ महत्त्वपूर्ण कुरा त के छ भने मायाकोभ्सकी, सोल्झेनित्सिन, रूस्दी, तसलीमा नसरिन, सूकी, दलाई लामाजस्ता दमन, उत्पीडन, प्रतिबन्धको सिकार बनेका लेखकहरूका सिर्जनाहरू अनुवादविना समकालीन विश्वमा कहिल्यै उपलब्ध हुन सक्ने थिएनन्।

10.2 अनुवादको संकट र सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य

कुनै पनि अनुवादकको निमित्त अनुवाद कार्य एक अत्यंत कठिन जिम्मेवारी हो। रचनाकारले कुनै एउटा भाषामा सिर्जना गर्दछ, जबकि अनुवादकलाई एउटै समयमा दुईवटा भिन्न भाषा अनि परिवेश / वातावरणलाई आत्मसाथ गर्दै आफ्नो कार्य गर्नु पर्दछ। परिवेश अनि वातावरणमाथि प्रकाश पार्दै राधाकृष्णनले गीताको अनुवादको बहानामा

यसो भनेका पाइन्छगीता" - लाई कुनै भाषामा पनि अनुवाद गर्दा त्यो प्रभाव र सम्प्रेषणीयता आउन सक्दैन जो यो मूलमा छ । यसका माधुर्य अनि शाब्दिक जादूगरी अन्य कुनै पनि माध्यममा जस्तोको त्यस्तै ल्याउन सक्नु अत्यन्त कठिन कार्य हो । अनुवादकका प्रयत्न सदैव विचारलाई जस्तो को त्यस्तै प्रस्तुत गर्ने नै रहन्छ, तरैपनि ऊ शब्दहरूको आत्मालाई सम्पूर्ण रूपले अघि ल्याउन समर्थ हुँदैन । ऊ पाठकहरूमा ती मनोभावहरूलाई जगाउन सक्तैन जसमा चाहिँ त्यो विचार उत्पन्न भएको थियो । राधाकृष्णन ", भगवद्गीता (हिन्दी), राजपाल एण्ड संज, भूमिका, पृष्ठ 8) एकजना अनुवादकको लागि स्थानीय संस्कृति अनि परिवेशको ज्ञान हुनु अति आवश्यक हुन्छ। धेरै वर्ष अघि एकजना विदेशी इतिहासकार वीर कुंवर सिंहमाथि शोधकार्यको सिलसिलामा भारत आएको थियो । उसले एउटा फाइलमाशब्द देखे "डद्वधण्ट" े जसमाथि कुंवर सिंहले कुनै बखत एक लाख रुपिया खर्च गरेका थिए । उक्त इतिहासकारले लेखे कि वीर कुंवर सिंहको एकजना वृद्ध हुँदै गरेको रखैल थियो जसमाथि उसले रुपिया खर्च गरेका थिए । एकजना जर्मीदारको बारेमा यस्तो निष्कर्ष निकाल्नु अपितु स्वाभाविक अनि सुविधाजनक पनि थियो। केही दिनबाद त्यरी फाइललाई एकजना बिहारी इतिहासकारले पनि देखे अनि "डद्वधण्ट" लाईपढ "बरही" े। अनि उसले लेखे कि कुंवर सिंहले नातीको बरहीमा लाख रुपिया खर्च गरेका थिए । यद्यपि यो एक किस्सा हो, तर छ सारगर्भित। भन्नु पर्ने कुनै जरूरत नै छैन कि वाल्टर हाउजरद्वारा गरिएका यस्ता भूलहरूतिर केशर्मा .के.ले निश्चय नै हाम्रा ध्यान आकर्षण गरेका छन् । रवीन्द्रनाथ ठाकुरले एक सम्य पंडित बनारसीदास चतुर्वेदीलाई भनेका थिए" : म हिन्दी भाषा पढ्न सक्छु, सामान्यतः त्यसको अर्थ पनि बुझ्छु, तर

शब्दहरूसित जुन वातावरण समेटिएका हुन्छन् त्यसलाई भने म बुझ्न सकिन्न । सत्य त यो हो कि शब्दहरूसित बाँधिएका वातावरणको ज्ञान मलाई आफ्नो भाषाबाहेक अन्य कहीं पनि हुँदैन, यहाँ सम्म कि अंग्रेजीमा समेत हुँदैन । (दिनकर) , संस्मरण और श्रद्धांजलियां, पृष्ठ 79)

गुरुदेवसित बातचीत गरे उपरांत चतुर्वेदीज्यूले भने, "दिनकरज्यू, रवीन्द्रनाथले स्वीकार गर्दछन् कि अङ्ग्रेजी शब्दहरूसित समेटिएका वातावरणलाई उनी बुझ्दैनन् । यो एउटा विशेष कुरा हो, जसलाई ती सबै भारतीय लेखकहरू समक्ष पुर्याउनु आवश्यक ठहर्दछ, जो आफ्नो भाषाहरू छोडेर अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिरहेका छन्, विशेषतः कविताहरू लेखिरहेका छन् । यसैकारण, जो दुईवटै भाषाका "मर्म"बुझ्दैनन् ऊ कसै गरेर पनि अनुवादक राम्रो अनुवादक हुन सक्तैनन् । अर्थलाई अनर्थ त कसैले पनि गर्न सक्छ । अर्थको अनर्थ तब त झन ज्यादा नै हुन्छ जब हामी शब्दशः अनुवाद गर्न चाहन्छौ । हरेक भाषाका आ-आफ्नै प्रकारका विशेष प्रकृति हुन्छन् । यसैले जुन भाषामा हामी अनुवाद गर्दै गरेका हुन्छौ तब त्यसको प्रकृति, त्यसको स्वरूपगत विशेषताका रक्षा गर्न आवश्यक हुन जान्छ । शाब्दिक अनुवाद एउटा खतरनाक बीमारी जस्तै हो, किन भने एउटा भाषाको शब्द हू हू-ब-अर्को भाषासित प्रायः मिल्दैन । कतिपल्ट शब्द केवल शब्द मात्र नरहेर त्योसित एउटा अवधारणा पनि जोडिएको हुन्छ । त्यस्ता अवधारणाहरूका अनुवाद कुनै पनि विदेशी भाषामा जहाँ त्यस्तै कुनै अवधारणाका अस्तित्व नहुनु, यसले गर्दा समस्या मात्रै नभएर तर असंभव कार्य हुन्छ । एकजना राम्रो अनुवादकलाई भाषाको यो सीमाको मर्यादालाई बुझ्नु अति नै जरूरी छ ।

होइन भने अङ्ग्रेजी किताबहरू अथवा शब्दकोशहरूमा स्वदेशी, सत्याग्रह अनि अहिंसा जस्ता अवधारणात्मक पदहरूलाई जस्तो को त्यस्तै किन

राखेर चर्चा गरिन्थ्यो ? हिन्दी भाषामा पनि ठीक अंग्रेजीकै झैं अनगिनत शब्द हूबहू लिएका पाइन्छ । भन्ने कुनै आवश्यकता नै छैन कि आज पनि हामी यस्ता बहसदेखि मुक्त भएका छैनौं कि "सेकुलरिज्म" अनि "धर्म" तथा "धर्मनिरपेक्षता" अनि "रिलीजन" कै प्रकारका चीज हुन कि भिन्न हुन भनेर । यो समस्या त्यति बेला झन् विकट रूपमा प्रस्तुत हुन जान्छ जब हामी बात तथा कुरोहरूमा प्रयोग गरिएका शब्दहरूका अनुवाद गर्ने कोशिश गर्दछौं । बोलीमा प्रयोग गरिएका शब्दहरू अनि भाउभङ्गीका अनुवाद जब सम्बन्धित देशकै भाषामा असंभव हुन्छ भने झन् विदेशी भाषाको बारेमा त कुरै छैन । के रेणुको मैला आँच" लउपन्यास बोली "को शब्दलाई छोडेर रचना गर्न सकिन्थ्यो ? देवेन्द्र सत्यार्थीको विचारलाई विश्वास गर्नु हो भने स्त्री गीतहरूमा जुन पीढा अनि करुणा हुन्छ त्यसका अनुवाद दुनियाका अन्य कुनै पनि भाषामा सम्भव हुँदैन। समयको परिवर्तनसितै शब्दहरूमा पनि परिवर्तन हुनाले शब्दहरूको अर्थमा पनि परिवर्तन देखापर्दै जान्छ । वेदहरूका अनुवाद आजको संस्कृत भाषाका प्रचलित शब्दार्थहरूको सहयोगमा हुँदै हुँदैन, ठीक जस्तो कि शेक्सपीयरको समयको अंग्रेजीका अनुवाद आजको प्रचलित शब्दहरू अनि अर्थहरूका सहयता लिएर गर्न असंभव प्रायः नै हुन्छ। पाणिनिले जब निरुक्तका रचना गर्दै थिए तब उनले पनि यही समस्यासित जुझ्नु परेको थियो सायद । लगभग चार सौ शब्दहरू थिए जसका मूलभूत अर्थहरू पाणिनिलाई थाहा नै थिएन । यी वैयाकरणले शब्दहरूका एउटा सूची पनि दिएका पाइन्छ । यसैकारण एकजना सफल अनुवादकबाट यही कुरोको आशा गरिन्छ कि भाषाको ज्ञान साथ - साथै उसलाई इतिहासको समुच्च जानकारी पनि भएको होस । प्रत्येक विषय कै आफ्नै भाषा हुन्छ । एवम् त्यसका खास पारिभाषिक शब्द पनि

हुन्छन् अनि जसको आन्तरिक अर्थ त्यस भाषाका जानकारहरूलाई नै हुन्छन् । यसैले अनुवादको खास आदर्श स्थिति यही हो भन्न सकिन्छ कि कविताको अनुवाद कविले गर्नुपर्छ, कथा-कहानीहरूका अनुवाद कथाकारले अनि समाज विज्ञानका पुस्तकहरूका अनुवाद कुनै समाज विज्ञानीले नै गरे उत्तम होला । तब नै विषयहरूसित सठीक न्यायको आशा गर्न सकिन्छ । यसरी नै अनुवादसित सम्बन्धित अर्को एक समस्या श्रेष्ठता बोध अनि हीनता बोधका भावना पनि हुन् । हामी कुनै भाषालाई श्रेष्ठ मान्छौं त कुनैलाई हीन। हामी भारतीय विदेशी भाषाहरूका शब्दहरूका शुद्ध उच्चारण गर्ने कोशिश गर्दछौं । हवेनत्सांग अनि माओत्सेतुंगलाई वांगच्वांग तथा माओजेडोंग हुनमा कुनै ढिलो हुँदैन तर अंग्रेजी समयमा मिश्र, गुप्त अनि मौर्य जो मिश्रा, गुप्ता, मौर्या बनेका थिए त्यो परम्परा आज सम्मपनि चलेर आएका देखिन्छ । अन्य भाषा सरह हिन्दी भाषाका अनुवादहरूलाई पनि आफ्नो भाषालाई लिएर हीनता, उपेक्षा अनि अगम्भीरताका भाव रहेका हुन्छन् । हिन्दी अनुवादको सायद कुनै किताब होस जहाँ इतिहासकार बिपिन चंद्र का नाम बिपिन चंद्र नलेखेको होस् । यसरी नै अङ्ग्रेजी पुस्तकमा पनि सायदै कतै बिपिन लेखेको होस् । यसैले अनुवादकले यी सबै थोकहरूमाथि ध्यान पुर्याएर कार्य गर्न अति नै जरूरी देखिन्छ ।

विद्वान क्याटफोर्डका शब्दमा एउटा भाषाको पाठ्य सामग्रीलाई अर्को भाषाको समतुल्य सामग्रीद्वारा प्रतिस्थापित गर्ने प्रक्रियालाई अनुवाद भनिन्छ। उनको विचारमा अनुवादको सिद्धान्त भाषाको सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्दछ। अर्का विद्वान न्युमार्कका अनुसार भने अनुवाद एउटा भाषाको लिखित सन्देशलाई अर्को भाषाको लिखित सन्देशद्वारा प्रतिस्थापित गर्ने एक कौशल हो। त्यस्तै विल्सले अनुवादलाई यसरी

परिभाषित गरेका छन्- अनुवाद मूलभाषाको लिखित पाठलाई लक्ष्यभाषामा लैजाने एक प्रक्रिया हो। यसका लागि अनुवादकमा मूल कृतिको वाक्यात्मक, अर्थगत, शैलीगत र प्रयोगार्थक पक्षको ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ। यसप्रकार माथि उल्लिखित छलफलको आधारमा के कस्तो निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने विभिन्न सिद्धान्त तथा पाठकको बुझाइ र आवश्यकतानुसार अनुवाद परिभाषित हुनुपर्दछ। अनुवाद इतिहास र समालोचनाले हरेक पक्षलाई कुनै न कुनै प्रकारको ध्रुवीय विभाजन गरी तथा केही निश्चित अर्थहरूमा सीमित पारी अनुवाद सिद्धान्तको विकासलाई साँघुऱ्याएको देखिन्छ। आजकल अनुवादका लागि अपघटन, पुनःसंरचना, क्रियारूपान्तरण विरूपान्तरण, अप्रादेशीकरण र पुनः प्रादेशीकरणजस्ता तटस्थ पदहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। यी पदहरूले अभिव्यक्तिगत सम्प्रेषणात्मक आशयमा अत्यधिक जोड दिएको पाइन्छ। यस्ता अवधारणाले अनुवादलाई बढी स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छ। अनुवादक भाव समतुल्यताका लागि प्रयत्नरत रहन्छ जसअन्तर्गत लेखकद्वारा पूर्वानुमानित व्यङ्ग्यार्थ, वाच्यार्थ र भाषिकेतर ज्ञानको समायोजन-शिल्प पर्दछन्। त्यसैले बेलिट भन्दछन्- अनुवादको कुनै खास परिभाषामा अल्झिन भन्दा पनि यसलाई समग्रमा एक मध्यस्थताको रूपमा बुझ्नु पर्ने हुन्छ।

अनुवाद एक गुप्त अथवा अप्रत्यक्ष गतिविधि हो। यसलाई मौलिक सिर्जनाको प्रत्रियामा गरिने एक किसिमको अभ्यासको रूपमा पनि लिन सकिन्छ। निरञ्जनाका अनुसार अनुवादले आफ्नै किसिमको अधिकार र वैधता अभिव्यक्त गर्दछ, शक्ति प्रदर्शन गर्दछ, राजनीति घुसाउनुका साथै यसले आफ्नै किसिमको इतिहास पनि लेख्दछ। यी कुरालाई पुष्टि गर्दै बेलिटका शब्दमा भन्नुपर्दा अनुवाद न त कुनै एकल दोष / अवगुण

हो न त सामूहिक अभिव्यक्ति नै। यो व्यक्ति आफैले आफ्नो अन्तर्भावना अभिव्यक्ति गर्ने वा बाहिरी संसारसँग सम्बन्ध स्थापना गर्ने एक प्रयास हो। अनुवादले दुई भाषालाई स्थिरकारी यन्त्रले झैं जोडेर राख्दछ। यसले समय वा स्थानले अलग्गिएका दुई भिन्न भाषिक समुदाय, उनीहरूका भिन्न संस्कृति र सभ्यताका बीच रहेर मध्यस्थताको काम गर्दछ। त्यसैले कुनै पनि पाठलाई एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा लैजाँदा ती दुई भाषाबीच सन्तुलन कायम गर्नुपर्ने हुन्छ।

अनुवादका क्रममा समतुल्यतालाई अत्यधिक महत्त्व दिइने गरिन्छ, तर पूर्ण समतुल्यता भने कदापि सम्भव हुँदैन। त्यसैले अवाद गर्दा पूर्ण समतुल्यता प्राप्तिको लक्ष्य राख्नु त्यति व्यावहारिक देखिँदैन। त्यसैले गर्दा ह्यालिडेले अनुवादलाई दुई भाषाबीचको सन्निकटताको प्रयत्न भनी अर्थ्याएका छन्। दार्शनिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा अनुवाद क्रियाकलाप भनेको भाषामा प्रकट भएको सन्देशलाई एक संस्कृतिबाट अर्को संस्कृतिमा स्थानान्तरण गर्ने तथा निरन्तरता दिने मानिसको अन्तर्चाहनाको अभिव्यक्ति हो। सङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा, अनुवादलाई विधा, कामको प्रकृति, प्रयोग हुने माध्यम, प्रयोगजन्य उद्देश्य, पाठक र भाषा तथा दर्शन आदिको प्रचलित सिद्धान्तका आधारमा विभिन्न तरिकाले परिभाषित गर्न सकिन्छ।

अनुवादको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण योगदान मानिसलाई साहित्यका विविध पक्षका बारेमा ज्ञान प्रदान गर्नु हो र यसले कालान्तरमा उसमा सांस्कृतिक सम्पर्कप्रतिको मोह, ब्रातृत्व, सौन्दर्यचेत, शान्ति तथा सद्भावजस्ता मानवीय भावनाको बीजारोपण हुने गर्दछ। विशुद्ध मानवीय उद्देश्यका लागि समर्पित हुँदै अगाडि बढेको अनुवादक आज आएर 'अन्त-सांस्कृतिक मध्यस्थकर्ता' को रूपमा इतिहासको निर्णायक बिन्दुमा

उभिएको छ। यस्ता अनुवादकले विभिन्न देश र भाषाहरूबीच खिचिएका सम्पूर्ण सीमारेखाहरू हटाउनुका साथै स्रोतभाषा-संस्कृतिको विकल्पको खोजी गरेका छन्।

साहित्यिक आदान-प्रदानले मानिसको भाषिक विविधताप्रतिको सुझबुझलाई बढाएको छ, सांस्कृतिक सम्पर्कलाई अभिवृद्धि गरेको छ र परिणामस्वरूप यसले विश्वशान्तिको प्रवर्द्धनमा ठूलो सघाउ पुऱ्याएको छ। समग्रामा भन्नुपर्दा, अनुवादले मानवीय मूल्यलाई सबल बनाएको छ। इतिहासलाई खोतल्ने हो भने अनुवादकले साहित्यलाई एउटा संस्कृतिबाट अर्को संस्कृतिमा लैजान अथक परिश्रम गरेको पाइन्छ। भरमिरको विचारमा यदि अनुवादलाई एउटा संस्कृतिबाट अर्को संस्कृतिमा नयाँ विचार प्रवेश गराउने कार्यको रूपमा अर्थ्याइन्छ भने उक्त कार्य समानतामा विविधताको सचेतता हो। यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा अनुवादलाई मूलतः सञ्चारको माध्यम तथा विश्वसंस्कृतिको विकास गर्ने प्रमुख साधनको रूपमा लिन सकिन्छ। रूसी साहित्यलाई अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवाद गर्ने वाल्टर मेईले करिब दुई दशकअघि यस अवधारणाको परिकल्पना गरेका थिए। उनले संसार दिनानुदिन साँघुरिदै गएको र फरक संस्कृति र भा,का मानिसबीच सम्पर्क बढ्दै गएको हुनाले आउँदा दिनमा अनुवादकको भूमिका अपरिहार्य रूपले बढ्ने निकर्षित गरेका थिए। आज विश्वयुद्ध, विश्व भोकमारी, विश्व महामारी आदि सन्त्रासबाट बचन 'अन्तरराष्ट्रिय' भन्ने शब्द सही अर्थमा नै अन्तरराष्ट्रिय बन्न पुगेको छ र अनुवाद यस फैलिँदा अन्तरराष्ट्रियतावादको मेरुदण्ड हो।

अनुवादले मानिसलाई सत्यम्, शिष्म्, सुन्दरम् जस्ता उच्चतम मूल्यहरूको पाठ पढाएको छ। विल्सका अनुसार अनुवादको सबैभन्दा ठूलो योगदान भनेको विश्वबन्धुत्वको प्रवर्द्धन गर्नु हो। गेन्जलर जस्ता अनुवाद

सिद्धान्तविद्का विचारमा अनुवादकहरू दिनानुदिन साँघुनिँदै गइरहेको आजको विश्वको परिप्रेक्ष्यमा आइपर्ने चुनौतीको सामना गर्न सक्षम हुनेपर्दछ। उनी अगाडि भन्छन्- जब संसार बोटमा चाउरिएको सुन्तलाझौं खुम्चिन्छ र भिन्न संस्कृतिका मानिसहरू अनिच्छा र आशङ्काले छोप्ताछोप्टै पनि एकअर्कासँग नजिकिन बाध्य हुन्छन्, तब अउँदा दिनमा 'अनुवाद गर या मर' नै हाम्रा लागि आदर्शपूर्ण वाक्य हेनछ। पृथ्वीका हरेक जीवको अस्तित्व परिशुद्ध र निरन्तर अनुवादमा निर्भर हुनेछ। यस कुरालाई हृदयङ्गम गर्दै विल्स भन्छन्- आज हामी भूमण्डलीय युगको सँघारमा उभिएका छौं। आउँदा दिनमा स्थानीय तथा क्षेत्रीय द्वन्द्वहरू मत्थर हुनेछन्। भूमण्डलीय अनुकूलता तथा विश्वबन्धुत्व प्रवर्द्धनको प्रमुख प्रेरक तत्व गतिशीलता हुनेछ र अनुवादले नै यस गतिशीलतालाई जीवन प्रदान गर्नेछ।

बीसौं शताब्दीको आरम्भसँगै विशेष गरी प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धपश्चात् अनुवादले सूचना-प्रविधिको सञ्जालको रूप धारण गर्नुका साथै सञ्चार उद्योगको प्रवर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न थाल्यो। अनुवादले भाषालाई कच्चा पदार्थका रूपमा प्रयोग गर्दै आधुनिक उपभोगतावादी समाजलाई एक असीमित बजारको रूपमा लिने गर्दछ। व्यञ्जनसूची,विवरणिका (ब्रोसर), निर्देशिका, कार्यविवरण,सेयरबजार दर, दलरको भाउको तलमाथि, नासाका समाचार, राष्ट्रसङ्घीय प्रस्तावजस्ता अत्यन्त जरूरी सूचनाहरू तत्काल अनुवाद हुने गर्दछन्। वर्तमान विश्वमा अनुवादको लक्ष्य विशुद्ध मानवीय प्रयोजनतर्फ भन्दा पनि उपभोक्तावादी प्रयोजनबाट निर्देशित भएको देखिन्छ। यस तथ्यलाई मनन गर्दै न्युमार्कले बीसौं शताब्दीलाई अनुवादको युग भनेका छन्। यन्त्रको प्रयोगपश्चात् अनुवाद आज इतिहासकै महत्त्वपूर्ण मोडमा आइपुगेको छ। विधुतीय

साधनको प्रयोगले गर्दा अनुवाद कार्य तत्काल हुनुका साथै यसको उत्पादन क्षणभरमा नै खपत हुने गर्दाछ। न्युमार्कका अनुसार आजको अन्तरराष्ट्रिय संस्कृति तथा विश्वसाहित्यको युगमा कतिपय अन्तरराष्ट्रिय लेखकका मूल कृतिभन्दा तिनका अनुवाद चाँडै र धेरै प्रति बित्री हुने गर्दछन्। यसले अनुवादलाई व्यावसायिकताप्रति उन्मुख गराएको छ। 'राम्ररी बुझ्न बुझाउन राम्रो सञ्चार' भन्ने आदर्श वाक्यसँगै आज व्यावसायिक अनुवाद अगाडि बढिरहेको छ। सञ्चार उद्दोगको क्षेत्र दिनानुदिन विस्तार भइरहेको छ। यस सन्दर्भमा स्नेल-हर्न्बाईले 'अनुवाद अध्ययन' भविष्यको एक महत्त्वपूर्ण विधा हुने विचार व्यक्त गरेकी छन्। अनुवादको महत्त्वलाई जोड दिँदै टोपोरोभ अगाडि भन्छन्- अनुवाद संस्कृतिको एक अभिप्रेरक तत्त्व मात्र नभई संस्कृति प्रवर्द्धन गर्ने एक विधिका साथै यसको एउटा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त पनि हो। यो सिद्धान्तले काम गर्न सकेन भने संस्कृति मर्दछ, उपेक्षित हुन्छ वा अर्को संस्कृतिले प्रवेश पाउँछ। उनका अनुसार तलका निम्न दुई चरमबिन्दुबाट टाढै रहेर मात्र कुनै पनि संस्कृतिको निरन्तरता सम्भव हुने गर्दछ - (क) पूर्ण एकाकीपन (शून्य अनुवादको अवस्था) र (ख) उच्च तहको विलयन वा सर्वानुवाद (सर्वानुवादको अवस्था) । यसप्रकार यी दुवै अवस्था कुनै पनि संस्कृतिका लागि लाभदायक हुन सक्दैनन्। उत्कृष्ट अनुवादले मात्र यी दुई चरमबिन्दुबीच सन्तुलन स्थापना गर्दछ। केही दशकपहिले युरोपेली समुदायको आयोगले भाषिक विविधताबाट उत्पन्न हुन सक्ने समस्या समाधान गर्ने उद्देश्यले चारबुँदे प्रस्ताव पारित गरेको थियो। यीमध्ये भाषिक तथा प्राविधिक रूपले दक्ष अनुवादक तथा दोभाषेको तालिम सञ्चालन गर्नु एक प्रमुख उद्देश्य थियो। उक्त आयोगले उस बखत नै अबको विश्वसमाज बहुभाषी हुने कुराको निक्कै गर्व गरेको थियो। यस

सन्दर्भमा सिंहले महत्वपूर्ण विचार प्रस्तुत गरेका छन्। उनका अनुसार अनुवादको सहायताले भर्खरै विकास हुन लागेका भाषा तथा साहित्यलाई समृद्ध बनाउन सकिन्छ। अनुवादमा चलिआएको बसोँ पुरानो एकदिशात्मक श्रेणीत्रमको ठाउँमा द्विदिशात्मक प्रक्रिया प्रचलनमा आएको छ। अनुवादको यो द्विपक्षीय प्रवाहबाट दाता र प्रापक दुवै भाषा लाभान्वित हुनेछन्। त्यसैले विकासोन्मुख विशेष गरी अविकसित भाषाको विकासका लागि अनुवादनीयताको नमुनालाई एक सुनिश्चित उपायको रूपमा सिफारिस गरिनुपर्दछ। सिंहले भा, को प्रविधिका लागि नवशब्दको निर्माणमा भन्दा पनि अनुवादनीयतामा बढी जोड दिएका छन्। त्यस्तै, उनले विकसित विश्वका लागि द्वितीयक अनुवाद एक आदर्श नुवाद प्रक्रिया भएको ठहर गरेका छन्, किनभने अनुवाद केवल अनुकरण वा प्रतिस्थापन होइन। यो ता मूलतः लक्ष्यभाषा अर्थात् प्राप्क भाषामा केही नयाँ कुरा सिर्जना गर्ने प्रक्रिया हो। त्यसैले विधार्थीलाई अनुवाद कलाको अभ्यास गराउँदा काव्य, भाषा, सौन्दर्यशास्त्र, तथा मीमांसा - विश्लेषकका विभिन्न पक्षका बारेमा सचेत पार्नुपर्दछ।

सिद्धान्ततः अनुवाद दुई दिशात्मक आदान-प्रदान प्रक्रिया हो, यसलाई नयाँ राष्ट्रहरूले अत्यन्तै ग्रहणशील भएर स्विकार्नु पर्दछ, किनभने अनूदित साहित्यको ग्रहणशीलतालाई साहित्यिक भिरुचि विस्तार गर्ने सूचकाङ्कको रूपमा बुझिन्छ। तर अनुवादलाई कुनै पनि राष्ट्रमा जबर्जस्ती लादनुचाहिण हयगोले भनेझौँ आफ्नै विरुद्ध आक्रमण गर्नु हो। मूल कुरो क हो भने अदक्ष अनुवादकले अनुवादको गुणस्तर र विशुद्धता दुवै नष्ट पारिदिन सक्ने भएकाले अनुवाद गतिविधिलाई अनियन्त्रित ढङ्गले मौलाउन दिनु भने हुँदैन। यस सन्दर्भमा निडाले आफ्नो कृति टुवार्डस् अ साइन्स अफ ट्रान्सलेटिडमा एउटा तथ्यलाई यसरी उद्धृत

गरेका छन्-अनुवाद एउटा भन्सार कार्यालय हो । यदि भन्सार अधिकृतहरू सचेत भएनन् भने अन्य कुनै पनि भाषिक नाकाबाट भन्दा उक्त कार्यालयबाट बढी भाषिक तस्करी हुने गर्दछ। माथिका विभिन्न विद्वान्हरूका मतलाई समग्रतामा हेर्दा वर्तमान विश्वसमाजमा अनुवादको माग दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको तथ्य उजागर हुन्छ ।

10.3 उपसंहार

अनुवादकलाई मुख्य समस्या यही हुन्छ कि मूल पाठको भाव स्रोत भाषामा त्यस्तै नै आवोस जस्तो की मूल पाठमा रहेको होस् । अर्थविज्ञानको संबन्ध भाषाको अर्थसित हुन्छ । यसैरी नै अनुवादकले सांस्कृतिक महत्व दर्शाउने शब्दहरूलाई अनुवाद गर्दा पनि विशेष ध्यान पुर्याउनु पर्ने हुन्छ । विशेष गरेर अनुवादमा भाषाविज्ञानको सिद्धान्तहरू अनुप्रयोग हुन्छ। प्रत्येक भाषाको वचनबारे आ-आफ्नै नियम हुन्छ । अनुवादकले यी कुराहरूमा पनि ध्यना पुर्याउन जरूरी छ । प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष और अन्य पुरुष। अनुवादकले लक्ष्य भाषाको प्रकृति अनुसार अनुवाद गर्न आवश्यक ठहर्दछ । आर्थर वालीले मेरिकन गेन्जी तथा अन्य चिनियाँ कवितालाई अङ्ग्रेजी भाषामा जीवन्त ढङ्गले प्रस्तुत गरे । एजा पाउन्डले ली पोको अनुवाद गरे। फज्जेरल्ड नभएका भए आज उमर खटयाम उनको आफ्नै देशमा एक दुर्बोध कविका रूपमा सीमित हुने थिए। आइ. ए. रिचार्डस्, अकिलिज फ्याङ्ग प्याट्रिकहवाइट तथा स्याम्युअल बेकेजस्ता मूर्धन्य साहित्यकारहरू अति नै प्रभाशाली लेखकका साथै अनुवादक पनि थिए। फ्रान्सेली लेखक क्लड सिमोन, अङ्ग्रेजी अगाथा त्रिस्टी र चेकोस्लोभाकियाका मिलन कुन्डेरा, चिलीबाट प्याब्लो नेरुदा, मेक्सिकोबाट ओक्टाभियो पाज, सोभियत युनियनका अलेक्जान्डर

सोल्झेनित्सिनजस्ता विश्वका विभिन्न कुनाबाट जुमुराइरहेका समकालीन आवाजहरू आज विश्वव्यापी रूपमा अनुवाद भइरहेका छन्। त्यसै गरी अनुवादले गर्दा नै आज वेद, उपनिषद्, तथा गीताजस्ता पूर्वीय दर्शनका महाग्रन्थहरू ब्राह्मणहरूलाई आकर्षित गर्ने परिधिबाट पाखा निस्केर विश्वसमाजमा छरिन पुगेका छन्। अनुवाद गर्ने परम्परा नभएको भए आजको विश्वसमाज बुद्धको धम्मपद, पाणिनिको व्याकरण, मनुको धर्मशास्त्र, भरत वा आनन्दवर्द्धन आदिका पूर्वीय ज्ञानभण्डारबाट वञ्चित हुने थियो। अतः अनुवादको माध्यमद्वारा नै आज हामीले विश्वका कविहरूलाई चिन्ने मौका पाएका छौं। दाँते, दोस्तोएभस्की, इब्सन, ब्रेख्त, चेखोब र ली पोजस्ता साहित्यकारका कृति तथा अरेबियन नाटइस् तथा 'द टेल अफ गेन्जी'का अङ्ग्रेजी अनुवाद पढेर नै आज हामी विश्वसाहित्यको अस्पष्ट नै भए तापनि एउटा सिङ्गो खाका तयार पार्न सक्ने भएका छौं। स्टोबस्कीका अनुसार बाइबल, अरस्तु तथा प्लेटोका कृति, ग्रिसेली तथा ल्याटिन कविता र दर्शन, मध्यकालीन इटालेली र फ्रेन्च साहित्यलाई आकार दिने 19 औं शताब्दीको जर्मनदर्शन अनुवादको माध्यमद्वारा नै युरोपेली तथा अमेरिकी समाजमा फैलिन पुगेको हो। आधुनिक विश्वको स्वरूप युरोपेली विचारधाराबाट निर्धारित भएको देखिन्छ, जसको जग अनुवाद नै हो भन्दा अतिशयोक्ति नहोला। यो विश्वज्ञान-भण्डार अनुवादको माध्यमबाट उपलब्ध नभएको भए आधुनिक विश्वसंस्कृतिको गति कस्तो हुन्थ्यो होला भनी कल्पनासम्म पनि गर्न सकिँदैन। त्यसैले स्याभोरीले अनुवाद अभ्यास तथा सिद्धान्त दुवैमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने 30 जना इङ्ग्रेजी कवि/ अनुवादकहरूको सूची प्रस्तुत गर्दै आजको युगलाई 'नुवादकको सुनौलो युग' भनेका छन्। अझ महत्त्वपूर्ण कुरा त के छ भने मायाकोभस्की, सोल्झेनित्सिन,

रूस्दी, तसलीमा नसरिन, सूकी, दलाइ लामाजस्ता दमन, उत्पीडन, प्रतिबन्धको सिकार बनेका लेखकहरूका सिर्जनाहरू अनुवादविना समकालीन विश्वमा कहिल्यै उपलब्ध हुन सक्ने थिएनन्। कुनै पनि अनुवादकको निमित्त अनुवाद कार्य एक अत्यन्त कठिन जिम्मेवारी हो। रचनाकारले कुनै एउटा भाषामा सिर्जना गर्दछ, जबकि अनुवादकलाई एउटै समयमा दुईवटा भिन्न भाषा अनि परिवेश / वातावरणलाई आत्मसाथ गर्दै आफ्नो कार्य गर्नु पर्दछ। परिवेश अनि वातावरणमाथि प्रकाश पार्दै राधाकृष्णनले गीताको अनुवादको बहानामा यसो भनेका पाइन्छन् गीता" - लाई कुनै भाषामा पनि अनुवाद गर्दा त्यो प्रभाव र सम्प्रेषणीयता आउन सक्दैन जो यो मूलमा छ। यसका माधुर्य अनि शाब्दिक जादूगरी अन्य कुनै पनि माध्यममा जस्तोको त्यस्तै ल्याउन सक्नु अत्यन्त कठिन कार्य हो। अनुवादकका प्रयत्न सदैव विचारलाई जस्तोको त्यस्तै प्रस्तुत गर्ने नै रहन्छ, तरैपनि ऊ शब्दहरूको आत्मालाई सम्पूर्ण रूपले अघि ल्याउन समर्थ हुँदैन। ऊ पाठकहरूमा ती मनोभावहरूलाई जगाउन सक्तैन जसमा चाहिँ त्यो विचार उत्पन्न भएको थियो। (राधाकृष्णन)", भगवद्गीता (हिन्दी), राजपाल एण्ड संज, भूमिका, पृष्ठ 8) एकजना अनुवादकको लागि स्थानीय संस्कृति अनि परिवेशको ज्ञान हुनु अति आवश्यक हुन्छ। धेरै वर्ष अघि एकजना विदेशी इतिहासकार वीर कुंवर सिंहमाथि शोधकार्यको सिलसिलामा भारत आएको थियो। उसले एउटा फाइलमा शब्द देखे "इद्वद्धण्ट्" जसमाथि कुंवर सिंहले कुनै बखत एक लाख रुपिया खर्च गरेका थिए। उक्त इतिहासकारले लेखे कि वीर कुंवर सिंहको एकजना वृद्ध हुँदै गरेको रखैल थियो जसमाथि उसले रुपिया खर्च गरेका थिए। एकजना जर्मीदारको बारेमा यस्तो निष्कर्ष निकाल्नु अपितु स्वाभाविक अनि

सुविधाजनक पनि थियो। केही दिनबाद त्यरी फाइललाई एकजना बिहारी इतिहासकारले पनि देखे अनि "डव्दधण्ट" लाई 'बरही' पढे । अनि उसले लेखे कि कुंवर सिंहले नातीको बरहीमा लाख रुपिया खर्च गरेका थिए । यद्यपि यो एक किस्सा हो, तर छ सारगर्भित। भन्नु पर्ने कुनै जरूरत नै छैन कि वाल्टर हाउजरद्वारा गरिएका यस्ता भूलहरूतिर केशर्मा .के.ले निश्चय नै हाम्रा ध्यान आकर्षण गरेका छन् । रवीन्द्रनाथ ठाकुरले एक सम्य पंडित बनारसीदास चतुर्वेदीलाई भनेका थिए" : म हिन्दी भाषा पढ्न सक्छु, सामान्यतः त्यसको अर्थ पनि बुझ्छु, तर शब्दहरूसित जुन वातावरण समेटिएका हुन्छन् त्यसलाई भने म बुझ्न सक्तिन । सत्य त यो हो कि शब्दहरूसित बाँधिएका वातावरणको ज्ञान मलाई आफ्नो भाषाबाहेक अन्य कहीं पनि हुँदैन, यहाँ सम्म कि अंग्रेजीमा समेत हुँदैन । गुरुदेवसित बातचीत गरे उपरांत चतुर्वेदीज्यूले भने, "दिनकरज्यू, रवीन्द्रनाथले स्वीकार गर्दछन् कि अङ्ग्रेजी शब्दहरूसित समेटिएका वातावरणलाई उनी बुझ्दैनन् । यो एउटा विशेष कुरा हो, जसलाई ती सबै भारतीय लेखकहरू समक्ष पुर्याउनु आवश्यक ठहर्दछ, जो आफ्नो भाषाहरू छोडेर अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिरहेका छन्, विशेषतः कविताहरू लेखिरहेका छन् । यसैकारण, जो दुईवटै भाषाका "मर्म" बुझ्दैनन् ऊ कसै गरेर पनि अनुवादक राम्रो अनुवादक हुन सक्तैनन् । अर्थलाई अनर्थ त कसैले पनि गर्न सक्छ । अर्थको अनर्थ तब त झन ज्यादा नै हुन्छ जब हामी शब्दशः अनुवाद गर्न चाहन्छौ । हरैक भाषाका आ-आफ्नै प्रकारका विशेष प्रकृति हुन्छन्। यसैले जुन भाषामा हामी अनुवाद गर्दै गरेका हुन्छौ तब त्यसको प्रकृति, त्यसको स्वरूपगत विशेषताका रक्षा गर्न आवश्यक हुन जान्छ । शब्दिक अनुवाद एउटा खतरनाक बीमारी जस्तै हो, कति भने एउटा भाषाको

शब्द हूबहू अर्को भाषासित प्रायैः मिल्दैन । कतिपल्ट शब्द केवल शब्द मात्र नरहेर त्योसित एउटा अवधारणा पनि जोडिएको हुन्छ । त्यस्ता अवधारणाहरूका अनुवाद कुनै पनि विदेशी भाषामा जहाँ त्यस्तै कुनै अवधारणाका अस्तित्व नहुनु, यसले गर्दा समस्या मात्रै नभएर तर असंभव कार्य हुन्छ। एकजना राम्रो अनुवादकलाई भाषाको यो सीमाको मर्यादालाई बुझ्नु अति नै जरूरी छ । होइन भने अङ्ग्रेजी किताबहरू अथवा शब्दकोशहरूमा स्वदेशी, सत्याग्रह अनि अहिंसा जस्ता अवधारणात्मक पदहरूलाई जस्तो को त्यस्तै किन राखेर चर्चा गरिन्थ्यो ? हिन्दी भाषामा पनि ठीक अंग्रेजीकै झैं अनगिनत शब्द हूबहू लिएका पाइन्छ । भन्ने कुनै आवश्यकता नै छैन कि आज पनि हामी यस्ता बहसदेखि मुक्त भएका छैनौं कि "सेकुलरिज्म" अनि तथा "धर्मनिरपेक्षता" "धर्म"अनिए "रिलीजन" कै प्रकारका चीज हुन कि भिन्न हुन भनेर । यो समस्या त्यति बेला झन् विकट रूपमा प्रस्तुत हुन जान्छ जब हामी बात तथा कुरोहरूमा प्रयोग गरिएका शब्दहरूका अनुवाद गर्ने कोशिश गर्दछौं । बोलीमा प्रयोग गरिएका शब्दहरू अनि भाउभङ्गीका अनुवाद जब सम्बन्धित देशकै भाषामा असंभव हुन्छ भने झन् विदेशी भाषाको बारेमा त कुरै छैन । के रेणुकोमैला आँच" लउपन्यास बोली "को शब्दलाई छोडेर रचाना गर्न सकिन्थ्यो ? देवेंद्र सत्यार्थीको विचारलाई विश्वास गर्नु हो भने स्त्री गीतहरूमा जुन पीढा अनि करुणा हुन्छ त्यसका अनुवाद दुनियाका अन्य कुनै पनि भाषामा सम्भव हुँदैन। समयको परिवर्तनसितै शब्दहरूमा पनि परिवर्तन हुनाले शब्दहरूको अर्थमा पनि परिवर्तन देखापर्दै जान्छ । वेदहरूका अनुवाद आजको संस्कृत भाषाका प्रचलित शब्दार्थहरूको सहयोगमा हुँदै हुँदैन, ठीक जस्तो कि शेक्सपीयरको समयको अंग्रेजीका अनुवाद आजको प्रचलित शब्दहरू अनि

अर्थहरूका सहयता लिएर गर्न असंभव प्रायः नै हुन्छ। पाणिनिले जब निरुक्तका रचना गर्दै थिए तब उनले पनि यही समस्यासित जुझ्नु परेको थियो सायद । लगभग चार सौ शब्दहरू थिए जसका मूलभूत अर्थहरू पाणिनिलाई थाहा नै थिएन । यी वैयाकरणले शब्दहरूका एउटा सूची पनि दिएका पाइन्छ । यसैकारण एकजना सफल अनुवादकबाट यही कुरोको आशा गरिन्छ कि भाषाको ज्ञान साथ - साथै उसलाई इतिहासको समुच्च जानकारी पनि भएको होस । प्रत्येक विषय कै आफ्नै भाषा हुन्छ । एवम् त्यसका खास पारिभाषिक शब्द पनि हुन्छन् अनि जसको आन्तरिक अर्थ त्यस भाषाका जानकारहरूलाई नै हुन्छन् । यसैले अनुवादको खास आदर्श स्थिति यही हो भन्न सकिन्छ कि कविताको अनुवाद कविले गर्नुपर्छ, कथा-कहानीहरूका अनुवाद कथाकारले अनि समाज विज्ञानका पुस्तकहरूका अनुवाद कुनै समाज विज्ञानीले नै गरे उत्तम होला ।

10.4 सार

- कुनै पनि अनुवादकोनिमित्त अनुवाद कार्य एक अत्यंत कठिन जिम्मेवारी हो।
- अनुवादकका प्रयत्न सदैव विचारलाई जस्तो को त्यस्तै प्रस्तुत गर्ने नै रहन्छ, तरैपनि ऊ शब्दहरूको आत्मालाई सम्पूर्ण रूपले अघि ल्याउन समर्थ हुँदैन ।
- जो दुईवटै भाषाका "मर्म"बुझ्दैनन् ऊ कसै गरेर पनि अनुवादक राम्रो अनुवादक हुन सक्तैनन् ।
- शाब्दिक अनुवाद एउटा खतरनाक बीमारी जस्तै हो, कति भने एउटा भाषाको शब्द हु ब हु अर्को भाषासित प्रायैः मिल्दैन । कतिपल्ट शब्द

केवल शब्द मात्र नरहेर त्योसित एउटा अवधारणा पनि जोडिएको हुन्छ । त्यस्ता अवधारणाहरूका अनुवाद कुनै पनि विदेशी भाषामा जहाँ त्यस्तै कुनै अवधारणाका अस्तित्व नहुनु, यसले गर्दा समस्या मात्रै नभएर तर असंभव कार्य हुन्छ।

● आज पनि हामी यस्ता बहसदेखि मुक्त भएका छैनौं कि सेकुलरिज्म अनि धर्मनिरपेक्षता एउटा रिलिजियनकै प्रकारका चीज हुन कि भिन्न हुन भनेर । यो समस्या त्यति बेला झन् विकट रूपमा प्रस्तुत हुन जान्छ जब हामी बात तथा कुरोहरूमा प्रयोग गरिएका शब्दोहरूका अनुवाद गर्ने कोशिश गर्दछौं ।

● एकजना सफल अनुवादकबाट यही कुरोको आशा गरिन्छ कि भाषाको ज्ञान साथ - साथै उसलाई इतिहासको समुच्च जानकारी पनि भएको होस । प्रत्येक विषय कै आफ्नै भाषा हुन्छ । एवम् त्यसका खास पारिभाषिक शब्द पनि हुन्छन् अनि जसको आन्तरिक अर्थ त्यस भाषाका जानकारहरूलाई नै हुन्छन् । यसैले अनुवादको खास आदर्श स्थिति यही हो भन्न सकिन्छ कि कविताको अनुवाद कविले गर्नुपर्छ, कथा-कहानीहरूका अनुवाद कथाकारले अनि समाज विज्ञानका पुस्तकहरूका अनुवाद कुनै समाज विज्ञानीले नै गरे उत्तम होला ।

● अन्य भाषा सरह हिन्दी भाषाका अनुवादहरूलाई पनि आफ्नो भाषालाई लिएर हीनता, उपेक्षा अनि अगम्भीरताका भाव रहेका हुन्छन् । हिन्दी अनुवादको सायद कुनै किताब होस जहाँ इतिहासकार बिपिन चंद्र का नाम बिपिन चंद्र नलेखेको होस् । यसरी नै अङ्ग्रेजी पुस्तकमा पनि सायदै कतै बिपिन लेखेको होस् । यसैले अनुवादकले यी सबै थोकहरूमाथि ध्यान पुर्याएर कार्य गर्न अति नै जरूरी देखिन्छ ।

- अनुवाद एक गुप्त अथवा अप्रत्यक्ष गतिविधि हो। यसलाई मौलिक सिर्जनाको प्रक्रियामा गरिने एक किसिमको अभ्यासको रूपमा पनि लिन सकिन्छ। निरञ्जनाका अनुसार अनुवादले आफ्नै किसिमको अधिकार र वैधता अभिव्यक्त गर्दछ, शक्ति प्रदर्शन गर्दछ।
- समय वा स्थानले अलग्गिएका दुई भिन्न भाषिक समुदाय, उनीहरूका भिन्न संस्कृति र सभ्यताका बीच रहेर मध्यस्थताको काम गर्दछ। त्यसैले कुनै पनि पाठलाई एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा लैजाँदा ती दुई भाषाबीच सन्तुलन कायम गर्नुपर्ने हुन्छ।
- दार्शनिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा अनुवाद क्रियाकलाप भनेको भाषामा प्रकट भएको सन्देशलाई एक संस्कृतिबाट अर्को संस्कृतिमा स्थानान्तरण गर्ने तथा निरन्तरता दिने मानिसको अन्तर्चाहनाको अभिव्यक्ति हो।
- भरमिरको विचारमा यदि अनुवादलाई एउटा संस्कृतिबाट अर्को संस्कृतिमा नयाँ विचार प्रवेश गराउने कार्यको रूपमा अर्थ्याइन्छ भने उक्त कार्य समानतामा विविधताको सचेतता हो। यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा अनुवादलाई मूलतः सञ्चारको माध्यम तथा विश्वसंस्कृतिको विकास गर्ने प्रमुख साधनको रूपमा लिन सकिन्छ।
- अनुवादले मानिसलाई सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम् जस्ता उच्चतम मूल्यहरूको पाठ पढाएको छ। विल्सका अनुसार अनुवादको सबैभन्दा ठूलो योगदान भनेको विश्वबन्धुत्वको प्रवर्द्धन गर्नु हो।

10.5 अनुशीलनी

- (क) अनुवादको सङ्कट वा समस्या भन्नाले के बुझिन्छ ?
- (ख) अनुवादकलाई समस्यामा पार्ने पक्षहरू के के हुनसक्छन्? विस्तारसित उल्लेख गर्नुहोस् ।

(ग) अनुवादलाई सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यमा मूल्याङ्कन गर्नुहोस् ।

10.6 अतिरिक्त अध्ययन

1. Henry Gifford **Comparative Literature**
2. W.B Federic (ed.) **Comparative Literature**
3. K. Ay appa Panikar **Spotlight on comparative literature**
4. David Damrosch **What is world Literature**
5. इन्द्रनाथ चौधरी तुलनात्मक साहित्य की भूमिका
6. इन्द्रविलास अधिकारी तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त परिचय
7. दीनानाथ शरण नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका तुलनात्मक अध्ययन
8. गङ्गाप्रसाद भट्टराई केही अध्ययन : केही विश्लेषण
9. असीत राई भारतीय नेपाली साहित्यको विकासक्रम
10. शिशुपाल शर्मा काव्य-धारा (अनुदित काव्य)
11. Gokul Sinha **The Ramayana of Bhanubhakta**
12. डा शंकरलाल पुरोहित सिद्धान्त और प्रयोग
13. Amiya Dev **The Idea of Comparative Literature in India**

10.7 मूल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

1. अनुवाद गर्दा समस्यामा पार्ने मुख्य मुख्य पक्षहरू ।

.....
.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 10.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

2. सही अनुवादको महत्व ।

.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 10.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

3. सांस्कृति परिप्रेक्ष्यमा अनुवाद ।

.....
.....

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 10.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

4. अनुवादक र समाज ।

.....
.....

(प्रश्न 4 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 10.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

5. सही अनुवाद गर्नु पर्ने दिशामा विद्वानहरूको मन्तव्य ।

.....
.....

(प्रश्न 5 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 10.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 11, तुलनात्मक साहित्यमा अनुवादको भूमिका र महत्व ।

संरचना

11.0 उद्देश्य

11.1 परिचय

11.2 तुलनात्मक साहित्यमा अनुवादको भूमिका र महत्व

11.3 उपसंहार

11.4 सार

11.5 अनुशीलनी

11.6 अतिरिक्त अध्ययन

11.7 मुल्यबृद्धिका निमित्त उत्तर

11.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न
सक्नुहुनेछ :

- तुलनात्मक साहित्यको अवधारणा
- अनुवाद साहित्यको स्वरूपगत चर्चा
- तुलनात्मक साहित्यमा अनुवादको भूमिका

11.1 परिचय

तुलनात्मक भारतीय साहित्यको उद्भव तथा विकास परम्परामा संस्कृत काव्यशास्त्रले पुर्याएको योगदान एकदमै शोचनीय रहेको पाइन्छ । यसैगरी अर्कोतिर जहाँ हाम्रो पारम्परिक संस्कृति विद्वानहरूका संस्कृति पांडित्य

जस्ता कतिपय अद्भुत विशेषताहरूका कारणले पनि संस्कृत साहित्यको इतिहासमा यसबारे कुनै प्रकारको जागरूकता नरहेको बुझिन्छ । संस्कृतका सृजनशील कृतिकारहरूले देशी भाषामा लेखिएका साहित्यप्रति कुनै प्रकारको रुचि नदेखाएकाले नै यो साहित्य संस्कृत पटभूमिका आदि विषयलाई समेटिएका कुनै प्रकारको रचना उपलब्ध पाइन्दैन । हाम्रो आधुनिक भाषाहरूको उद्भव साथ साथै यो दिशामा तुलनात्मक अध्ययन परम्पराको पनि संभावनाहरू देखिन थाल्यो, तर फेरी ब्राह्मणवादसित जडित हाम्रा संस्कृतका पंडितहरूले यसको अध्ययनको दिशातिर कुनै पाइला चालेनन् । सत्रौं शताब्दीमा आफ्नो आक्सफोर्ड लेक्चर्स ऑफ पोयट्री - मा जब राबर्ट लाउथले हिब्रू यूनानी कविताको तुलना गरेका थिए तब भारतवर्षमा भने यस्ता देवभाषा संस्कृतको कविताहरूसित देशी तथा विदेशी भाषाहरूमा रचित कविताहरूको तुलना एक प्रकारले अमानवीय व्यवहार मानिन्थ्यो । यसैले भारतवर्षमा भारतीय, फ़ारसी तथा अरबी कविताहरूका तुलनात्मक अध्ययनका परम्पराको पृष्ठभूमि बनिएको थिएन जहाँ 18 औं शताब्दी तिर नै संस्कृत, देशी भाषा अथवा अरबी, फ़ारसी जान्ने र बुझ्ने विद्वानहरू यो देशमा उपस्थित थिए । यसैले 19 औं शताब्दीको अन्ततिर जब यहाँ आधुनिक साहित्य पांडित्यको प्रचार र प्रसारको कार्य सुरु भयो, तब हाम्रोतिर तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययन परम्पराको कुनै सुरसार नै थिएन । अन्य विविध कार्यहरूका लागि अरबी, फ़ारसी भाषाको ज्ञानको आवश्यकता त थियो नै तर अर्कोतिर एशियाली भाषाहरूमा रचित साहित्य आदिका ज्ञानको हामीलाई कुनै आवश्यकता रहेको बोध गरिएन । यसरी एशियाली साहित्यमाथि भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मको प्रभाव विषयक कुरोहरूको तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा

यूरोपीय विद्वानहरूले सुर गरे । पछि अंग्रेजी साहित्यको प्रभावमा आएर मात्र भारतमा साहित्यको प्रति तुलनात्मक दृष्टि अनि अनुवादसित सम्बन्धित कार्यहरू आदिको वास्तविक प्रसार सम्भव भएर गयो भने यसै अंग्रेजी भाषा साहित्यकै माध्यम अन्य यूरोपीय साहित्यको सम्पर्कमा हाम्रो साहित्य पनि पुग्न सकेको देखिन्छ ।

11.2 तुलनात्मक साहित्यमा अनुवादको भूमिका र महत्व

अङ्ग्रेजी भाषाको कम्प्यारेटिभ लिटरेचर नेपाली भाषामा तुलनात्मक साहित्य शब्दको पर्यायको रूपमा चलिआएको यस्तो साहित्यिक शाखा हो जहाँ दुई वया त्यो भन्दा अधिक भिन्न भाषाहरू, राष्ट्रिय या सांस्कृतिक समूहहरूका साहित्यका अध्ययन गरिन्छ । तुलना यस अध्ययनका मुख्य अंग मानिन्छ । साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनले व्यापक दृष्टि प्रदान गर्दछ । संकीर्णताको विरोधमा उठेको व्यापकताको आवाज आजको विश्वका मानिसहरूको आवश्यकता हो भन्ने बुझिन्छ । 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यस कुरालाई साहित्यतर्फ पनि देख्न सकिन्छ- एक कवि / लेखकको अर्को कवि / लेखकसँग, एक परम्पराको साहित्यलाई अर्को परम्पराको साहित्यसँग, एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ । यसो गर्दा साहित्यिक समीक्षकहरूले एउटै परम्पराका दुई वा धेरै साहित्यकारहरूलाई अथवा विदेशी साहित्यकारसँग तुलना गरेको भेटिन्छ । पहिलोको उदाहरण संस्कृत साहित्यका चार ठूला साहित्यकारहरूलाई तुलना गरेको पाइन्छ-

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पदलालित्यं माघे सान्ति
त्रयोगुणा।। आदि ।

यहाँ 'उपमा राम्रो दिनेमा कालिदास, अर्थमा भारवि र अभिव्यक्तिमा नैषध
तर यी तीनै गुणहरूमा माघले उछिन्छन्' भनी तुलना गरिएको छ। अहिले
आएर एक परम्पराका साहित्यकारलाई अर्को साहित्यिक परम्पराको
साहित्यकारहरूसँग तुलना गर्नु सामान्य प्रक्रिया भएको छ। नेपालका
साहित्यकारहरूलाई पश्चिमी साहित्यकारहरू त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी
साहित्यकारहरूसँग तुलनात्मक अभिव्यक्तिहरू नेपालीका समीक्षकहरूले
दिएको पाइन्छ- लेखनाथ पौड्याललाई ड्राइडेन अथवा पोपसँग, समलाई
सेक्सपियरसँग, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी
कविहरू वाइरन, सेली, किट्स र वर्ड्सवर्थसँग, मोहन कोइरालालाई टी.
एस. इलियटसँग आदि। यसै पनि कम्प्यारेटिभ लिटरेचर: हिस्टोरिकल
नामक पुस्तकमा "कुनै प्रकारको उच्च ज्ञानको प्राप्ति तुलनाद्वारा हुँदछ
अनि त्यो तुलनामै टिक्दछ" - भन्ने विचार पाश्चात्य विद्वान म्यक्स
मुलरले व्यक्त गरेका कुराले यस कुरालाई पुष्टि दिएको बुझिन्छ ।

विश्व साहित्यमा तुलनात्मक साहित्यको सुरुवातको बारेमा खोज्नुपर्दा
जिराल्ड गिलेस्पीको निबन्ध 'ओरिजिन्स अफ रोमान्स लिरीक्स: ए रिभ्यु
अफ रिसर्च' अनुसार पश्चिम युरोपेली गीति साहित्यको विकासमा घुमन्ते
भाटहरूको मध्यकालीन युगको सुरुदेखि नै योगदान रहयो। यस
सम्बन्धमा रोमान्सवादी खोजकर्ताहरूले त्यहाँको गीतात्मक साहित्यको
उत्पत्तिबारे दुई सिद्धान्तहरू प्रस्तुत गरेका पाइन्छन्- अरेबिक तथा
ल्याटिनी। पहिलो सिद्धान्तले यो विधाको विकासमा अरब
गीतिपरम्पराको योगदान महत्वपूर्ण थियो, किनभने अरबहरूले आठौँ
शताब्दीमा फ्रान्सको दक्षिणी भागमा पर्ने आईबेरियामाथि आक्रमण गरे र

नवौं शताब्दीसम्म त्यहाँ शासन गरी उनीहरूले यसको स्थायी रूपले प्रभाव छोडेका हुँदा त्यहाँको गीतको विकासको धार अरबी थियो। ल्याटिनी सिद्धान्तअनुसार गीतिपरम्परा ग्रीकबाट ल्याटिनमा सरेको र जनसाधारणले बोल्ने रोमान्स भाषाहरू (इटालेली, स्पेनिस, फ्रान्सेली र रोमानियाली) नै त्यहाँको गीतिविधाका स्रोत थिए। यस विषयमा खोजकर्ताहरू ग्यास्टन प्यारिस बहुभाषाविद् विलियम केर, अल्फ्रेड जेनरोय तथा पिटर ड्रङ्कले भने समन्वयात्मक विकसित भएको थियो। पहिले गीतहरूका मूल विषयहरू आध्यात्मिक र रहस्यवादी प्रेम थिए। भाटहरू नै पछि विशिष्ट 'दरबारी गायकहरू' बनेपछि उनीहरूको गीति-विषय सांसारिक प्रेम बन्यो। त्रिस्चियन चर्च-गायकहरूले यस्ता गीतहरूलाई व्यभिचारलाई बढाउने भनी हेय दृष्टिले हेरे। जे होस्, भाटपरम्परा युरोपको मध्ययुगीन गीतिविधाको प्रबल स्रोत थियो र भनिन्छ कि यसैबाट प्रेम गरेको वस्तु अथवा व्यक्तिलाई सौन्दर्योपासना तथा देवत्वरोपण जस्ता अभ्यास सुरु भएका थिए। धेरै अङ्ग्रेजी दरबारी कविताहरू द्विभाषी ग्रन्थकारहरूले फ्रान्सेली तथा फ्रोभेङ्कल (Romance) भाषाका रचनाहरूका पुनर्लेखनहरू थिए। यही परम्पराबाट दाँते र पेट्रार्कका साथै पछिला मध्ययुगीन ल्याटिनका साहित्यकारहरू प्रभावित भएका थिए। यस प्रकार पश्चिमी साहित्यको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै बहुसाहित्यिक तथा तुलनात्मक दृष्टिकोण सुरु भएको कुरो बुझ्न पाइन्छ। अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा आन्द्रेइ लिफेरले गरेका थिए। जेम्स होम्जको विचारमा अनुवाद अध्ययनलाई समावेशीय पदावलीको रूपमा लिइनुपर्दछ । जसअन्तर्गत अनुवाद प्रक्रियालाई केन्द्र मानी गरिने सम्पूर्ण अनुसन्धान क्रियाकलापहरू

पर्दछन्। हाल आएर अनुवाद अध्ययनलाई अनुवाद प्रक्रियाको परिणाम तथा वर्णनको अध्ययन गर्ने क्षेत्रका रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ। अनुवाद अध्ययन एक नवविधा हो र आजको अवस्थासम्म आइपुग्दा यसले विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको देखिन्छ। विश्वसाहित्यको परिप्रेक्ष्यमा युरोपेली इतिहासको विकासक्रममा पुनर्जागरण युगले विशेष महत्त्व राख्दछ। मध्ययुगीन अन्धकारमय समयको समाप्तिपछि मानिसहरूमा प्राचीनताका साथै क्षैतिज (Horizontal) सम्बन्धी ज्ञानको विस्तार भयो - इन्डो-युरोपेली प्रागैतिहासिका युगमा पर्सियनहरू र आर्यहरू एउटै जनता थिए र पर्सियाबाट पूर्व र पश्चिम फैलिएका थिए भन्ने प्रमाण वेदमा 'घाउस पितर', ग्रीकमा जेउस प्याटर तथा ल्याटिनमा जुपिटर जस्ता शब्दहरूको उत्पत्तिबाट यस कुराहरूको पुष्टि हुन्छ। यी तीन परम्परामा 'आकाश / स्वर्ग पिता र पृथ्वी माता' भन्ने वाक्यांश 'आदिम माता-पिता' का प्रतीकका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। यसबाट त्यस युगमा बस्नेहरू एउटै वंशका थिए र समय बित्दै जाँदा भौगोलिक दूरीका कारण फरक देखिएका थिए भन्ने कुरा तुलनात्मक पौराणिकी तथा तुलनात्मक भाषाशास्त्रका अध्ययनहरूले देखाएका छन्। यस किसिमको ज्ञानको साथै युरोपेली परिस्थितिमा ग्रीक-रोमन-यहुदी-इसाई संस्कृतिहरूका तनावपूर्ण अवस्थामा यिनमा पाइने धार्मिक तथा दार्शनिक ग्रन्थहरूका आधारमा साहित्यक कृतिहरूका तुलनात्मक अध्ययनहरू फ्रान्सिस मोरेस तथा फिलिप सिडनीले गरेर यी विभिन्न समुदायहरूमा समझदारी बढाउन मदत गरेका थिए। भारतीय विद्वान् रवीन्द्रकुमार दास गुप्ताका अनुसार यिनका कृतिहरूले एलिजाबेथन युगमा पनि तुलनात्मक अध्ययनमा विद्वान्हरूको ध्यान गएको थियो भन्ने देखाउँदछ। मोरेसको कृतिको तुलनात्मक खण्ड ग्रेगरी स्मिथको एजाबेथियन त्रिटिकल एसेज अन्तर्गत

‘द कम्पेरेटिभ डिस्कोर्स अफ आवर इङ्लिस पोएट्स विद द ग्रीक, ल्याटिन एन्ड इटालियन पोएट्स’ शीर्षकमा पुनः मुद्रित पाइन्छ। हुन त मोरेको निबन्धले त्यति महत्त्व नराख्ला, तर आजभन्दा चार शताब्दीअगाडि पनि यस विषयमा खोज भएको थियो भन्ने कुराको महत्त्व यसले अवश्य दिन्छ। सर फिलिप सिडनीको एन अपोलजी फर पोएस (सन् 1595) मा ‘ओल्ड टेस्टामेन्ट’ का काव्यगुणहरूको चर्चा गरिएको छ। सिडनी प्रोटेस्टेन्ट धर्मको अनुयायी थिए र युरोपका यो धर्म मान्ने राष्ट्रहरूलाई एकसूत्रमा बाँधी क्याथोलिकहरूका धर्मगुरु पोपका विरुद्ध शक्ति परिचालन गर्न चाहन्थे। हिब्रू भाषामा लेखिएका ‘ओल्ड टेस्टामेन्ट’ तथा ‘न्यु टेस्टामेन्ट’ मध्ये पुरानो धार्मिक ग्रन्थप्रति सिडनीले चाख लिई लेखेको समीत्रालाई ऐतिहासिक दस्तावेजका रूपमा लिइन्छ।

मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्त्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्। सत्रौं शताब्दीको इंग्रेजी साहित्यको समीक्षा जे. ई. स्पिङ्गार्नको इङ्लिस त्रिटिकल एसेज अफ द सेभेन्टिन्थ सेन्चुरीमा पाइन्छ भने अठारौं शताब्दीको रबर्ट लोथको लेक्चर अन र स्यात्रेड पोएट्री अफ द हिब्रुजमा । यी दुवै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यहरूलाई प्राचीन र अर्वाचीन भनी विभक्त गरिएको भने पाइँदैन। लोथको उल्लिखित कृति उनले अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीमा काव्यको प्रोफेसर भएपछि दिएका भाषणहरूको सङ्कलन हो। के भनिन्छ भने लोथ पुरातनवादी थिए र उनले साहित्यमा प्रयोग हुने भाषा प्राचीन रूपको हुनुपर्नेमा जोड दिन्थे- उनको विचारमा त्यस समयको भाषा अगाडिको भाषाको विकृत रूप थियो। उल्लिखित कृति रोचक यस कारण पनि छ कि ती भाषाणहरू ल्याटिनमा सन् 1753 मा ‘ डी सेकरा पोयजी हेबेरम’ शीर्षकमा छापिएको र पछि सन् 1787 मा अङ्ग्रेजी भाषामा जी. ग्रेगरीले

अनुवाद गरेका थिए। यो युनानी तथा हिब्रू संस्कृतिहरू युरोपेली सभ्यताका स्रोत भएकाले अठारौँ अठारौँ शताब्दीको सुरुदेखि नै तुलनाशास्त्रीहरूका लागि विशेष रुचिका विषय बने। यी दुई संस्कृतिका साहित्यिक झलक एस. एच. बुचरको पुस्तक हावार्ड लेक्चर अन ग्रीक सब्जेक्ट (सन् 1904) को 'ग्रेस एन्ड इजराइल' भन्ने निबन्धमा पनि देख्न पाइन्छ। यो पुस्तकलाई यी दुई पश्चिमी प्राचीन साहित्यका शास्त्रीय विद्वान्को वक्तव्यका रूपमा लिइन्छ। उक्त पुस्तकमा बुचरले ' बुक अफ जब' र 'ग्रीक दुःखान्तिकी' को र लोथले 'हिब्रू कविता' र सोफोक्लिजको 'इडिपस नाटक' को तुलना गरे। यसरी लोथ र बुचरले 'इसाई मानवतावाद' को नारा दिएर युरोपका प्राचीनतम संस्कृतिकलाई दबाउन खोजिएको तनावलाई कम गराएका थिए। यी अध्ययनहरूमा अहिलेको तुलनात्मक अध्ययनका हिसाबले रूप तथा विषयगत भिन्नता भए पनि यिनको ऐतिहासिक महत्त्व आफ्नै ठाउँमा रहेको बुझिन्छ।

यसपछि अठारौँ शताब्दीमा फ्रान्स तथा जर्मनीमा पुनर्जागरणका साथै तुलनात्मक अध्ययनहरूमा गतिशीलता ल्याउने दुई व्यक्तित्वहरू भोल्टायर (Voltaire) (सन् 1694-1778) तथा मडाम ड स्टेल (Madame de Stael, सन् 1766-1817) ले गरेको योगदानको छोटो चर्चा गरौँ। फ्रान्समा जन्मेका भोल्टायर उनका व्यङ्ग्यात्मक लेखहरूका कारण हल्यान्ड र बेलायतमा निर्वासित हुनुपऱ्यो भने स्टेल पनि उनका वित्तविशेषज्ञ पिता ज्याक नेकरको फ्रान्सेली राज्यत्रान्तिमा पतन भएपछि र फेरि सन् 1804 मा नेपोलियनका कारण विदेश पलायन भइन्। भोल्टायर तथा रूसो (सन् 1712-78) फ्रान्सका ठूला बुद्धिजीवी थिए र यिनका कृतिहरूले त्यहाँको राज्यत्रान्ति (सन् 1789-94) ल्याउनमा ठूलो योगदान गरेका थिए। कवि तथा दर्शनिक भोल्टायर बेलायतको उदार

भावनबाट प्रसन्न भए र आफ्नो देशमा पनि त्यस्तै हुनुपर्छ भनी बेलायतबाट लेख्न लागे। उदारताप्रति लक्षित उनका लेखहरूकै कारण उनलाई ज्ञानका सबैभन्दा ठूला प्रान्सेली लडाकू भनियो। उनी त्रिस्चियन धर्मले अपनाएका मापदण्डहरूभन्दा हिन्दूधर्मलाई उदार मान्दथे। उनलाई स्वतन्त्रता तथा उदारताका अति निडर युरोपेली प्रवक्ता भनिन्छ। ड स्टेल जर्मन स्वच्छन्दतावादका सम्बन्धमा विदेशमा बसेर लेख्दथिन्। यिनले ला हार्पेको 'साहित्यले सधैं प्रकृतिको नक्कल गर्छ र प्रकृति सधैं र जहाँ पनि उस्तै हुन्छ' भन्ने भनाइको खण्डन गरिन्। उनका विचारमा स्वच्छन्दतावाद साहित्यिक इतिहासको प्रकटीकरण थियो। यस साहित्यिक आन्दोलनलाई बुझ्न ऐतिहासिक समीक्षा सम्भव हुन्छ। उनी यस प्रकारको पद्धतिलाई प्रयोग गरी प्रतिपादित गरिएको सिद्धान्तलाई पूर्णता (Perfectibility) को सिद्धान्त भन्दछिन्। उनका विचारमा साहित्य सामाजिक संस्थानहरू, हावापानी, भूगोल आदि कारणअनुसार सृष्टि हुन्छ। यस प्रकार उनले युगको बोध (Zeitgeist) हुनुपर्नेमा जोड दिइन्। यो नभएमा साहित्यिक समीक्षा अपूरो हुन्छ। उनको कृति डे ल लिटरेचर (De la Literatur) लाई तुलनात्मक साहित्यको क्षेत्रमा अग्रामी प्रयत्नका रूपमा लिइन्छ। फ्रान्समा बसेर जर्मन राष्ट्रियता तथा स्वच्छन्दतावादको उनले गरेको प्रसार अविस्मरणीय रहेको बुझिन्छ। यस प्रकार भोल्टायर तथा ड स्टेलले तुलनात्मक साहित्यको पृष्ठभूमि तयार गर्न आफ्ना देशवासीहरूलाई साहित्यिक परम्परा बदल्न आह्वान गरेर ठूलो योगदान गरे।

अठारौँ शताब्दीमा युरोपमा मध्ययुगीन विश्वव्यापी त्रिस्चियन मापदण्डहरूको बोलबाला रहेको समयमा साहित्यिक मापदण्डहरू स्थापित गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्देशीय स्तरमा प्राचीनतावादीहरू र

आधुनिकतावादीहरूबीच वादविवाद हुने गर्थ्यो। यसै क्रममा अठारौं शताब्दीको अन्त्यमा जर्मन महाकवि गेटे (सन् 1749-1832) संस्कृत नाटक शाकुन्तलको सम्पर्कमा आए। उनको शान्त बौद्धिकतामा यसले पारेको प्रभावलाई स्व. यदुनाथ खनालले यसप्रकार अनुवाद गरेका छन्-
वासन्ती कुसुमै छटा र फलको सम्पक्वता शारदी
पोस्ने हर्ष दिने र मोहन दिने सन्तुष्ट पार्ने पनि
पृथ्वी-स्वर्ग झुलाउने छ जगमा केही भने वस्तुता
त्यो हो नाम शकुन्तला-अब भनौं सम्पूर्ण भन्ने कुरा ।

उनले साहित्यमा अनेकतामा एकता हुनुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिँदै विश्वसाहित्य (World Literature) को धारणा व्यक्त गरे। पुनर्जागरणले साहित्यिक क्षितिजलाई असाधारण किसिमले बढाएपछि तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी लेख तथा कृतिहरू फ्रान्समा प्रकाशित हुन लागे। सर्वप्रथम स्टेन्डल (Stendhal) को 'रेसिन तथा सेक्सपियर' (सन् 1823) छापियो। त्यसपछि अबेल भिलमन (Abel Villemain) ले 'अठारौं शताब्दीका लेखकहरूमा फ्रान्सेली साहित्यको प्रभाव र युरोपेली चेतना' भन्ने लेख प्रकाशित गरे। भिलमन फ्रान्सका तुलनात्मक साहित्यका पहिला शिक्षक थिए। यस लेखमा फ्रान्स र बलायतका साथै फ्रान्स र इटलीबीचका पारस्परिक साहित्यिक प्रभावहरूलाई देखाइएको थियो। यहाँ स्मरणीय के छ भने फ्रान्समा भएका प्रभाव अध्ययन सुरुदेखि नै तथ्यहरूका आधारमा अर्थात् वस्तुगत किसिममै गरेको पाइन्छ। भिलमनपछि सन् 1830 मा जिन ज्याक अम्पेरे (Jean Jacques Ampere) ले मार्सेलसमा अध्ययन गर्दा उत्तरी युरोपेली कवितादेखि सेक्सपियरका कवितामा धेरै वक्तव्यहरू दिए। त्यसपछि अम्पेरेलाई सन् 1832मा सर्वोनमा अध्यापन गर्न बोलाइएपछि उनले ' फ्रान्सेली

साहित्यको मध्ययुगमा अरु साहित्यसँगका सम्बन्धहरू' भन्ने विषयमा वक्तव्यहरू दिए। उनको विचारमा तुलनात्मक अध्ययनबिना साहित्यिक इतिहास अपूरो हुन्छ र कुनै पनि विदेशी साहित्य फ्रान्सेली साहित्यभन्दा केही न केही कुरामा राम्रो हुन्छ र यो नै तुलनात्मक अध्ययनबाट हुने फाइदा हो । अर्का फ्रान्सेली तुलनाशास्त्री कलेज ड फ्रान्समा सन् 1841 देखि 1873 सम्म पढाउने फिलारेट चास्लेस (Philarete Chasles) थिए। यिनी के भन्छन् भने प्रत्येक व्यक्तिले अर्कोबाट केही लिन्छ, सहानुभूतिका यस्ता कुरोहरू विश्वव्यापी र निरन्तर भइरहन्छन्। यी फ्रान्सका प्रारम्भिक तुलनाशास्त्रमा चाख लिने अठारौँ शताब्दीको अन्धराष्ट्रियतावादी शास्त्रीय परम्पराका विरुद्ध साहसी, उदारवादी तथा अन्तर्राष्ट्रियतावादी समीक्षक थिए। यिनका पाठ्यक्रमहरू गहिराभन्दा उत्साही थिए। पाउन भ्यान टेघेम (Paul van Tieghem) ले यी पाठ्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन यसरी गरे- 'एउटा टुप्पाबाट अर्कोमा फड्कने।' जे होस्, यिनीहरूले तुलनात्मक मनोवृत्तिको विकासका निमित्त आवश्यक जनमतको माहोल तयार गर्न योगदान गरेको कुरा महत्त्वपूर्ण रहेको बुझिन्छ । यसपछि त्रमशः यी तुलनात्मक अध्ययनहरू-सन् 1843 मा अडल्फ ड पुइबस्क (Adolphe de Puibusque) को स्पेनी तथा फ्रान्सेली साहित्यहरूको तुलनात्मक इतिहास, सन् 1853 मा ई. जे. बी. राथरीको तेह्रौँ शताब्दीदेखि लुइस चौधौँको शासनसम्म फ्रान्सेली साहित्यमा इटालीको प्रभाव, सन् 1834 मा डब्लू. रेमन्डको कर्नेई, सेक्सपियर तथा गेटे आदि। यो आन्दोलनलाई सेन्ट बियुबले समर्थन मात्र गरेनन्, उनले अम्पेरका विषयमा एक लेख र रेइमन्डको पुस्तकका लागि प्राक्कथन पनि लेखे। यो नयाँ प्रस्तावले अमेडी डुकोइस्नेल (Amedee Duquesnel) को पुस्तक तुलनात्मक इतिहास (सन् 1836-44) मा पनि

समर्थन पायो। यो पुस्तकको सन् 1845 मा धेरै प्रकाशनहरू मध्येको पहिलो सेक्सपियर र फ्रान्सेली नाट्यशाला आयो र सन् 1860 को दशकमा आधुनिक साहित्यमा तुलनात्मक शीर्षकहरूमा बढ्दो सङ्ख्यामा विधावारिधिका शोधप्रबन्धहरू लेखिएका थाहा लाग्छ। उल्लिखित तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी पुस्तकहरू छापिएर विभिन्न विश्वविद्यालयहरूमा छिटपुट पढाइ भए पनि यो समयसम्म फ्रान्सको कुनै पनि विश्वविद्यालयमा यस विषयको विभागाध्यक्षको पद सृष्टि गरिएको थिएन। यस विषयका विद्वान्लाई विशेष व्याख्यान दिन आमन्त्रण गरिने चलन मात्र थियो। समग्र युरोपकै कुरा गर्दा इटालीको नेपल्समा सन् 1863 मा तथा स्विट्जरल्यान्डको जेनेभामा सन् 1865 मा विभागाध्यक्षका पदहरू खुलेका पाइन्छन् र फ्रान्समा निकै पछि सन् 1896 मा लिअन्स विश्वविद्यालयमा पहिलो तुलनात्मक साहित्यको विभाग खुलेको थियो। यस विषयमा अहिले धेरै नै प्रसिद्धि पाएको पेरिसको सर्बोर्न (Sorbonne) मा पनि सन् 1910 मा मात्र विभाग खुल्यो। यो विषयका विभागहरू अमेरिकामा पनि पछि नै खुलेको पाइन्छ- सन् 1899 मा कोलम्बियामा, सन् 1904 मा हार्वर्डमा, सन् 1908 मा डार्टमाउथमा र स्ट्रासबर्गमा सन् 1919 मा। सयपछि अमेरिकाका अरु विश्वविद्यालयहरूमा विभागहरू खोल्ने क्रम जारी रह्यो। साहित्यमा स्वच्छन्दतावादप्रतिको मनोवृत्ति बढेपछि तुलनात्मक साहित्यले फैलने अवसर पायो र फ्रान्स नै यस्तो देश हो जहाँ शिक्षाका सबै तहहरूमा तुलनात्मक साहित्यको अध्ययन गराइन्छ।

उन्नाइसौँ शताब्दीमा आएर पश्चिमी साहित्य नयाँ आयाममा प्रवेश गर्‍यो - तुलनात्मक साहित्यलाई एक विधाका रूपमा लिइयो। यसको उत्तरार्द्धमा युरोपमा राष्ट्रिय राज्यहरू विकसित भएपछि मातृभाषाका साहित्यहरू

अस्तित्वमा आए र तुलनात्मक साहित्यको अभ्युदय अनिवार्य भयो। यसै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यलाई प्राचीन, मध्य तथा आधुनिक युगमा वर्गीकरण गरियो। तुलनात्मक साहित्य यी विखण्डित युगहरूको सम्बन्धको साधन बन्यो। अब तुलनात्मक साहित्यमा चासो लिनेहरूले के अनुभव गरे भने यसले विधाको रूप लिनुभन्दा धेरै अगाडिदेखि नै साहित्यिक समीक्षकहरूले यसको प्रयोग गरेका थिए। यो कुरा हामी एच्. एम्. पोसनेटको पुस्तक कम्परेटिभ लिटरेचरमा चर्चा भएको पाउँछौं । यसमा के भनिएको छ भने तुलनात्मक साहित्यका अवयवहरूको विकास साहित्यको विकाससँगै भएका थिए- माथि उल्लेख गरिएजस्तै एक साहित्यकारको अर्कोसँग, एक साहित्यको अर्को साहित्यसँग, एक कालविशेषको अर्को कालविशेषसँग, एक विधाको अर्को विधासँग गरिने अध्ययनहरू नै यसका अवयवहरू थिए । यसरी नै पोसनेटले के देखाए भने यो विषय नयाँ होइन, यो त साहित्यजतिकै प्राचीन थियो- ग्रीसेली तथा इटालेली लेखकहरूदेखि युरोपेली राष्ट्रिय साहित्यहरूमा प्रयोग भएर आएको थियो। उदाहरणका लागि दाँते (सन् 1828-82)को दैवी सुखान्तिकी (Divina Comedia) को विषय, काल्पनिक सिर्जना तथा यसमा प्रयोग भएका छन्दहरूको राष्ट्रिय साहित्यहरूमा व्यापक प्रभाव परेको पाइन्छ। पोसनेटको भनाइअनुसार साहित्यिक सर्जकको विचार तथा भावनाको विस्तार र उसको विशिष्टीकरणको इच्छाबाट तुलनात्मक साहित्यको विकास भेको थियो। पोसनेटपछि अर्का अमेरिकी तुलनाशास्त्री एफ. डब्लू. चेन्डलर (सन् 1873-1947) ले सन् 1910 मा सिनसिनाटी विश्वविद्यालयमा तुलनात्मक साहित्यको रोप्स (Ropes) प्रोफेसर नियुक्त भएपछि दिएको प्रथम व्याख्यानलाई यो नयाँ विधाको महत्वपूर्ण दस्तावेजका रूपमा लिइन्छ। सिनसिनाटीमा आउनुभन्दा अगाडि चेन्डलर

कोलम्बिया विश्वविद्यालयमा अङ्ग्रेजी साहित्य पढाउँथे। यो विश्वविद्यालय अङ्ग्रेजी साहित्यको गहन अध्ययन हुने विश्वविद्यालयहरूमध्ये एक थियो र यहाँ जी. ई. बुटबेरी, जे. बी. फ्लेचर तथा जे. ई. स्पिगर्नद्वारा सम्पादित जर्नल अफ कम्परेटिभ लिटरेचर नामको पत्रिका पनि चेन्डलरको जानकारीमा थियो। साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनमा दिइएको त्यो व्याख्यान सिनसिनाटी विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित युनिभर्सिटी स्टडिजमा प्रकाशित भयो र फेरि सन् 1966 मा इयर बुक अफ कम्परेटिभ एन्ड जनरल लिटरेचरको पन्ध्रौं खण्डमा फेरि छापियो। यस विषयमा दिइएको चेन्डलरको त्यो व्याख्यान तुलनात्मक अध्ययन विषयको सीमाविस्तार तथा प्रविधिहरूमा प्रकाश पार्ने सर्वोत्तम व्याख्यानहरूमा लिइन्छ।

बेलायतका पुराना विश्वविद्यालयहरू अक्सफोर्ड तथा क्याम्ब्रिजमा सुरुदेकै नै ग्रीसेली तथा रोमेली शास्त्रीय ज्ञानसँग आबद्ध रहेको पाइन्छ। अङ्ग्रेजी बुझ्न प्राचीन साहित्यिक ग्रन्थहरू पढ्नु आवश्यक थियो। यस आवश्यकताको पूर्तिका लागि यी विषयका विद्वान्हरूलाई शिक्षणकार्यमा सम्मिलित गराउने चलन थियो। भने पछि उनीहरूले शास्त्रीय साहित्यसम्बन्धी कृतिहरू अङ्ग्रेजी भाषामा निकाले। यस्ता कृतिहरूमा जी. एस्. गोर्डनद्वारा सम्पादित निबन्धसङ्ग्रह इङ्लिस लिटरेचर एन्ड द क्लासिक्स, एडिनबरा विश्वविद्यालयका प्रोफेसर एच्. जे. सी. ग्रियर्सनको दी ब्याकग्राउन्ड अफ इङ्लिस लिटरेचर, म्याथ्यु आर्नोल्ड तथा बेन्जामिन जावट, गिलबर्ट मरेजस्ता शास्त्रीय साहित्यका विद्वान्हरूका कृतिहरू तथा व्याख्यानहरू विधार्थीहरूका लागि अमूल्य स्रोतहरू मानिन्थे। मरे त अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयमा ग्रीसेली भाषाका प्रोफेसर थिए र उनले ग्रीसेली भाषामा लेखिएका नाटकहरूका साथै त्यो भाषाका साहित्यिक कृतिहरूको

अनुवाद गरी अङ्ग्रेजी र ग्रीसेली भाषाबीच घनिष्ठ सम्बन्ध स्थापित गरेका थिए। यति मात्र होइन मरेले उनको कृति दी क्लासिक ट्रेडिसन इन पोएट्री (सन् 1927) मा उनले हार्वर्ड विश्वविधालयमा सन् 1925 मा दिएका 'चार्ल्स इलियट कार्टन भाषाणहरू' पनि सङ्कलित गरिनुबाट ग्रीसेली काव्यशास्त्र र अङ्ग्रेजी काव्यशास्त्रका बीच पनि सम्बन्ध स्थापित गरे। मरेका साथै जे. डब्लू.माइकेल पनि सन् 1906 देखि 1911 सम्म अक्सफोर्डमा नै काव्यका प्रोफेसर थिए र 'हवाट इज द गुड अफ ग्रीक' विषयमा उनले दिएको व्याख्यान अहिलेसम्म पनि पठनीय रहेको थाहा पाइन्छ।

म्याथ्यु आर्नोल्डको ग्रीसेली साहित्यिक चेतनाका सम्बन्धमा अगाडि उल्लेख भइसकेको छ। आर्नोल्ड नै 'कम्परेटिभ लिटरेचर' पद प्रयोग गर्ने पहिला अङ्ग्रेज समीक्षक थिए। आर्नोल्ड उन्नाइसौँ शताब्दीका यस्ता साहित्यिक समीक्षक थिए जसले शास्त्रीय संस्कृतिक सादृश्यका आधारमा युरोपका साहित्यको कल्पनाको महत्त्वको अनुभव गरेका थिए। यस शताब्दीको अन्त्यमा ब्रिटेनका विश्वविधालयहरूमा अङ्ग्रेजी साहित्यमा उच्च अध्ययन गर्नेका लागि उनको विचारले उच्च स्थान पाएको कुरा चर्टन कलिन्सको कृति दी स्टडी अफ इङ्लिस लिटरेचर (सन् 1891) ले देखिउँछ। अङ्ग्रेजी साहित्यका यी नवशास्त्रीय युगका कविहरू ग्रीसेली तथा रोमेली कविहरूबाट प्रभावित भएका थिए। टमस ग्रेका कविताको पृष्ठभूमि खोज्ने त्रममा नक्कल तथा व्यङ्ग्यहरू लेख्ने पिन्डार तथा कविताले आनन्द तथा शिक्षा शिक्षा दिनुपर्छ भन्ने होन्यासको भनाइसम्म पुग्नपर्ने हुन्छ। अठारौँ शताब्दीकै शास्त्रीय कविद्वय ड्राइडन तथा पोप पनि उनीहरूको प्रकृति तथा विवेक (Nature and Reason) को सिद्धान्त उनीहरूले प्रतिपादन गरेका थिएनन्- यो धारणा अरिस्टोटलको

‘ प्राकृतिक नियम’ बाँ प्रभावित थियो जसअनुसार प्रकृति सत्य तथा सुखको मूल स्रोतका रूपमा लिइन्थ्यो। ग्रिसेली तथा रोमेली साहित्यिक परम्परा उनीहरूका लागि ‘विश्वव्यापी परम्परा’ थियो। साधारण भाषा कवितामा प्रयोग हुनु हुँदैन भन्ने भनाइ र यिनीहरूको विचार र भाषामा उपयुक्तता हुनुपर्छ भन्ने औचित्यको धारणा पनि पहिलेदेखि नै आएको थियो भन्ने कुरा पोपले ‘एसे अन म्यान’ मा दिएका यी द्विपदीहरूले देखाउँछन्-

पहिले प्रकृतिलाई अनुसरण गर र तिम्रो निर्णय निर्माण गर

उनको उचित स्तरबाट, जुन सदा उस्तै हुन्छ॥1॥

होमरका कृतिहरू तिम्रो अध्ययन र सुख बन्न

तिनलाई दिनमा पढ र रातमा मनन गर ॥2॥

अठारौँ शताब्दीपछिका कविहरू वर्ड्सवर्थको कविता तथा तिनका प्रकथनहरू बुझ्न प्लेटोका ‘संवादहरू’ बुझ्नुपर्छ, पछि लर्ड टेनिसनलाई बुझ्न ग्रिसेली तथा रोमेली कृतिहरू नपढी हुँदैन। सेक्सपियरका नाटकहरूको पृष्ठभूमि सोफोक्लिजका नाटकहरू भएको कुरा माथि उल्लेख भइसकेको छ। ब्रिटिस विश्वविद्यालयहरूमा पढाइ हुने अङ्ग्रेजीका पाठ्यक्रमहरूमा तुलनात्मक दृष्टिकोणको विशेष स्थान थियो भन्ने कुरा स्टिफेन पौटरको दी म्युज इन चैन (सन् 1937), ई. एम्. डब्लू. टिलियर्डको दी म्युज अन चेन्ज्ड आदि पुस्तकहरूबाट थाहा हुन्छ।

यसरी पश्चिमी परम्परामार्फत सुरुवात भएर तुलनात्मक साहित्यको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको आधार मार्ग गठन भएपछि भने मात्रै वास्तवमा पश्चिमी विद्वान्हरूद्वारा संस्कृत भाषाको जानकारी प्राप्त गरेपछि तुलनात्मक भाषाशास्त्रले विज्ञानको रूप लियो तथा तिनीहरूलाई वैदिक साहित्यको ज्ञान भएपछि तुलनात्मक पौराणिकी पनि विज्ञानकै रूपमा

विकसित भएको जान्न पाइन्छ । यी दुवै अध्ययनहरूको विकास भोल्टायरको 'युजर्वेदको विधा' (Love of the Ezour Vedam), हर्डर तथा गेटेले त्यन्त खुसी भएर स्वागत गरेको सर विलियम जोन्स (सन् 1743-94) ले अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गरेको कालिदासका अभिज्ञान शाकुन्तल र ऋतुसंहार, चार्ल्स डिकिन्सको भगवद्गीता तथा हितोपदेशको अनुवाद, गरेको कालिदासका अभिज्ञान शाकुन्तल र ऋतुसंहार, चार्ल्स डिकिन्सको भगवद्गीता तथा हितोपदेशको अनुवाद, हेनरी टमस कोलबुकद्वारा नेपोलियनको आजले आफू कैदी बनाइएको समयमा अङ्ग्रेजी सिकाइएका जर्मन स्वच्छन्दतावादी कवि फ्रेडरिक सेगेलको ल्याङ्गवेज एन्ड विजडम अफ द इन्डियन्स (सन् 1808), रूडल्फ रूथ (सन् 1821-95) को अन द लिटरेचर एन्ड हिस्ट्री अफ द वेदज् (सन् 1946), म्याक्स मुलरका वेदहरू तथा अधिकांश उपनिषद्हरूका अनुवाद आदि यी दुई तुलनात्मक अध्ययनहरूका आधार बने। यसपछि संस्कृतिको महत्त्व बुझेर पश्चिमी विश्वविद्यालयहरूमा संस्कृत विभागहरू खुलेका पाइन्छन्। म्याक्स मुलर त अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयका प्रोफेसर बनाइए र उनको हिस्ट्री अफ एनसिन्ट संस्कृत लिटरेचर अमूल्य ग्रन्थका रूपमा लिइन्छ। पश्चिमले पूर्वीय साहित्य ग्रहण गर्नुभन्दा पहिले धार्मिक तथा दार्शनिक अध्ययनहरूमा चासो लिएको देखिन्छ। यस्ता अध्ययनहरूमा डब्लू. एस्. अर्कहार्टको पुस्तक दी वेदान्त एन्ड मोडर्न थट (सन् 1928), हिन्दूहरूका आराध्यदेव शङ्कर तथा गणितीय वैज्ञानिक आधारमा अध्यात्मवादका व्याख्याता यहूदी तर्कवादी स्पिनोजा (सन् 1632-77) को अद्वैतवादमाथि उनले तुलना गरे। भारतीय विद्वान् राधाकृष्णनले अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयमा प्रोफेसरको हैसियतले दिएका व्याख्यानहरूको सङ्कलित कृति इस्टर्न रिलिजन एन्ड वेस्टर्न थटले धर्म तथा दर्शनमा

मात्र होइन्, साहित्यमा पनि नयाँ दिशा दियो। यस कृतिमा आर्यदर्शन तथा धर्मका मार्गदर्शक विचारहरूको वर्णन गरिएको छ र ग्रिसेली तथा इसाई दर्शन तथा धर्मभन्दा यिनको सर्वोच्चता देखाइएको पाइन्छ। राधाकृष्णनका कृतिहरूले पूर्वीय दर्शनलाई पश्चिममा चिनाउने ठूलो काम गरेका छन् । भारतीय उपमहाद्वीपमा तुलनात्मक साहित्यको आवश्यकता बङ्गालमा रवीन्द्रनाथ ठाकुरले हालको यादवपुर विश्वविद्यालयको मातृसंस्था राष्ट्रिय शिक्षा परिषदमा सन् 1907 मा उनको प्रसिद्ध निबन्ध 'विश्वसाहित्य' प्रस्तुत गरे। उनको विचारलाई प्रेरणाका रूपमा लिइयो र सन् 1956 मा त्यही विश्वविद्यालयमा अधिकारसम्पन्न तुलनात्मक साहित्य विभाग स्थापना गरियो। यसको स्तरीय मुखपत्र तुलनात्मक साहित्यको यादवपुर पत्रिकाले यो नयाँ विधाको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै प्रचार-प्रसारमा ठूलो योगदान गरेको छ। दुई विश्वयुद्धहरूका बीचमा पश्चिमी साहित्यिक समालोचना विशेष गरी राष्ट्रिय स्तरमा विकसित भएको देखिन्छ भने त्यसपछि यो अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विकसित भएको पाइन्छ। उदाहरणका लागि नयाँ समालोचना अमेरिकामा, त्रोचेको दर्शवाद टालीमा, प्रागसमूहको रूपवाद निर्वासित रूसीहरूमा मात्र सीमित थिए भने दोस्रो विश्वयुद्धपछि यिनको सर्वदेशीय अथवा विश्वव्यापी रूपमा विकसित भएको छ। यस्तो रूप लिनुमा पश्चिमी विश्वविद्यालयहरूमा तुलनात्मक साहित्यको विकास नै कारण बनेको देखिन्छ।

वास्तवमा भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मको आदि कुरोको प्रभावहरूका तुलनात्मक विवेचना भारतीय विद्वानहरूमा ठाउँमा यूरोपीय विद्वानहरूद्वारा सुरु भएको देखिन्छ । उन्नाइसौँ शताब्दीको सुरुदेखि यूरोपेली महाद्वीपमा संस्कृति तथा साहित्यका विभिन्न क्षेत्रहरूमा

खोजकार्यहरू भएका पाइन्छन्- अब युरोप पूर्व फर्केको र मध्यपूर्वी देशहरूका साथै भारत, चीन तथा जापानसम्म दृष्टि दिएको थियो। साहित्यको अध्ययन गर्ने नयाँ दृष्टिकोण (अन्तर्देशीय साहित्यक अध्ययन गर्ने दृष्टिकोण) को धारणा विकसित भयो। यो दृष्टिकोणलाई पछि गएर तुलनात्मक साहित्यको नाम दिइयो। यो अध्ययन इटाली तथा फ्रान्सबाट सुरु भएको थियो। फ्रान्सको सार्बानमा यसको विभाग खुल्यो र यस अनुशासनको पत्रिका रिभ्यु द लितरेत्युर पनि पेरिस विश्वविद्यालयका तर्पबाट फ्रान्सेली भाषामा प्रकाशित बन्यो। माथि पूर्ववृत्तमा उल्लेख भइसकेको छ कि यसपछि यो अनुशासन युरोप तथा अमेरिकाका विश्वविद्यालयहरूमा फैलियो। भारतमा यस विषयको प्रवेश सन् 1906 मा रवीन्द्रनाथले बङ्गालमा राष्ट्रिय शिक्षा परिषद्मा दिएको भाषाणको शीर्षक 'विश्वासाहित्य' बाट भएको थियो। प्रोफेसर नरेश गुह का अनुसार काबुल विश्वविद्यालयका प्राध्यापक राल्फ हेन्केलले सन् 1949-50 मा कलकत्ता विश्वविद्यालयमा तुलनात्मक साहित्यका विषयमा तीन प्रवचन दिएर यसको प्रविधि-पद्धतिमाथि प्रकाश पारे। उनले यसमा अनुवादको महत्त्वपूर्ण योगदान हुने कुरामा जोड दिए। यसका साथसाथै प्रोफेसर हेन्केलले राष्ट्रिय सीमाहरूलाई अतिरिक्त गरी विनिमय संस्कृतिहरूको सङ्गम स्थापना गर्न तुलनात्मक साहित्यले ठूलो योगदान गर्ने कुरामा प्रकाश पारे। यस्तै किसिमको विचार उनीभन्दा पहिले फ्रान्सेली स्वच्छन्दतावादी आन्दोलनको नेतृत्व दिने भिक्टर ह्युगो (सन् 1802-85) ले तुलनात्मक साहित्यबाट अन्तर्राष्ट्रिय साहित्यिक समझदारी बढ्ने विचार व्यक्त गरेका थिए। सुरुसुरुमा मानिसहरूले तुलनात्मक साहित्य के हो भनी प्रश्नहरू नगरेका होइनन्, किनभने यो सुन्नमा अपरिचित तथा अर्थमा अस्पष्ट थियो। यो विषय यस किसिमको थियो भन्ने कुरा ह्यारी

लेभिनले अमेरिकी कम्परेटिभ लिटरेचर एसोसिएसन (सन् 1968) को अध्यक्षीय सम्बोधनमा मार्मिक किसिमले प्रस्तुत गरे-अङ्ग्रेजी साहित्यका प्रतिभावन कवि डाइलन टमसको अमेरिकाका क्याम्पसहरूको भ्रमणका ऋममा कसेले उनलाई तुलनात्मक साहित्यका सम्बन्धमा कुरा गरेछ। उसको कुरा सुनेर उनले प्रश्न गरेछन्- 'यसलाई तिमी कुन विषयसँग तुलना गर्छौं ?' कवि टमसको त यस विषयप्रति यस्तो अनभिज्ञता थियो भने अरूको के हालत । तुलनात्मक साहित्यले अरू तुलनात्मक अनुशासनहरू तुलनात्मक धर्मशास्त्र, दर्शनशास्त्र, भाषाविद्मा हुने गुणहरू अवश्य नै हुनुपर्छ। यसो भएमा मात्र यिनीहरूले लेखकको, कृतिहरूको, समानान्तर साहित्यक तत्वहरूको, असमानान्तर तत्वहरूको अथवा साहित्यिक आन्दोलनहरूको तुलना गर्न सक्षम हुनेछन्।

तुलनात्मक साहित्य एक्काइसौं शताब्दीमा प्रवेश गरिसकेको अवस्थामा यसले सुनिश्चित अनुशासन (विधाविशेष) को रूप लिइसकेको छ। यद्यपि यसको प्ने छुट्टै साहित्यिक सिद्धान्त छैन, तर यसको सुनिश्चित पद्धति (अन्वेषण-विधि) अवश्य छ। साहित्यिक अध्ययनबाट आन्तरिक आनन्द मिल्दछ र यो आनन्द सुरुदेखि नै मतभेदरहित रहेन। यस्ता अध्ययनका मतभेदबाट सिद्धान्त सुरु हुन्छ- चाहे एकल साहित्यको होस् अथवा बहुल साहित्यको। यस्ता सिद्धान्तले साहित्यका केही मूलभूत प्रश्नहरूका प्रशस्त विवेचन-विश्लेषण बहुआयामिक दृष्टिकोमबाट गरिएको हुनुपर्दछ। हामी नाटकको उदाहरणबाट यो कुरा स्पष्ट पारौं। यस सिद्धान्तको चर्चा एक देशको नाटकबाट मात्र गर्न सक्दैनौं। अङ्ग्रेजी साहित्यका विद्वान्हरूले सेक्सपियरका नाटकहरूको विवेचना गर्दा युनानी नाटककारहरू सोफोक्लिज र युरिपिडिजका साथै ल्याटिनी भाषाका सेनेकाका नाटकहरू बुझ्नैपर्छ। अङ्ग्रेज विद्वान्हरूको अध्ययन विवेचन

यतिमै सकिँदैन- उनीहरूले ड्राइडनका 'वीरोचित नाटकहरू' लाई प्रभाव पार्ने फ्रान्सेली नाँककार जिन ज्यासिनका नाँकहरूको पनि अध्ययन-मनन गर्नुपर्ने हुन्छ। अझ हामी विचार गरौं, यदि अरस्तुले नाटकीय संरचनाहरूका सम्बन्धमा सबै कुरा लेखिदिएका भए हामीले कालिदासको शाकुन्तल अथवा जापानी 'नो' नाटकहरूको मूल्याङ्कन कसरी गथ्यौं ? यसरी नाँकजस्तै अरु साहित्यिक विधाहरूको पनि एक महादेशका विभिन्न देशहरूका मात्र होइन, अरु महादेशका देशहरूका साहित्यहरूको अध्ययन-विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने काम तुलनात्मक साहित्यद्वारा गरिन्छ। यसैले भनिन्छ कि तुलनात्मक साहित्यको उर्वर भूमि विशाल छ। माथि उल्लिखित विभिन्न साहित्यिक परम्पराका नाटकहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरियो भने तिनमा समानताका साथै असमानताहरू पनि पाइनेछन्। यिनमा समानताहरू हुनुमा मानवीय प्रकृतिमा एकता हुनु, विभिन्न स्रष्टाहरूले एउटै सांस्कृतिक परम्पराअन्तर्गत रही लेख्नु तथा अगाडिकाले पछिका स्रष्टाहरूलाई प्रभाव पार्नु र त्यो प्रभावलाई ग्रहण गरिनु नै कारक तत्वहरू हुन्। यस्तो अध्ययनमा संलग्न व्यक्तिले तटस्थ भएर समन्वयात्मक पद्धतिलाई प्रयोग गर्नुपर्दछ। समानताका स्वरूपहरूलाई स्पष्ट पार्न विभिन्न परम्पराका नाटकहरूका मूल स्रोतहरू खोज्नु आवश्यक हुन्छ। समानताका साथै असमानताहरू पनि देखाउनु अध्ययनकर्ताको काम हुन्छ। विभिन्न साहित्यिक परम्पराका समान विधाका कृतिहरूमा असमानताहरू हुनुमा स्रष्टाहरूकोसिर्जनात्मकता/मौलिकतामा भिन्नता, सामाजिक मान्यतामा हुने भिन्नता, अध्येता स्रष्टाका उद्देश्यहरूको ठीक अर्थ लगाउन असमर्थ हुनु, कृतिका भनाइका सन्दर्भहरू बुझ्न असमर्थ हुनु, विनिर्माणवादीहरूका अनुसार भाषाको प्रकृति नै आत्मछली (Self Deceiving) हुनु आदि

कारणहरूलाई लिन सकिन्छ। विभिन्न तुलनात्मक अध्ययनहरूबाट असमानताहरूभन्दा समानता नै धेरै देखिन्छन्- असमानता बढी देखिए त तुलनात्मक अध्ययनको सार्थकता नै रहँदैन। यस्ता समानता तथा असमानताको विश्लेषण गर्ने शोधकर्ता तथा निर्देशकमा तुलना गरिने दुवै क्षेत्रहरूको राम्रो जानकारी नभएमा अपेक्षित परिणाम आउँदैन। तुलनात्मक शोधका लागि छानिने विषय दुई वा दुईभन्दा धेरै भाषाहरूबाट अथवा एकै भाषाका दुई कालविशेषबाट लिन सकिन्छ। अझ एउटै कालविशेषका दुई स्रष्टाको पनि तुलना गर्न नसकिने होइन। तर तुलनाशास्त्रीहरूको मान्यता छ कि जति टाढा अथवा असम्बन्धित परम्पराअन्तर्गत विषय छानिन्छन् त्यति नै राम्रा परिणाम निकलन्छन्। स्वदेशी तथा विदेशी साहित्यकारहरूलाई तुलना गर्ने कुरामा रेने बेलेकले उनको लेख मा स्वदेशी तथा विदेशी प्रभावबारे व्यक्त विचार यस्तो छ- जर्मन प्रोफेसर कोपेनले उनको निबन्धमा रेने बेलेक तथा एच्.एम्. ब्लकजस्ता तुलनात्मक साहित्यका ठूला सिद्धान्तकारहरूको भिन्न मत रहेको यसरी देखाएका छन्- 'बेलेकले इब्सेनको बर्नार्ड समाधि परेको प्रभाव र वर्ड्सवर्थको सेलीमाधि परेको प्रभावको अध्ययनविधिमा कुनै भिन्नता हुँदैन।' बेलेकको यो भनाइको पुनुरुक्ति पाँच वर्षपछि एच्.एम्. ब्लकले यसरी दिए- 'तुलनात्मक दृष्टिबाट अङ्ग्रेजी साहित्यको विधार्थीका लागि इब्सेनको समाधि परेको प्रभाव वर्ड्सवर्थको सेलीमाधि परेको प्रभावको अध्ययनमा ठूलो भिन्नता पाइन्छ।' यी दुई उद्धरणहरूमा देखाइएको भिन्नता तुलनात्मक साहित्यको सिद्धान्तसँग सम्बन्धित भिन्नता नभई प्रत्रियागत भिन्नतासँग सम्बन्धित छ। यस्तै किसिमको भिन्नता हामीले 'नेपाली सार्वभौम साहित्य' अन्तर्गत टल्सटाय र होमर अनि मोतीराम र सिद्धिदासको तुलनाका सम्बन्धमा विवेचना गरिसकेका छौं- राष्ट्रिय र

अन्तर्राष्ट्रिय तहका स्रष्टाहरूका बीचका तुलनात्मक अध्ययनहरूमा प्रयोग गरिने प्रक्रियाहरू अवश्य पनि फरक हुन्छन्। कोपेनका उद्धरणहरूमा स्वदेशी तथा विदेशी प्रभावका अध्ययनहरूमा पाइने भिन्नताको प्रस्न उठाइएको छ। यस्ता भिन्नता ल्याउने तत्वहरू हुन्- स्वदेशी प्रभावमा साहित्यिक बोध गहिरो र अर्थालङ्कारको आशायमा प्रचुरता हुन्छ भने विदेशी प्रभावमा यस्तो हुँदैन। अर्को भिन्नता के पाइन्छ भने स्वदेशी प्रभावको अध्ययन गर्नेमा शैलीगत गुणहरूको राम्रो जानकारी भएको हुन सक्छ, जब कि विदेशी प्रभाव ग्रहण गर्नेमा यस्तो जानकारी कमै हुन्छ। यी दुई प्रभावहरूमा हुने अर्को भिन्नता विदेशी प्रभावको मध्यस्तताको कारणबाट पनि आउन सक्छ। विदेशी प्रभाव मौलिक भाषाबाट आएको हो वा अनुवादबाट ? अनुवादबाट आएको भए यो मौलिक कृतिबाट भाषिक तथा सौन्दर्यात्मक किसिमले कृति विचलन (Deviation) भएको छ भनी शोधकर्ताले विचार गर्नुपर्ने पनि हुन्छ। यहाँ अनुवादमा हुने भाषिक विचलनको प्रसङ्ग आएको छ। एउटै कृतिका विभिन्न व्यक्तिहरूद्वारा धेरै अनुवादहरू भएका पाइन्छन्। अनुवादमा विचलन अनुवादकर्तामा कृति लेखिएको भाषाको अपूर्ण ज्ञानबाट आएको हुन्छ। उदाहरणका लागि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्रयोग गरेका शब्दहरू 'हातका मैला सुनका थैला' को 'सुनका थैला' र 'साग र सिस्नु खाएको बेस' को 'साग र सिस्नु' को अङ्ग्रेजीमा त्रमशः 'Golden Plate' तथा 'Greens' शब्दहरू प्रयोग भएको पाइयो। यस्तो असावधानी किसिमले गरिएका प्रतिस्थापित शब्दहरूबाट विदेशी पाठकले मदन भोट गएको युगमा धन थन्क्याउने कपडाका साना थैला बनाउने चलन थियो भन्ने र सिस्नु अति गरिबले दुःख परेको समयमा खाने जङ्गली सागजस्तो पदार्थ हो भन्ने बुझ्दैनन्। अतः अनुवाद मौलिक भावसँग भरसक मिल्ने हुनुपर्छ। यस्ता शब्दहरूका

अर्थहरू विदेशीहरूलाई बुझाउन टिप्पणीहरू दिनु आवश्यक हुन्छ। आजकाल 'विदेशी सबै कुरा आकर्षक' भन्ने भावनाले स्वदेशी मौलिकतालाई वस्तुगत किसिमले नियाल्ने बानी कम हुँदै गएको छ र यो कुरा साहित्यमा पनि लागू भएजस्तो लाग्छ। बुझ्नुपरेको छ कि विश्वसाहित्य अनेकौँ रङ्गीचङ्गी राष्ट्रिय रङ्गहरूले सिँगारिएको हुन्छ र अक्सर त्यस्ता राष्ट्रिय झलकहरूले रा,ट्रबाहिरका पाठकहरूलाई आकर्षण गर्दछ। पश्चिमी साहित्यजगत्मा 'सर्वाधिक वित्री' हुने कृतिहरूमा एसिया तथा अफ्रिकी देशहरूका सांस्कृतिक झलकहरू वर्णित कृतिहरू सर्वाधिक वित्री भएका पाइन्छन्। हाम्रै सम्राट् अधिकारीको नेपाली समाजको समाजको प्रेमसम्बन्धी कृति र केही महिनाअगाडि प्रकाशित चीनमा महिलाहरूप्रति हुने यौनदमन सम्बन्धमा लेखिएको 'बुद्धसँग विवाह' (Marrying Buddha) ले त्यहाँ ल्याएको हलचल यसको उदाहरण हो । यस्ता धेरै वित्री हुने कृतिहरूको अनेकौँ भाषाहरूमा अनुवाद हुने धेरै सम्भावना हुन्छ। यस्ता अनुवादहरूमा भाषिक विचलन कति भएको छ, अथवा मूल कृतिका सांस्कृतिक वास्तविकता ठीकसँग उत्रेको छ-छैन भनी खोजी गर्नु तुलनात्मक साहित्यको क्षेत्र हुन सक्छ। अनुवाद आजकाल एउटा 'व्यवसाय' पनि भएको पाइन्छ।- साहित्यको मर्मजले भन्दा साधारण ज्ञान राख्ने हरू विशेष गरी पेसाबाट निवृत्त भएकाहरूले उनीहरूको विषय साहित्य नभए पनि फुर्सदको समयलाई यसमा लगाउनेहरू पनि पाइन्छन् र यस्ताले गरेका अनुवादहरूमा भाषिक तथा सौंदर्यात्मक विचलन कति भएका छन् भनी हेर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। यस्ता कमी- कमजोरी हुने अनुवादहरूका सम्बन्धमा कोपेनले एक चाखलाग्दो उदारण प्रस्तुत गरेका छन्- सन् 1972 मा बीसौँ शताब्दीको साहित्यिक सिद्धान्तमा लेखिएको इटालीका मनसम्बन्धी दार्शनिक तथा

स्वच्छन्दतावादका विरोधी बेनेडेटो त्रोचेको सर्वाधिक चर्चित कृति सौन्दर्यशास्त्र (Aesthetics) प्रति जर्मन शैक्षिक क्षेत्रमा हलचल मच्चियो। परिणामस्वरूप यसका जर्मन भाषामा पच्चीस पुनरावलोकनहरू लेखिए जसमध्ये मात्र तीनवटा साहित्यिक विद्वान्हरूद्वारा लेखिएका थिए। फलतः जर्मन साहित्यिक परिधिमा त्रोचे रोमान्स (Romance) विद्वान्हरूबाट परिचित भए नकि सौन्दर्यशास्त्रीयतावादीहरूबाट। यसबाट के बुझिन्छ भने विदेशी भाषाको चर्चित कृतिमा नाम चलाउने उद्देश्यले धेरैले कमल चलाउँछन्, जस्तो देवकोटाको मुनामदनको विदेशी भाषाहरूमा अनुवाद भएको छ। तुलनात्मक अध्ययन भाषा तथा साहित्यमा मात्र सीमित छैन। हामीले बुझ्नुपरेको छ कि साहित्य कलाहरूमध्ये एक हो। साहित्य पनि अरु कलाहरूका साथसाथै विकास हुन्छ। चित्रकला र साहित्यमा सम्बन्ध नजिकको हुन्छ। यी दुईको विकासलाई तुलनात्मक दृष्टिले अध्ययन गर्न सकिन्छ। कुनै-कुनै साहित्यकारहरू साहित्यका साथसाथै अरु कला/कलाहरूमा पनि अभिव्यक्ति दिन्छन्। कलाहरूमा निहित अन्तर्सम्बन्धकै कारणले यी भिन्न रूपका अभिव्यक्ति सम्भव हुन्छन्। यस्ता विभिन्न माध्यमबाट व्यक्त हुने अनुभूतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरेमा विभिन्न कलाहरूको स्वरूपलाई उजागर गर्न सहायता मिल्दछ। यसमा उदाहरणका लागि हामी बालकृष्ण सम तथा भारतका नोबेल पुरस्कार विजेता रवीन्द्रनाथ ठाकुरलाई लिन सक्छौं। समले बनाएका अहिलेसम्म भेटिएका पाँच चित्रहरू 'झरना', 'त्रिशूली', 'रवीन्द्रनाथ ट्यागोरको व्यक्तिचित्र', 'अग्निशिखा' र 'विश्वरूप' छन् भने ठाकुरले आफ्ना चित्रहरू युरोपमा समेत प्रदर्शन गरेका थिए। यस्ता बहुकला प्रतिभाशाली साहित्यकारहरूको प्रतिभा साहित्यमा मात्र सीमित रहन नसकेर अरु कलाका माध्यमद्वारा प्रस्फुटित भएको पाइन्छ।

कलाहरूमा अन्तर्सम्बन्ध भएकाले नै यस्ता बहुअभिव्यक्तिहरू सम्भव भएका हुन्। यस्ता भिन्न अभिव्यक्तिहरूको तुलात्मक अध्ययन भएमा विभिन्न कलाहरूको स्वरूपको अध्ययन गर्न सजिलो हुनेछ। अनुवाद एउटा यस्तो प्रक्रिया हो जहाँ एउटा भाषाको विचार, भाव, बिम्ब, अनि अर्थच्छविहरूका अर्को भाषामा व्यक्त गरिन्छ। अनुवाद गर्दा हुँदो भाषाको मूलकृतिको कथ्य अनि शिल्पलाई सुरक्षित राखेर लक्ष्य भाषामा रूपान्तर गर्नुपर्दछ। सीधा शब्दमा भन्नु हो भने “कुनै भाषामा भनिएको या लेखिएको कुरालाई कुनै दोस्रो भाषामा सार्थक परिवर्तनलाई अनुवाद भनिन्छ।” अर्थात् अनुवादकको अनुवाद गर्दा हुँदो मूल भाषा अनि स्रोत भाषा दुइवटाकै ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ। यसैकारण अनुवादको सोझो संबंध भाषाको विज्ञानसित अर्थात् भाषा विज्ञानसित नै हुन्छ । अझ थप भन्नु पर्दा उत्तर आधुनिक युगमा अनुवाद एक अनिवार्य आवश्यकता पनि हो । यस युगलाई अनुवादको युग भन्न मा कुनै अतिशयोक्ति हुनेछैन । जीवनको हरेक क्षेत्रमा अनुवादको महत्ता एवम् उपयोगित सहजसिद्ध भएको छ । धर्म - दर्शन, साहित्य - शिक्षा, विज्ञान - तकनीकि, वाणिज्य - व्यवसाय, राजनीति - कूटनीति आदि क्षेत्रसित अनुवादको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । अतः चिन्तन र व्यवहारको प्रत्येक स्तरमा आज मनुष्य अनुवादमा आश्रित छन् । वर्तमान शताब्दीमा अनुवादले आफ्नो सङ्कुचित साहित्यिक परिधिलाई नाघेर प्रशासन, विज्ञान, प्राद्योगिकी, तकनीकि, चिकित्सा, कला, संस्कृति, अनुसन्धान, पत्रकारिता, जनसञ्चार, दूरस्थ शिक्षा, प्रतिरक्षा, विधि, व्यवसाय हरेक क्षेत्रमा प्रवेश गरी समकालीन जीवनको अविचार्यता प्रमाणित गरिदिएको छ । आज विश्व एक परिवार झैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व -

संस्कृति, विश्व एक परिवारझैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व संस्कृति, विश्व बन्धुत्व, एकता र चेतनाको समरूपता स्थापित गर्ने एक यस्तो माध्यम बनेको छ जसले विश्व स्तरमा एक नब्य सामाजिक पुनव्यवस्थाको कुरोलाई सार्थक गर्नसक्छ । अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन् अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् । तुलनात्मक अध्ययनले अहिले आएर तुलनात्मक अनुसन्धानको रूप लिएको छ। यहाँ तीन शब्दहरूको सम्बन्ध छ- अध्ययन, तुलना र अनुसन्धान। अध्ययन र अनुसन्धानले एउटै अर्थ दिँदैनन्- अध्ययन सकिएपछि अनुसन्धान सुरु हुन्छ। तुलनात्मक अध्ययनसम्बन्धी धेरै कृतिहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ। तर अनुसन्धान र शोधसम्बन्धी कृतिहरू थोरै प्रकाशित भएका छन्, किनकि यिनको सम्बन्ध वैज्ञानिक प्रक्रियासँग गाँसिन्छ। यो प्रक्रिया अध्ययनमा त्यति आवश्यक पर्दैन। अनुसन्धानले सत्यको खोज गर्दछ र यसलाई स्थापित गर्दछ। अनुसन्धान सकिएपछि चार प्रणालीहरू पार गर्नुपर्दछ। ती हुन्- विकासत्रम, व्याख्या, तुलना र वर्गीकरण। अनुसन्धानका सिलसिलामा दुई कुरालाई ध्यान दिनुपर्दछ- प्रक्रिया र विषय। बङ्गाली साहित्यकारले संस्कृत तथा अङ्ग्रेजीका उच्च कोटीका कृतिहरूको तुलना गरेका छन्। अङ्ग्रेजीका कवि मिल्टनलाई प्रेरणास्रोत मान्ने माइकल मधुसूदन दत्त संस्कृत साहित्यमा युरोपेली नाटकमा जस्ता मानव जीवनका कडा वास्तविकता, उच्च मनोवेग तथा उच्च आकाङ्क्षा भएका नाटक लेखिएका छिएनन् भन्ने विचार राख्थे। तर उनकै समकालीन बङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्यायले कालिदासको अभिज्ञान शाकुन्तल र सेक्सपियरको जीवनको उत्तरार्द्धमा

लेखिएको द टेम्पेस्टको तुलना गर्दै यस्तो विचार व्यक्त गरे-
 सेक्सपियरको नाटकलाई समुद्रसँग तुलना गर्न सकिन्छ भने
 कालिदासकोलाई नन्दनको वर्गेचासँग। बर्गेचा र समुद्रको तुलना हुन
 सक्दैन। जसलाई हामी सुन्दर र असल, बास्नदार र सुमधुर, हामीलाई
 खुशी र सुखी बनाउने कुराहरू नाप्नै नसकिने, प्रशस्त मात्रामा नन्दनमा
 पाइन्छन् जति जान सक्यो त्यति गहिराइ, उपद्रव, चलनशीलता तथा
 निष्ठुरता समुद्रमा छन्। (अनुवाद मेरो) माथि व्यक्त विचारहरूभन्दा
 भिन्दै रवीन्द्रनाथ ठाकुरले यी दुई पूर्वीय तथा पश्चिमी नाटकहरूका
 सम्बन्धमा आफ्नै किसिमको यस्तो मत प्रकट गरे- द टेम्पेस्टमा सबै
 दमन, दुर्भाव तथा यातना छ भने भिज्ञान शाकुन्तलमा मतैक्य, शान्ति र
 दया छ। द टेम्पेस्टमा प्रकृति मानवरूप धारण गर्छ, त्यसो भए पनि
 यसमा आत्माको बन्धन जोड्न सकिएको छैन। अभिज्ञान शाकुन्तलमा
 रूखहरू, वृक्षहरू, जनावर आ-आफ्ना प्राकृतिक गुणहरू कायम गर्दै
 मानिससँग सामञ्जस्य राख्दछन्। यसप्रकार बङ्किमचन्द्र तथा रवीन्द्रनाथ
 जस्ता विद्वान्हरूबाट कालिदास तथा सेक्सपियरका नाटकहरूमा व्यक्त
 भिन्दाभिन्दै विचारहरू देखिए। यसबाट के देखिन्छ भने एउटै साहित्यिक
 कृतिलाई पाठकले छुट्टाछुट्टै अर्थ निकाल्दछन्- पाठक अनेक किसिमका
 हुन्छन् र एउटै कृतिमा अनेक अर्थ लाग्दछन्। हिज आज विदेशका
 विश्वविद्यालयहरूमा साहित्यका साथै विभिन्न विषयहरूको तुलनात्मक
 अध्ययन प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ एवम् जसमा रसायनशास्त्र,
 गणितशास्त्र, घर्मशास्त्र, दर्शनशास्त्र, भाषाशास्त्र आदि प्रमुख रहेका
 बुझिन्छ। तुलनात्मक साहित्यको परिप्रेक्ष्यमा एकजना सफल
 अनुवादकबाट यही कुरोको आशा गरिन्छ कि भाषाको ज्ञान साथ - साथै
 उसलाई इतिहासको समुच्च जानकारी पनि भएको होस । प्रत्येक विषय

के आफ्नै भाषा हुन्छ । एवम् त्यसका खास पारिभाषिक शब्द पनि हुन्छन् अनि जसको आन्तरिक अर्थ त्यस भाषाका जानकारहरूलाई नै हुन्छन् । यसैले अनुवादको खास आदर्श स्थिति यही हो भन्न सकिन्छ कि कुनै एउटा कवितासित अर्को कविताको तुलना गर्दा कविले नै गरे सही ठहरिन्छ त्यसरी नै कथा-कहानीहरूका तुलना गर्नुपरे कथाकार स्वयंले अनि समाज विज्ञान लगायत साहित्यका अन्य विधाहरूका पुस्तकहरूका तुलना गर्नुपरे त्यसै विषयसित सम्बन्धित ज्ञाताहरूले नै गरे त्यो तुलनात्मक अनुवादको काम अवश्यै पनि उत्तम बन्ने थियो भन्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

11.3 उपसंहार

साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनले व्यापक दृष्टि प्रदान गर्दछ । संकीर्णताको विरोधमा उठेको व्यापकताको आवाज आजको विश्वका मानिसहरूको आवश्यकता हो भन्ने बुझिन्छ । 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यस कुरालाई साहित्यतर्फ पनि देख्न सकिन्छ- एक कवि / लेखकको अर्को कवि / लेखकसँग, एक परम्पराको साहित्यलाई अर्को परम्पराको साहित्यसँग, एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ । यसो गर्दा साहित्यिक समीक्षकहरूले एउटै परम्पराका दुई वा धेरै साहित्यकारहरूलाई अथवा विदेशी साहित्यकारसँग तुलना गरेको भेटिन्छ । लेखनाथ पौड्याललाई ड्राइडेन अथवा पोपसँग, समलाई सेक्सपियरसँग, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी कविहरू वाइरन, सेली, किट्स र वर्ड्सवर्थसँग, मोहन कोइरालालाई टी. एस. इलियटसँग आदि। यसै पनि

कम्प्यारेटिभ लिटरेचरः हिस्टोरिकल नामक पुस्तकमा “कुनै प्रकारको उच्च ज्ञानको प्राप्ति तुलनाद्वारा हुँदछ अनि त्यो तुलनामै टिक्दछ” - भन्ने विचार पाश्चात्य विद्वान म्यक्स मुलरले व्यक्त गरेका कुराले यस कुरोलाई पुष्टि दिएको बुझिन्छ ।

अठारौँ शताब्दीमा फ्रान्स तथा जर्मनीमा पुनर्जागरणका साथै तुलनात्मक अध्ययनहरूमा गतिशीलता ल्याउने दुई व्यक्तित्वहरू भोल्टायर (Voltaire) (सन् 1694-1778) तथा मडाम ड स्टेल (Madame de Stael, सन् 1766-1817) ले गरेको योगदानको छोटो चर्चा गरौं।

फ्रान्समा जन्मेका भोल्टायर उनका व्यङ्ग्यात्मक लेखहरूका कारण हल्यान्ड र बेलायतमा निर्वासित हुनुपऱ्यो भने स्टेल पनि उनका वित्तविशेषज्ञ पिता ज्याक नेकरको फ्रान्सेली राज्यत्रान्तिमा पतन भएपछि र फेरि सन् 1804 मा नेपोलियनका कारण विदेश पलायन भइन्। भोल्टायर तथा रूसो (सन् 1712-78) फ्रान्सका ठूला बुद्धिजीवी थिए र यिनका कृतिहरूले त्यहाँको राज्यत्रान्ति (सन् 1789-94) ल्याउनमा ठूलो योगदान गरेका थिए। उन्नाइसौँ शताब्दीमा आएर पश्चिमी साहित्य नयाँ आयाममा प्रवेश गर्‱यो - तुलनात्मक साहित्यलाई एक विधाका रूपमा लिइयो। यसको उत्तरार्द्धमा युरोपमा राष्ट्रिय राज्यहरू विकसित भएपछि मातृभाषाका साहित्यहरू अस्तित्वमा आए र तुलनात्मक साहित्यको अभ्युदय अनिवार्य भयो।

यसरी पश्चिमी परम्परामार्फत सुरुवात भएर तुलनात्मक साहित्यको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको आधार मार्ग गठन भएपछि भने मात्रै वास्तवमा पश्चिमी विद्वान्हरूद्वारा संस्कृत भाषाको जानकारी प्राप्त गरेपछि तुलनात्मक भाषाशास्त्रले विज्ञानको रूप लियो तथा तिनीहरूलाई वैदिक साहित्यको ज्ञान भएपछि तुलनात्मक पौराणिकी पनि विज्ञानकै रूपमा

विकसित भएको जान्न पाइन्छ । यी दुवै अध्ययनहरूको विकास भोल्टायरको 'युजर्वेदको विद्या' (Love of the Ezour Vedam), हर्डर तथा गेटेले त्यन्त खुसी भएर स्वागत गरेको सर विलियम जोन्स (सन् 1743-94) ले अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गरेको कालिदासका अभिज्ञान शाकुन्तल र ऋतुसंहार, चार्ल्स डिकिन्सको भगवद्गीता तथा हितोपदेशको अनुवाद, गरेको कालिदासका अभिज्ञान शाकुन्तल र ऋतुसंहार, चार्ल्स डिकिन्सको भगवद्गीता तथा हितोपदेशको अनुवाद, हेनरी टमस कोलबुकद्वारा नेपोलियनको आजले आफू कैदी बनाइएको समयमा अङ्ग्रेजी सिकाइएका जर्मन स्वच्छन्दतावादी कवि फ्रेडरिक सेगेलको ल्याङ्गवेज एन्ड विजडम अफ द इन्डियन्स (सन् 1808), रुडल्फ रूथ (सन् 1821-95) को अन द लिटरेचर एन्ड हिस्ट्री अफ द वेदज् (सन् 1946), म्याक्स मुलरका वेदहरू तथा अधिकांश उपनिषद्हरूका अनुवाद आदि यी दुई तुलनात्मक अध्ययनहरूका आधार बनेका थिए।

11.4 सार

- भारतीय विद्वान् रवीन्द्रकुमार दास गुप्ताका अनुसार यिनका कृतिहरूले एलिजाबेथन युगमा पनि तुलनात्मक अध्ययनमा विद्वान्हरूको ध्यान गएको थियो भन्ने देखाउँदछ। मोरेसको कृतिको तुलनात्मक खण्ड ग्रेगरी स्मिथको एजाबेथियन त्रिटिकल एसेज अन्तर्गत 'द कम्पेरेटिभ डिस्कोर्स अफ आवर इङ्लिस पोएट्स विद द ग्रीक, ल्याटिन एन्ड इटालियन पोएट्स' शीर्षकमा पुनः मुद्रित पाइन्छ।
- हिब्रू भाषामा लेखिएका 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' तथा 'न्यु टेस्टामेन्ट' मध्ये पुरानो धार्मिक ग्रन्थप्रति सिडनीले चाख लिई लेखेको समीत्रालाई ऐतिहासिक दस्तावेजका रूपमा लिइन्छ।

- मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्।
- उन्नाइसौं शताब्दीमा आएर पश्चिमी साहित्य नयाँ आयाममा प्रवेश गर्‍यो - तुलनात्मक साहित्यलाई एक विधाका रूपमा लिइयो।
- पश्चिमी परम्परामार्फत सुरुवात भएर तुलनात्मक साहित्यको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको आधार मार्ग गठन भएपछि भने मात्रै वास्तवमा पश्चिमी विद्वान्हरूद्वारा संस्कृत भाषाको जानकारी प्राप्त गरेपछि तुलनात्मक भाषाशास्त्रले विज्ञानको रूप लियो तथा तिनीहरूलाई वैदिक साहित्यको ज्ञान भएपछि तुलनात्मक पौराणिकी पनि विज्ञानकै रूपमा विकसित भएको जान्न पाइन्छ ।
- म्याक्स मुलरका वेदहरू तथा अधिकांश उपनिषद्हरूका अनुवाद आदि यी दुई तुलनात्मक अध्ययनहरूका आधार बने।
- प्रोफेसर नरेश गुह का अनुसार काबुल विश्वविद्यालयका प्राध्यापक राल्फ हेन्केलले सन् 1949-50 मा कलकत्ता विश्वविद्यालयमा तुलनात्मक साहित्यका विषयमा तीन प्रवचन दिएर यसको प्रविधि-पद्धतिमाथि प्रकाश पारे। उनले यसमा अनुवादको महत्वपूर्ण योगदान हुने कुरामा जोड दिए।

11.5 अनुशीलनी

- (क) तुलनात्मक साहित्यको पूर्वीय र पाश्चात्य परम्परामाथि विवेचना गर्नुहोस् ।
- (ख) अनुवाद साहित्यको अवधारणामाथि समीक्षा गर्नुहोस् ।
- (ग) तुलनात्मक साहित्यको परिप्रेक्ष्यमा अनुवादको भूमिकाबारे विवेचना गर्नुहोस् ।

11.6 अतिरिक्त अध्ययन

1. Henry Gifford **Comparative Literature**
2. W.B Federic (ed.) **Comparative Literature**
3. K. Ay appa Panikar **Spotlight on comparative literature**
4. David Damrosch **What is world Literature**
5. इन्द्रनाथ चौधरी तुलनात्मक साहित्य की भूमिका
6. इन्द्रविलास अधिकारी तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त परिचय
7. दीनानाथ शरण नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका तुलनात्मक अध्ययन
8. गङ्गाप्रसाद भट्टराई केही अध्ययन : केही विश्लेषण
9. डा शंकरलाल पुरोहित सिद्धान्त और प्रयोग
10. Amiya Dev **The Idea of Comparative Literature in India**

11.7 मूल्यवृद्धिका निम्ति आधार

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

1. तुलनात्मक साहित्यको स्वरूपगत विशेषता।

.....

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 11.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

2. अनुवाद साहित्यको स्वरूपगत विशेषता।

.....

.....

.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 11.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

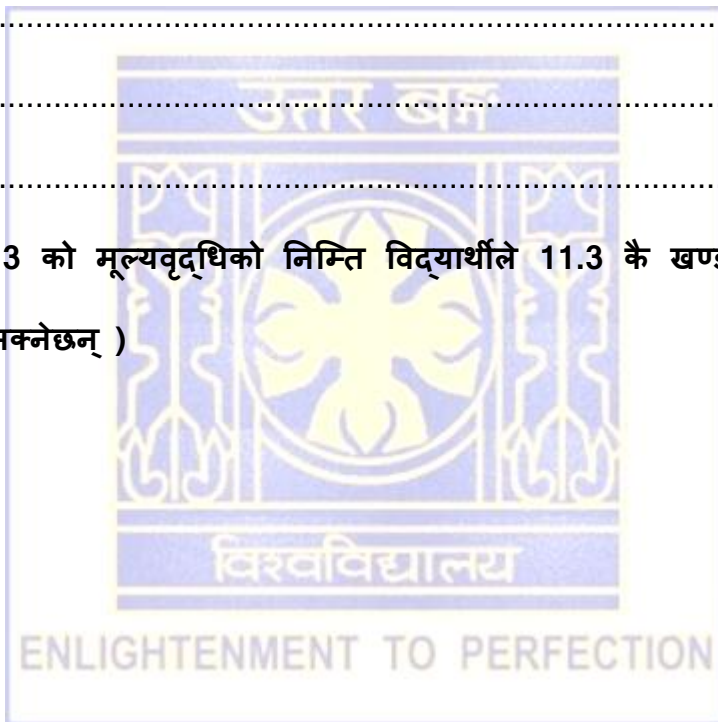
3. तुलनात्मक साहित्यको लेखन परम्परामा अनुवाद साहित्यको योगदान।

.....

.....

.....

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 11.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 12, नेपाली अनुवाद साहित्यको विकासको सर्वेक्षण।

संरचना

12.0 उद्देश्य

12.1 परिचय

12.2 नेपाली अनुवाद साहित्यको विकासको सर्वेक्षण

12.3 उपसंहार

12.4 सार

12.5 अनुशीलनी

12.6 अतिरिक्त अध्ययन

12.7 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

12.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न

सक्नुहुनेछ :

- अनुवाद साहित्यको सामान्य परिचय
- नेपाली अनुवाद साहित्यको सर्वेक्षण

12.1 परिचय

अनुवाद कार्य एउटा साहित्यक कला हो भन्न सकिन्छ । हिन्दी भाषा साहित्यका एक विद्वान व्यक्तित्व डा. भोलानाथ तिवारीले पनि भनेका छन् कि - "एक भाषामा व्यक्त विचारहरूमा व्यक्त गरिएको भावहरू एवं विचारहरूलाई लक्ष्य भाषामा तथा संभव आफ्नो मूल रूपमा ल्याउने

प्रयास गर्दछ ।” 'अनुप्रयुक्त भाषाविज्ञान' अर्थात अंग्रेजीमा 'एप्लाइड लिंग्विस्टिक' भनिन्छ जसको अंतर्गत भाषाविज्ञानलाई अनुप्रयोगको रूपमा रूपायित गरिन्छ । यसप्रकार यो कुरो स्पष्ट हुन्छ कि अनुवादमा भाषाविज्ञानको सिद्धान्तहरू अनुप्रयोग हुन्छ। प्रत्येक भाषाको वचनबारे आ-आफ्नै नियम हुन्छ । अनुवादकले यी कुराहरूमा पनि ध्यना पुर्याउन जरूरी छ । प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष और अन्य पुरुष। अनुवादकले लक्ष्य भाषाको प्रकृति अनुसार अनुवाद गर्न आवश्यक ठहर्दछ । अनुवादकलाई मुख्य समस्या यही हुन्छ कि मुल पाठको भाव स्रोत भाषामा त्यस्तै नै आवोस जस्तो की मूल पाठमा रहेको होस् । अर्थविज्ञानको संबंध भाषाको अर्थसित हुन्छ । यसैरी नै अनुवादकले सांस्कृतिक महत्व दर्शाउने शब्दहरूलाई अनुवाद गर्दा पनि विशेष ध्यान पुर्याउनु पर्ने हुन्छ । अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा विद्वान आन्द्रेइ लिफेरले गरेका थिए। धर्म - दर्शन, साहित्य - शिक्षा, विज्ञान - तकनीकि, वाणिज्य - व्यवसाय, राजनीति - कूटनीति आदि क्षेत्रसित अनुवादको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । अतः चिन्तन र व्यवहारको प्रत्येक स्तरमा आज मनुष्य अनुवादमा आश्रित छन् । वर्तमान शताब्दीमा अनुवादले आफ्नो सङ्कुचित साहित्यिक परिधिलाई नाघेर प्रशासन, विज्ञान, प्राद्योगिकी, तकनीकि, चिकित्सा, कला, संस्कृति, अनुसन्धान, पत्रकारिता, जनसञ्चार, दूरस्थ शिक्षा, प्रतिरक्षा, विधि, व्यवसाय हरेक क्षेत्रमा प्रवेश गरी समकालीन जीवनको अविचार्यता प्रमाणित गरिदिएको छ । आज विश्व एक परिवार झैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व -संस्कृति, विश्व एक परिवारझैं भएको छ भने अनुवाद आजको

युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व संस्कृति, विश्व बन्धुत्व, एकता र चेतनाको समरूपता स्थापित गर्ने एक यस्तो माध्यम बनेको छ जसले विश्व स्तरमा एक नब्य सामाजिक पुनव्यवस्थाको कुरोलाई सार्थक गर्नसक्छ । अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन् अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् । साहित्य सिर्जनाको वर्तमान लेखाजोखा गर्नुपर्दा विश्व भरिकै साहित्य अनुरागीहरूका निम्ति अनुवाद विधा एउटा अति नै प्रिय विषय बनेको बुझिन्छ । विश्व साहित्यबाटै प्रेरित बन्दै अहिले आएर नेपाली साहित्यमा अनुवादका कार्यहरू हुँदै आएको भेटिन्छ । जसको परिणाममा नेपाली साहित्यले पनि वैश्विक साहित्यको होडमा आफूलाई उभ्याउनमा सफल बनेको मान्न सकिन्छ ।

12.2 नेपाली अनुवाद साहित्यको विकासको सर्वेक्षण

12.2.1 अनुवाद साहित्य -

वर्तमानमा अनुवाद एउटा कलाको रूपमा स्थापित विधा विशेष रहेको पाइन्छ यद्यपि यो कार्य विज्ञान कि कलासापेक्ष भन्ने वैश्विक प्रश्नमाथि विद्वानहरूले आ-आफ्नो तर्कणा अघि सारेका छन् । डा. एन ई विश्वनाथ अय्यर अनुसार अनुवाद भनेको स्रोत भाषामा प्रस्तुत कुनै पनि विषय सामाग्रीलाई त्यही अर्थमा अन्य भाषामा उतार्नु हो । गोरजनले गेटेको आलङ्कारिक सङ्केतको पुनर्कथन गर्दै भनेका छन्- अनुवादक एक उत्सुक अग्रहूत हो, जसले घम्टोमा आधा ढाकिएकी परम सुन्दरीको प्रशंसा गर्दछ र उनको वास्तविक रूपको दर्शनका लागि हामीलाई भावातुर बनाइदिन्छ।

त्यसैले कोडगाट बटलरले अनुवादकलाई सम्पूर्ण संस्कृतिका धरोहरको उत्तराधिकारीको दर्जा दिएका छन्, किनभने अनुवादकद्वारा नै यी धरोहर हाम्रा लागि उपलब्ध हुने गर्दछन्। उनले आफ्नो कृतिमा कुनै पनि देश साहित्यिक अनुवादद्वारा कसरी समृद्ध बन्न सक्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनकै शब्दमा भन्नुपर्दा अनुवादकहरू नभएको भए आज अङ्ग्रेजीभाषी समुदाय ग्रिसेली महाकाव्य, बाइबल, टोल्सटोय, दोस्तोएभ्स्की, फ्युबेर, बालज्याक प्राउस्ट, गेटे, हेन, मन बेसे, नेरूदा, बेकेजस्ता महान् हस्तीका बारेमा पूर्ण रूपले अनभिज्ञ रहने थियो। त्यस्तै, अनुवादकको अनुपस्थितिमा जर्मनीमा मिल्टन वा वर्डस्वर्थ, फ्रान्समा एडगर अलेन पो, वाल्ट ह्विटमन, रूसमा शेक्सपियर वा कलेरिज, इटलीमा फोकनर वा हेमिङ्वे तथा बेलोको उपस्थितिको कल्पनासमेत गर्न सकिने थिएन। अनुवादक नभएको भए विदेशी पाठक समकालीन अमेरिकन, क्यानडियन, ब्रिटिस, आरिस तथा अस्ट्रियाली लेखनको बारेमा अनभिज्ञ हुने थिए भने अमेरिका तथा अन्य अङ्ग्रेजीभाषी पाठकहरू अन्य भाषाका समकालीन लेखकका कृतिहरू पढ्न सक्ने थिएनन्। वास्तवमा साहित्यका अन्य विधा झैं अनुवाद शब्दको अर्थले के बोध गराउँछ भने वद् धातुलाई ध्य प्रत्ययले सिद्ध गराएपछि वाद शब्द बनिन्छ जसको अर्थ कथन वा भनाइ हुन्छ । यसप्रकार अनुवादको शाब्दिक अर्थ हुन्छ - कथन पुनः कथन । अनु + वद् + ध्य को संयोगले 'अनुवाद' शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । अनुवादका लागि अङ्ग्रेजीमा ट्रान्सलेशन शब्द प्रयुक्त देखिन्छ जुन फ्रान्सेली भाषाको ट्रान्सलेटर शब्दबाट व्युत्पन्न भएको थाहा लाग्छ । ट्रान्सलेशन शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ हो पारवहन अर्थात् एउटा स्थान बिन्दुबाट अर्को स्थान बिन्दुमा पुर्याउनु । अनुवाद सम्बन्धी विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्ना प्रकारले परिभाषा दिएका

पाइन्छन् । प्रायः जसो भारतीय भाषाहरूमा अनुवाद शब्द नै प्रचलित पाइन्छ भने यसै शब्दका निमित्त हिन्दी, नेपालीमा उल्था, उर्दू, बंगला र कश्मिरी भाषामा तर्जमा, मराठी र कन्नडमा भाषान्तर, सिन्धीमा तर्जमो, मलायलममा विवर्तन वा तज्जुर्मा, तेलुगुमा अनुवादम जस्ता शब्दहरू प्रचलित पाइन्छन् । पूर्वीय आचार्य भर्तृहरि अनुसार अनुवादको अर्थ दोहोर्याउनु वा पुनर्कथन हो । यसरी नै मूल कथन, विचार वा भावको रक्षा गरी एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा गरिने अभिव्यक्ति नै अनुवाद हो भनेर पाश्चात्य विद्वान सामुएल जोन्सनले अनुवादको परिभाषा दिएका भेटिन्छ । अतः जुन भाषाबाट अनुवाद गरिन्छ त्यो मूल वा स्रोत भाषा अनि जुन भाषामा अनुवाद गरिन्छ त्यो लक्ष्य भाषा भनेर बुझिन्छ । यसै सन्दर्भमा पाश्चात्य विद्वान जोहन कनिडटनको भनाइ यहाँ उद्धृत गरिन उपयुक्त हुन्छ - मूल लेखकले जुन ढडमा भन्न चाहेका छन् त्यसको अनुवादकले सही निर्वाह गरेको हुनपर्दछ । अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा आन्द्रेइ लिफेरले गरेका थिए। जेम्स होम्जको विचारमा अनुवाद अध्ययनलाई समावेशीय पदावलीको रूपमा लिइनुपर्दछ । जसअन्तर्गत अनुवाद प्रक्रियालाई केन्द्र मानी गरिने सम्पूर्ण अनुसन्धान क्रियाकलापहरू पर्दछन्। हाल आएर अनुवाद अध्ययनलाई अनुवाद प्रक्रियाको परिणाम तथा वर्णनको अध्ययन गर्ने क्षेत्रका रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ। अनुवाद अध्ययन एक नवविधा हो र आजको अवस्थासम्म आइपुग्दा यसले विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको देखिन्छ।

अनुवाद शब्दले प्रक्रिया र परिणाम दुवैलाई बुझाउँछ भन्ने विचार विद्वान विल्सको रहेको देखिन्छ तर विग्रान्ड भन्दछन्- प्रत्रियाले अनुवाद

गतिविधि र अनूदित पाठलाई बुझाउँछ। अनुवादलाई विभिन्न तवरले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। स्याभोरी र सेल्भर जस्ता विद्वानहरूले यसलाई कलाको दर्जा दिएका छन् भने निडा र विल्सले अनुवादलाई विज्ञान भनेका छन्, तर न्युमार्क र शास्त्रीले यसलाई विज्ञान, कला तथा कौशलको समष्टिगत रूप मानेका छन्। न्युमार्क अगाडि भन्छन्- अनुवाद क्रमशः विज्ञान, सीप कला र अन्त्यमा रसास्वादनको क्षेत्र हो। यहाँ उनले सीप भनेर अनुवादलाई जीविकोपार्जन गर्ने माध्यम अर्थात् साधनको रूपमा इङ्गित गरेका बुझिन्छ।

अनुवादको कार्यमाथि विद्वानहरूले दिएका परिभाषामा मतैक्यता पाइँदैन। खास गरी अन्य विधाहरूसँग यसलाई कसरी संलग्न गराइएको छ, त्यसका आधारमा परिभाषित गर्नुपर्ने भएकाले परिभाषामा विविधता देखिएको हो। उदाहरणका लागि अनुवादलाई भाषिक क्रियाकलाप, साहित्यिक प्रयत्न, दार्शनिक तथा सांस्कृतिक र समष्टिगत त्रियाकलापका रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ। त्यसैले अनुवादलाई एउटै सीमाभित्र राखेर परिभाषित गर्न निकै कठिन देखिन्छ। अनुवाद गरिने पाठ्यसामग्री, पाठको विविधता, अनुवादको उद्देश्य र लक्षित पाठकको आवश्यकताका कारण अनुवाद अध्ययनको वर्गीकरण आदिले गर्दा अनुवादलाई परिभाषित गर्ने कार्यमा जटिलता देखा परेको हो। व्यापक दृष्टिकोषबाट हेर्दा सूचनाको आदान-प्रदान गर्ने क्रममा हरेक व्यक्ति कुनै न कुनै प्रकारले अनुवाद प्रत्रियामा संलग्न हुन्छ। दुई भाषाकै बीचमा नभए तापनि एउटै भाषाका भाषिका तथा शैलीहरूको अनुवादमा हरेक व्यक्ति कुनै न कुनै कोणबाट संलग्न भएकै हुन्छ भन्ने कुरोमा दुइमत छैन। ब्रिस्लिनको परिभाषाले अनुवादको व्यापक क्षेत्रलाई समेटेको देखिन्छ। उनका अनुसार सामान्यतः अनुवाद शब्दले एक (स्रोत) भाषाबाट अर्को (लक्ष्य) भाषामा गरिने विचार

तथा भावनाको स्थानान्तरणलाई बुझाउँछ। यो प्रक्रिया दुवै लेख्य वा मौखिक भाषा, स्तरीय लेख्य प्रणाली भएका वा नभएका भाषा वा बाहिराहरूले प्रयोग गर्ने दुवै वा कुनै एक साङ्केतिक भाषाबीच हुन सक्छ, तर यस किसिमको बृहत् प्रकृतिको अनुवाद र कुनै लिखित पाठमा सीमित भई गरिने वास्तविक तथा उद्देश्यमूलक अनुवादका बीच भने निश्चित सीमारेखा कोरिनुपर्दछ। यसरी हेर्दा अनुवाद मूलतः एक भाषाबाट अर्को भाषामा वा समय र स्थानका कारण अलग्गिएका अन्य भाषिकामा सन्देश रूपान्तरण गरिने प्रक्रिया हो। न्युमार्कका अनुसार कुनै पनि पाठको अनुवाद गर्दा निम्न दश तत्त्वहरूबीच अन्तरक्रिया हुने गर्दछ। निःसन्देह अनुवादले विश्वका भिन्न भिन्न समुदायका मानव जाति - प्रजातिहरूमा मानवीय आधारमा ऐक्यवद्धताको बीजारोपण गर्ने कार्य निर्वाह गरेको बुझिन्छ । अनुवादकै सहारा लिएर हामी विश्व चिन्ने गर्दछौं अनि विश्वले हामीलाई अर्थात् हाम्रो जाति , हाम्रो भाषा, साहित्य, संस्कृति, परम्परा इत्यादिलाई समेत चिनिने गरेको थाहा लाग्छ । यद्यपि अनुवाद कार्य सहज भने पटककै होइन् । यो संश्लिष्ट र जटिल प्रक्रिया हो । अनुवादकले मूलको अर्थको रक्षागर्दै लक्ष्य भाषाको संरचना र शैलीको निर्वाहसहित स्रोत भाषाको शैलीको पनि ध्यान राख्नुपर्ने हुन्छ । वास्तवमा हरेक भाषाको आफ्नो एक विशिष्ट कथन शैली या अभिव्यक्ति प्रणाली हुँदछ । स्रोत भाषाको पाठलाई लक्ष्य भाषाको संस्कारसित सफलतापूर्वक जोड्दै एउटा नयाँ पठनीय पाठ तयार पार्नु अनुवादको निम्ति एक चुनौतीपूर्ण काम हो । यो समस्त प्रक्रियामा अनुवादकले यो मूल पाठको सन्देश वा आशयमा कुनै फरक नपरोस् भन्ने विशेष ध्यान राख्नुपर्दछ । अनुवादलाई लिएर धेरै भ्रान्तिहरू पनि देखिएका छन् । कति आलोचकहरूले मूलको तुलनामा अनुवादलाई अपूर्ण बताउँछन् भने कति

विद्वानहरूले अनुवादकलाई अयोग्यताको कारण बताउँछन् । यसरी मौलिक लेखन उत्कृष्ट वा कमजोर हुनसक्तछ, उसरी नै अनुवादको निजी भाषिक क्षमता, अनुभव र प्रतिभाअनुसार अनुवाद सठीक, सहज र सुन्दर बन्दछ । यस सन्दर्भमा पाश्चात्य विद्वान गेटेद्वारा कार्लाइललाई सम्बोधन गर्दै लेखेको कुरो यहाँ उद्धृत गरिन युक्तिसङ्गत ठहर्दछ - “अनुवादको अपूर्णताको बारेमा तिमी जे पनि भन, तर सत्य यही हो कि संसारको व्यवहारिक कार्यहरूको निम्ति यसको महत्व असाधारम र बहुमूल्य छ ।” मूलतः सभ्य मानव समाजले सदा आफ्नो विचार - निधिमा नयाँ विचारहरू समावेश गर्ने प्रयत्न गर्ने गर्दछ । अझ भारत जस्तो बहुभाषा देशमा अनुवादको आवश्यकता अन्य देशहरूको अपेक्षा अधिक रहेको बुझिन्छ । साहित्योन्नतिका लागि पनि अतिनै महत्वपूर्ण अनुवाद साहित्यलाई नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने यसमा एउटा लामो र सुदीर्घ परम्परा रहिआएको पाइन्छ । वास्तवमा नेपाली साहित्यको थालनी नै पनि अनुवाद परम्पराबाटै भएको कुरोहरूको जानकारी पनि विभिन्न साहित्य इतिहासले बताएका भेटिन्छ । मानिस पृथ्वीको एक मात्र यस्तो प्राणी हो जसमा एकभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्न सक्ने विलक्षण क्षमता रहेको हुन्छ। दैनिक जीवनमा विभिन्न भाषाहरूको प्रयोग गर्न सक्नुका साथै उ सञ्चारका विभिन्न कार्यत्रम तथा व्यवस्थाको उपयोग गर्न सक्दछ। मानिस यस्तो चेतनशील प्राणी हो, जसले ऐतिहासिक अनुभवबाट प्राप्त तथा स्मृतिपटलमा सञ्चित ज्ञानभण्डारलाई दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्न सक्दछ। त्यसैले मानिस आफ्नो दिक्कालको घेराभित्र मात्र सीमित रहेर बाँच्न सक्दैन। यस सन्दर्भमा अनुवाद मात्रै एक यस्तो साँचो हो, जसले विश्वज्ञान-भण्डारको भोटैताल्चा खोल्न सक्छ।

हरेक युगमा मानिसले अनुवादको माध्यमद्वारा अज्ञानताको तगारोलाई खुस्काउने तीव्र आकाङ्क्षा प्रकट गरेको पाइन्छ। त्यसैले स्याभोरीका अनुसार अनुवादको प्राथमिक कार्यमा व्यवहारोपयोगिता देखिन्छ। जसको एक प्रमुख उद्देश्य स्रोत (अन्य) भाषाको अज्ञानतालाई हटाउनु हो। सदयौँदेखि मानिसको ध्येय ज्ञानको सञ्चय तथा विस्तार गर्ने एकल उद्देश्यबाट निर्देशित भएको देखिन्छ। अनुवादको समस्त शब्दजालभन्दा टाढा रहेर एउटा विशिष्ट प्रकृतिको मानव वाणी तयार गर्दछ। सम्पूर्ण लेखक र अनुवादको कार्य नै अनुवादद्वारा राष्ट्रहरूबीचका सीमा छिचोल्दै सैद्धान्तिक धारणाहरू नाघेर सम्पूर्ण मानव एकता सुट्टुट गर्नु हो। गोरजनका अनुसार सामान्य चलनचल्तीमा रहेका शब्दद्वारा व्यक्त हुन नसक्ने भिन्न भाषाका विषयवस्तुलाई अर्को भाषामा कलात्मक ङगले बुझाउने कार्य नै अनुवाद हो। त्यसै गरी गेटेले कुन तथ् स्विकारेका छन् भने, कठिन परिक्षमद्वारा विश्वसाहित्य तथा काव्यात्मक भावनाको सर्वव्यापकताको प्रवर्द्धन गर्नेहरू अरू कोही नभएर केवल अनुवादक नै हुन्। शताब्दियौँदेखि उनीहरू मानवीय विचार तथा शब्दलाई एक भाषिक समुदायबाट अर्को भाषिक समुदायमा पुऱ्याउन सक्षम भएका छन्। गोरजन अगाडि भन्छन्-यस्ता कार्यले मानवजातिको आध्यात्मिक धरोहरूलाई संरक्षण गर्नुका साथै निरन्तरता पनि दिएका छन्। इतिहासतर्फ फर्कने हो भने अनुवादले सत्रिय भूमिका नखेलेको कुनै पनि युग भेटिँदैन। रोमेली सभ्यताको जग ग्रिसेली सभ्यतामा अडेको थियो। टोलेडो सम्प्रदायले अरबी र ग्रिसेली ज्ञानभण्डारलाई युरोपेली समाजमा पुऱ्यायो। सम्पूर्ण युरोपेली सभ्यता ल्याटिन तथा ग्रिक भाषाबाट गरिएको अनुवादमा आधारित थियो। युरोपेली इतिहासमा यो तथ्य अझ स्पष्ट रूपमा झल्किन्छ। बीसौँ शताब्दीमा टोमस म्यान, विलियम मोरिस, ब्रेख्त र पछि सउल बेलो,

गुन्टर ग्रास अलबर्टो मोराभिया, आयरिस मर्डोक, डोरिस लेसिडजस्ता महान् समकालीनहरूका कृति अनुवाद गरिए। हामीले मौलिक कृतिको भाषा बुझ्न नसकेको अवस्थामा हाम्रा निम्ति कुनै मध्यस्थकर्ता उपलब्ध हुन सक्छ भनी गोरजनले प्रश्न गरेका थिए। यसको सीधा उत्तर हुन सक्छ- यस परिस्थितिमा अनुवादक नै अन्तिम विकल्प हो। फरक भाषाहरूबीच ज्ञानको आदान-प्रदान नभएको भए मानवजाति ब्याबेलको टावरमा जस्तै विभाजित भई अन्धकारमा रहन बाध्य हुन्थ्यो। गेटे पूर्ण अनुवादको सम्भाव्यताको बारेमा त्यति विश्वस्त थिएनन्। अपूर्ण नै भए पनि उनले अनुवादलाई सञ्चारको अत्यावश्यक आध्यात्मिक माध्यमका रूपमा स्विकारेका थिए। यसरी नै अनुवाद साहित्यको प्रयोजन र महत्वबारे अझ थप चर्चा गर्नुपर्दा के भन्न सकिन्छ भने विशेष उत्तर आधुनिक युगमा अनुवाद एक अनिवार्य आवश्यकता पनि हो । यस युगलाई अनुवादको युग भन्न मा कुनै अतिशयोक्ति हुनेछैन । जीवनको हरेक क्षेत्रमा अनुवादको महत्ता एवम् उपयोगित सहजसिद्ध भएको छ । धर्म - दर्शन, साहित्य - शिक्षा, विज्ञान - तकनीकि, वाणिज्य - व्यवसाय, राजनीति - कूटनीति आदि क्षेत्रसित अनुवादको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । अतः चिन्तन र व्यवहारको प्रत्येक स्तरमा आज मनुष्य अनुवादमा आश्रित छन् । वर्तमान शताब्दीमा अनुवादले आफ्नो सङ्कुचित साहित्यिक परिधिलाई नाघेर प्रशासन, विज्ञान, प्राद्योगिकी, तकनीकि, चिकित्सा, कला, संस्कृति, अनुसन्धान, पत्रकारिता, जनसञ्चार, दूरस्थ शिक्षा, प्रतिरक्षा, विधि, व्यवसाय हरेक क्षेत्रमा प्रवेश गरी समकालीन जीवनको अविचार्यता प्रमाणित गरिदिएको छ । विश्व संस्कृति, विश्व बन्धुत्व, एकता र चेतनाको समरूपता स्थापित गर्ने एक यस्तो माध्यम बनेको छ जसले विश्व स्तरमा एक नव्य सामाजिक पुनव्यवस्थाको कुरोलाई सार्थक

गर्नसकछ । अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन् अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् ।

12.2.2 नेपाली अनुवाद साहित्यको सर्वेक्षण -

साहित्य मानव जीवन-जगतलाई सजीवरूपले चित्रण गर्ने एक सशक्त कला हो । साहित्यका विविध विधाहरूले मानव जीवन-जगतको व्याख्या गर्छन् अथवा अनुभूतिको मार्ग विस्तार गर्छन् । साहित्यका अन्य विधाहरूले झैं नेपाली अनुवाद कार्यले आफ्नो पक्षबाट नेपाली साहित्यको विकास परम्परामा सक्दो योगदान दिईआएका पाइन्छ । भनौ भने आज विश्व एक परिवार झैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व -संस्कृति, विश्व एक परिवारझैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ ।

मूलतः नेपाली अनुवाद साहित्यको सर्वेक्षण गर्नुपर्दा यसका पृष्ठभूमिमा संस्कृतबाट अनूदित स्वस्थानी व्रत कथा, भानुदत्तको हितोपदेश मित्रलाभ, शक्तिबल्लभको अनूदित हास्यकदम्ब, बेनामी श्री पिनासको कथा, दशकुमार चरित, वीरसिक्का, सदाशिव शर्माको हिन्दीबाट अनूदित चन्द्रकान्ता, नरेन्द्र मोहिनी, बंगला भाषाबाट अनूदित बंग विजेता, हिरण्मयी चरित्र, राधारानी, आदि प्रमुख कृतिहरू रहेका पाइन्छन् । जसको प्रयासमा नेपाली अनूदित साहित्य लेखन परम्परा अघि बढेको बुझिन्छ । अनुवाद एउटा राष्ट्रिय कर्म हो जसले एउटा राष्ट्रको संस्कृतिलाई अर्को राष्ट्रको संस्कृतिसित र एउटा समाजलाई अर्को समाजसित जोड्नको निम्ति प्रेरित गर्दछ । साहित्य र सिर्जनाको दिशामा अनुवाद र अनुवादक दुवै भौगोलिक सीमा साँधमा सामित साहित्यिक एवं सांस्कृतिक सम्पदाहरूलाई भूगोलको सीमादेखि बाहिर निकाली अन्य

संस्कृतिहरूसित परिचय गराउँदछ । सम्पूर्ण नेपाल भूभागबाहेक पनि भारततीर नेपाली अनुवाद कार्य विशेष रूपमा आसाम अनि काशीबाट पर्याप्त रूपमा भएका पाइन्छन् । सिक्किम, सिलगढी, कालेबुङ, दार्जीलिङ, खरसाङबाट पनि यो कार्य केही मन्द गतिमा नै भए पनि अघि बडेका पाइन्छ । भारतीय नेपाली अनुवाद साहित्यको प्रारम्भ वि. सं 1877 अर्थात् सन् 1820 मा जे. ए. एटनले कलकत्ताबाट प्रकाशित गराएको ए ग्रामर अव दि नेपालिज ल्याङ्वेज पुस्तक हो । यसअघि कुनै कृतिहरू नेपालीमा अनुदित भएको पाइन्छ न नेपालीबाट अन्य कुनै भाषामा अनुवाद भएको उल्लेख पाइन्छ । भारतबाट नेपाली भाषामा अनुवाद गरिएका कृतिहरूमा साहित्यनुवाद चाहिँ थोरै छन् । अनुवादका क्षेत्रमा साहित्यलोचन ग्रन्थ, जीवनी, धर्म, दर्शन तथा कानून विषयक ग्रन्थहरूको अनुवाद भएको पाइन्छ । प्रायः जसो अनुवाद आधुनिक भारतीय आर्यभाषाबाट भएका छन् भने केही कृतिहरू अङ्ग्रेजीबाट अनुवाद भएका देखिन्छन् । अनुवादको यसै परम्परामा ईश्वरवल्लभद्वारा रवीन्द्रनाथका कथा, ओकिउयामा ग्वाइन्द्वारा जुलियस सिजर, हिमहाँसिनी, उमर खैय्याम, बुढो र समुद्र, तटमा तरङ्गको गीत, किताबसिंह राईद्वारा मोलेयरका दुई नाटक, जी छिरिडद्वारा युद्ध र शान्ति, आमा जय धमालाद्वारा रामकी सुमती, तुलसी अपतनद्वारा गीताञ्जली, रवीन्द्र रचनावली, दिनेश खालिङद्वारा सुरुङ्गभित्रीको हलचल, चिन्तन चिन्ता रम, दार्जीलिङको पैहो, जीवन दर्शन , बट्टीनारायण प्रधानद्वारा आमा, गोकुल सिन्हाद्वारा चिरकुमार सभा, गालिब, नरेशचन्द्र खातीद्वारा भवभूति, कर्ण थामीद्वारा बंगलाका श्रेष्ठ कथा, सुकान्तका कविताहरू, लोकेशचन्द्र प्रधानद्वारा गीताञ्जली, यात्री, लैनसिंह बाडदेलद्वारा विश्वकथा सङ्ग्रह, शिव प्रधानद्वारा मेघदूत, शिवशमशेर रसाइलीद्वारा विराज दुलही, भरत

कल्याण, मालाम्स, बी. योजनद्वारा प्रेमचन्द्रका कथा, राजेन्द्र मास्केद्वारा आमा, मेघालयका छत्रमान लोहारद्वारा आनन्दमयी बन्धुपाध्यको नाटक अभिमान, जगदीश शर्माद्वारा अन्धो तकदीर, इन्द्र सुन्दासद्वारा टाल्सटायका कथा, पिताको पत्र छोरीलाई, संक्षिप्त आत्मकथा, लघु कथा सङ्ग्रह, पदमा नदीको माझी, बंगला साहित्यको इतिहास, राजा राममोहन रायको जीवनी, डिल्लीराम तिमिसिनाद्वारा रवीन्द्रनाथको प्राचीन साहित्य, काव्य मीमांसा, दानियल खालिडद्वारा नेपाली कथाको अङ्ग्रेजी अनुवाद, समका कविताको अङ्ग्रेजी अनुवाद, समका कविताको अङ्ग्रेजी अनुवाद र चित्राङ्गदा, रामूर्तिद्वारा वतन के पार, लैनसिंह बांग्देलको मुलुकबाहिर, गीता उपाध्यायद्वारा एन फ्रेंकनको डीयरी, गुमानसिंह चामलिङद्वारा एरिष्टोटलको काव्य शास्त्र, कमला सांस्कृत्यायनद्वारा राहुलको अटोबायोग्राफी, अगमसिंह गिरीद्वारा उमर खैयामका रूपाईहरूको नेपाली भावानुवाद, महानन्द पौड्यालद्वारा शेक्सपियरका नाट्य कथा र श्रीकथा, रामचन्द्र गिरीद्वारा भेनिसका महाजन, मोहन ठकुरद्वारा काजी नजरूल इस्लाम, तारा लोहारद्वारा शरतचन्द्र मानिस औ कलाकार, पारसमणि प्रधानद्वारा सुन्दरकुमार र बुद्धचरित्र, भाइचन्द्र प्रधानद्वारा बौद्धधर्म र ड्र्याकुला, सुवास दीपकद्वारा पल-विपल, बी. ए. राईद्वारा प्रेमचन्द्रको जीवनी, गिर्मी शेर्पाद्वारा कबीर, पूर्ण राईद्वारा मदर टेरेसा तथा सानु लामाद्वारा लर्डबुद्ध, आदि जस्ता पुस्तकहरू साहित्य, धर्म, दर्शन, जीवनी एवं साहित्यलोचनसँग सम्बन्धित अनुवाद कृतिहरू हुन् । दार्जीलिङमा नेपाली नाटकको अर्ध शताब्दी नामक पुस्तकमा इन्द्रबहादुर राईले उल्लेख गरेअनुसार चिल्ड्रेन्स एम्युजमेन्ट एसोसिएसन दार्जीलिङका जेम्स इनले सिन्ड्रेला, भूल भुलैया, किड इजोहन, किड लियर, अलाउद्दीन, सुन्दर

आफत, मनमोहित, विजयवसन्त, इन्द्रसभा, नैर्मल्य, धनी आदि जस्ता तीनताकका बहुचर्चित कृतिहरूको नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका भन्ने पाइन्छ । यसरी नै अनुवाद कार्यको दिशामा विशेष योगदान पुर्याउने व्यक्ति र कृतिहरूमा गोकूल सिन्हाको भानुभक्तिय रामायणको अङ्ग्रेजी अनुवाद द रामायण अव भानुभक्त, रोमियो र जुलियट, नेपाली भाषाको संवैधानिक मान्यताको प्रश्न (अङ्ग्रेजीमा), पवित्र कुरान, चालिस - हदिस, हदिस - चयन, शान्तिको सन्देश, शत वार्षिकी सन्देश,अनि गालिब, श्रीमद्भगवद्गीता, चिरकुमार सभा, बहाई गृहको निर्माण, बड़ा अलैंचीको खेती र मेडिएभल इन्डियन लिटरेचर, शिशुपाल शर्माको बङ्गला भाषाबाट अनूदित धनराज तामाङ, प्रतिशोध, सेतु बन्धन, काव्यधारा र विभिन्न पत्र - पत्रिकाहरूमा छापिएका रचनाहरू अनि हिन्दी भाषाबाट अनूदित फेरि महिषासुर वध आदि प्रमुख पाइन्छन् । यसरी नै सरयू राईको चार्लोट ब्रान्टको अङ्ग्रेजी उपन्यास जेन एयर को नेपाली अनुवाद, शान्ति प्रधानको हिन्दीबाट अनूदित स्वामी विवेकानन्दका कथाहरू, विन्दया सुब्बाको हिन्दीबाट अनूदित त्यागपत्र र द्रोपदी, रेमिका थापाको बङ्गलाबाट अनूदित गीताञ्जली, मैथिली भाषाबाट अनूदित सरोकार, सुजातारानी राईको बङ्गलामा अनूदित कर्ण थामी, मोहन ठकुरीका कविताहरू र नेपालीमा अनूदित चेतना लिपी आदि मुख्य पाइन्छन् । यसै क्रममा गरिमा राईको एमिली ब्रान्टको अङ्ग्रेजी उपन्यास वुदरिड हाइट्स - लाई नेपालीमा अनुवाद, जस योजन प्यासीको हिन्दीबाट अनूदित बुद्धदेव बसुको जीवनी, नरभूप राईको अङ्ग्रेजीबाट अनूदित नेताजी कसरी उम्के ? चन्द्र शर्माको अङ्ग्रेजीबाट अनूदित भगवान प्रशान्ति निलयममा बास गर्नुहुन्छ, त्वमेव माता, विचन्द्र प्रधानको बङ्गला भाषाबाट अनूदित सञ्जय विश्वासका कृतिहरू र तसलीमा नसरीनका केही

कविताहरू, मोहन ठकुरीको अङ्ग्रेजीबाट अनूदित काजी नजरूल इस्लाम, सी. डी. सिन्हाको अङ्ग्रेजीबाट अनूदित केही सामान्य रोग र यसको उपचार, सञ्जीव छेत्रीद्वारा लाडुप रोडकपकृत कविता सङ्ग्रह नेपालीबाट हिन्दीमा अनूदित आँखा, नेपालीबाट असमेली भाषामा गीता उपाध्ययको मुनामदन, भानुभक्तको रामायण, भरत जङ्गमको कालो सूर्य, अग्नुबहादुर क्षत्रीको ब्रह्मापुत्र आशेषाशे, विन्द्या सुब्बाको अथाह, मुक्ति उपाध्यायको मालती असमेली भाषामा चम्पाद्वारा अनूदित, सानु लामाको मृगतृष्णा - लाई मञ्जु उपाध्यायले, प्रेम प्रधानका उदासीन रूखहरूलाई खगेन्द्र दाहालले अनि शिवकुमार राईको खहरे -लाई जयन्तकृष्ण शर्माले अनुवाद गरेका पाइन्छ । अनुवाद कार्यको यसैक्रममा तुलसीराम शर्मा कश्यपको जन्मभूमि, वाणिरा गिरीका कविता, पवन चामलिङ किरण- को अन्तहीन सपना : मेरो विपना जस्ता कृतिहरू नेपालीबाट अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवादित भएका छन् भने खहरे कथा सङ्ग्रहलाई बङ्गला भाषामा अनुवाद गरिएको पाइन्छ । यसैक्रममा बङ्गला भाषाबाट नेपालीमा अनुदित कर्ण थामीको सुकान्तका कविताहरू, शिव सम्सेर रसाइलीको विराज दुलही, हिन्दीबाट नेपालीमा अनुदित छविलाल उपाध्ययको चन्द्रगुप्त, किरणकुमार राईको असमेली भाषाबाट नेपालीमा अनुदित अर्धवृत्त जीवन, उर्दू भाषाबाट नेपालीमा अनुदित बी. योज्जनको कृष्ण चन्द्रका कथा, असमेली भाषाबाट नेपालीमा अनुदित दुर्गा खतिवडाको ब्रह्मपुत्रका छालहरू, शान्ती थापाको नामधरे, र डोगरी भाषाबाट नेपाली भाषामा अनुदित सुवास दीपकको पल-विपल, तेलुगु भाषाबाट नेपालीमा अनुदित भानु छेत्रीको मेरो देश मेरो मान्छेहरू, असमीयाबाट नेपालीमा पुष्पधर शर्माको हिरण भट्टाचार्यका निर्वाचित कविताहरू, के. बी. नेपालीको मेघदूत, जीवन राणाको डा. विधाविन्दु सिंहका केही कविताहरू,

ओमनारायण गुप्ताको हयवदन, बङ्गलाबाट नेपाली भाषामा अनूदित तारापति उपाध्यायको आनन्दमठ, संस्कृतबाट नेपालीमा खेमराज नेपालीको अविनाशी, असमीयबाट नेपालीमा अनूदित गीता उपाध्यायको दरबारका सुसारे, सूर्यमणि शर्माको हिन्दीबाट नेपालीमा अनूदित नाटक आधा अधूरे आदि प्रमुख रूपमा रहेका पाइन्छन् । यसरी नै साहित्य अकादमी नयाँ दिल्लीको सक्रियातामा भारतीय साहित्यका निर्माताहरूको संक्षिप्त जीवनी तथा आधुनिक भारतीय आर्यभाषाका साहित्य र साहित्यको इतिहाससङ्ग सम्बन्धित पुस्तकहरू पनि नेपाली भाषामा अनूदित भएका पाइन्छन् । यीबाहेक नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाका फूटकर रचनाहरू पनि बढी मात्रामा आधुनिक भारतीय भाषाहरूमा तथा अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवाद भएका पाइन्छन् । भाषा, साहित्य एवम् संस्कृतिको संवर्द्धन प्रचार - प्रसार र विकासको उद्देश्य लिएर सन् 1955 मा स्थापित साहित्य अकादमीद्वारा अनुवाद साहित्यलाई पृष्ठपोषण गर्ने र निरन्तरता दिने कार्य भइरहेका थाहा लाग्छ । अन्य भाषादेखि नेपाली र नेपालीदेखि अन्य भाषामा प्रशस्त अनुवाद भइरहेकोले अनुवाद धर्मलाई प्रोत्साहन प्राप्त भइरहेको पाइन्छ । साहित्य अकादमीले सन् 1989 देखि अनुवाद कार्यको निमित्त पुरस्कारको घोषणा गरेवापत भने यस कार्यमा अझ तीव्रता देखा परेको वोध हुन्छ । यसैक्रममा कर्ण थामी, शिवसमशेर रसिली, छविलाल उपाध्याय, किरणकुमार राई, बी. योज्जन, दुर्गा खतिवडा, शान्ति थापा, सुवास तीपक, भानु छेत्री, पुष्पधर शर्मा बास्तोला, के. बी. नेपाली, जीवन राणा, ओमनारायण गुप्ता, तारापति उपाध्याय, गीता उपाध्याय, आई. के. सिंह, डम्बरमणि प्रधान, शङ्कर प्रधान, ज्ञानबहादुर छेत्री, चन्द्रमणि उपाध्याय यस विधाका निमित्त पुरस्कृत व्यक्तित्वहरू हुन् । यसरी नै नेपाली अनुवाद साहित्यको

श्रीबृद्धिमा योगदान पुर्याउने व्यक्तित्वहरूमा कुमार प्रधान, सरयू राई, लक्खीदेवी सुन्दास, शिशुपाल शर्मा, गोकुल सिन्हा, असीत राई, जीवन नामदुङ, गुप्त प्रधान, अर्जुन प्रधान, भक्तराज सुनुवार, प्रेम प्रधान, ओमनारायण गुप्ता, जस योज्जन प्यासी, राधिका प्रधान, शान्ति प्रधान, विन्दया सुब्बा, मनप्रसाद सुब्बा, मणिका मुखिया, सुजातारानी राई, मिलन वान्त्वा, भुपेन्द्र सुब्बा, श्रद्धामणि प्रधान, भावना थिङ, अशोक प्रशान्त, प्रदीपन लोहागुण, उषा नन्दी, प्रदीप, मुकुन्दराज ओली, पदम पराजुली, भूमिराज शर्मा, जोनिफर राई, भानु छेत्री, सुवास देवान, सचिन राई दुमी, दलसिंह अकेला, नगेन्द्र शर्मा, सिद्धार्थ राई, गरमा राई, सुकान्त राई, हर्कबहादुर छेत्री, प्रेम पोद्दार, मोहन ठकुरी, कृष्ण प्रधान, युवराज काफ्ले, बिर्ख खड्का डुवर्सेली, मुक्ति उपाध्याय बराल, सुदिन घोष, फुलकुमारी भट्टराई, समीरण प्रियदर्शी, राजेन्द्र ढकाल, सिताराम काफ्ले, विकास आले, टिका भाइ, राजा पुनियानी, श्रद्धाञ्जली तमाङ, सयन्त दासगुप्ता, सञ्जय विश्वास, मञ्जुश्री, नोर्जाङ स्याङदेन, स्नेहलता राई, राजकुमारी दाहाल, कविता लामा, हरेन घोष, कृष्णसिंह मोक्तान, एडोन रौंगौंग, राज प्रधान, आर. बा. राई, हीरा छेत्री, सौमेन नाग, फादर जर्ज थाडाथिल, टेरेन्स मुखिया, नरभूप राई, गोपाल भण्डारी, चन्द्र शर्मा, टीका खाती, सुरेन्द्र पोद्दार, सञ्जीव छेत्री, रचना अनाकार, प्रफुल्ला लामा, उषाकिरण सत्यदर्शी, मञ्जु उपाध्याय, जयन्तकृष्ण शर्मा, अग्नुबहादुर क्षेत्री आदिले अनुवाद साहित्यको श्रृबृद्धिमा भरपूर योगदान दिंदै आएका पाइन्छ ।

12.3 उपसंहार

आज विश्व एक परिवार झैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व -संस्कृति, विश्व एक परिवारझैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व संस्कृति, विश्व बन्धुत्व, एकता र चेतनाको समरूपता स्थापित गर्ने एक यस्तो माध्यम बनेको छ जसले विश्व स्तरमा एक नब्य सामाजिक पुनर्व्यवस्थाको कुरोलाई सार्थक गर्नसक्छ । अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन् अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् । साहित्य सिर्जनाको वर्तमान लेखाजोखा गर्नुपर्दा विश्व भरिकै साहित्य अनुरागीहरूका निम्ति अनुवाद विधा एउटा अति नै प्रिय विषय बनेको बुझिन्छ । विश्व साहित्यबाटै प्रेरित बन्दै अहिले आएर नेपाली साहित्यमा अनुवादका कार्यहरू हुँदै आएको भेटिन्छ । जसको परिणाममा नेपाली साहित्यले पनि वैश्विक साहित्यको होडमा आफूलाई उभ्याउनमा सफल बनेको मान्न सकिन्छ । अनुवादको शाब्दिक अर्थ हुन्छ - कथन पुनः कथन । अनु + वद् + ध्य को संयोगले 'अनुवाद' शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । प्रायः जसो भारतीय भाषाहरूमा अनुवाद शब्द नै प्रचलित पाइन्छ भने यसै शब्दका निम्ति हिन्दी, नेपालीमा उल्था, उर्दू, बंगला र कश्मिरी भाषामा तर्जमा, मराठी र कन्नडमा भाषान्तर, सिन्धीमा तर्जमो, मलायलममा विवर्तन वा तज्जुर्मा, तेलुगुमा अनुवादम जस्ता शब्दहरू प्रचलित पाइन्छन् । अनुवादका लागि अङ्ग्रेजीमा ट्रान्सलेशन शब्द प्रयुक्त देखिन्छ जुन फ्रान्सेली भाषाको ट्रान्सलेटर शब्दबाट व्युत्पन्न भएको थाहा लाग्छ । ट्रान्सलेशन शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ हो पारवहन अर्थात् एउटा स्थान बिन्दुबाट अर्को स्थान बिन्दुमा पुर्याउनु । वर्तमानमा अनुवाद एउटा कलाको रूपमा स्थापित

विधा विशेष रहेको पाइन्छ यद्यपि यो कार्य विज्ञान कि कलासापेक्ष भन्ने वैश्विक प्रश्नमाथि विद्वानहरूले आ-आफ्नो तर्कणा अघि सारेका छन् । अनुवाद सम्बन्धी विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्ना प्रकारले परिभाषा दिएका पाइन्छन् । पूर्वीय आचार्य भर्तृहरि अनुसार अनुवादको अर्थ दोहोर्याउनु वा पुनर्कथन हो । यसरी नै मूल कथन, विचार वा भावको रक्षा गरी एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा गरिने अभिव्यक्ति नै अनुवाद हो भनेर पाश्चात्य विद्वान सामुएल जोन्सनले अनुवादको परिभाषा दिएका भेटिन्छ । अतः जुन भाषाबाट अनुवाद गरिन्छ त्यो मूल वा स्रोत भाषा अनि जुन भाषामा अनुवाद गरिन्छ त्यो लक्ष्य भाषा भनेर बुझिन्छ । अनुवाद शब्दले प्रक्रिया र परिणाम दुवैलाई बुझाउँछ भन्ने विचार विद्वान विल्सको रहेको देखिन्छ तर विग्रान्ड भन्दछन्- प्रत्रियाले अनुवाद गतिविधि र अनूदित पाठलाई बुझाउँछ। स्रोत भाषाको पाठलाई लक्ष्य भाषाको संस्कारसित सफलतापूर्वक जोड्दै एउटा नयाँ पठनीय पाठ तयार पार्नु अनुवादको निम्ति एक चुनौतीपूर्ण काम हो । यो समस्त प्रक्रियामा अनुवादकले यो मूल पाठको सन्देश वा आशयमा कुनै फरक नपरोस् भन्ने विशेष ध्यान राख्नुपर्दछ । अनुवादलाई लिएर धेरै भ्रान्तिहरू पनि देखिएका छन् । कति आलोचकहरूले मूलको तुलनामा अनुवादलाई अपूर्ण बताउँछन् भने कति विद्वानहरूले अनुवादकलाई अयोग्यताको कारण बताउँछन् । अनुवाद एउटा राष्ट्रिय कर्म हो जसले एउटा राष्ट्रको संस्कृतिलाई अर्को राष्ट्रको संस्कृतिसित र एउटा समाजलाई अर्को समाजसित जोड्नको निम्ति प्रेरित गर्दछ । साहित्य र सिर्जनाको दिशामा अनुवाद र अनुवादक दुवै भौगोलिक सीमा साँधमा सामित साहित्यिक एवं सास्कृतिक सम्पदाहरूलाई भूगोलको सीमादेखि बाहिर निकाली अन्य संस्कृतिहरूसित परिचय गराउँदछ । सम्पूर्ण नेपाल भूभागबाहेक पनि

भारततीर नेपाली अनुवाद कार्य विशेष रूपमा आसाम अनि काशीबाट पर्याप्त रूपमा भएका पाइन्छन् । सिक्किम, सिलगढी, कालेबुङ, दार्जीलिङ, खरसाङबाट पनि यो कार्य केही मन्द गतिमा नै भए पनि अघि बडेका पाइन्छ ।

12.4 सार

- व्युत्पत्तिका अनुसार 'वद' भन्नाले भन्नु 'अनि' भनेको 'पछि' वा 'पश्चात' भन्ने कुरो बुझिन्छ । वद् धातुलाई ध्य प्रत्ययले सिद्ध गराएपछि वाद शब्द बनिन्छ जसको अर्थ कथन वा भनाइ हुन्छ ।
- प्रायः जसो भारतीय भाषाहरूमा अनुवाद शब्द नै प्रचलित पाइन्छ भने यसै शब्दका निम्ति हिन्दी, नेपालीमा उल्था, उर्दू, बंगला र कश्मिरी भाषामा तर्जमा, मराठी र कन्नडमा भाषान्तर, सिन्धीमा तर्जमो, मलायलममा विवर्तन वा तज्जुर्मा, तेलुगुमा अनुवादम जस्ता शब्दहरू प्रचलित पाइन्छन् ।
- पूर्वीय आचार्य भर्तृहरि अनुसार अनुवादको अर्थ दोहोर्याउनु वा पुनर्कथन हो । यसरी नै मूल कथन, विचार वा भावको रक्षा गरी एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा गरिने अभिव्यक्ति नै अनुवाद हो भनेर पाश्चात्य विद्वान सामुएल जोन्सनले अनुवादको परिभाषा दिएका भेटिन्छ ।
- मूलतः सभ्य मानव समाजले सदा आफ्नो विचार - निधिमा नयाँ विचारहरू समावेश गर्ने प्रयत्न गर्ने गर्दछ । अझ भारत जस्तो बहुभाषा देशमा अनुवादको आवश्यकता अन्य देशहरूको अपेक्षा अधिक रहेको बुझिन्छ ।

- बीसौं शताब्दीमा टोमस म्यान, विलियम मोरिस, ब्रेख्त र पछि सउल बेलो, गुन्टर ग्रास अलबर्टो मोराभिया, आयरिस मर्डोक, डोरिस लेसिडजस्ता महान् समकालीनहरूका कृति अनुवाद गरिए।
- वर्तमान शताब्दीमा अनुवादले आफ्नो सङ्कुचित साहित्यिक परिधिलाई नाघेर प्रशासन, विज्ञान, प्राद्योगिकी, तकनीक, चिकित्सा, कला, संस्कृति, अनुसन्धान, पत्रकारिता, जनसञ्चार, दूरस्थ शिक्षा, प्रतिरक्षा, विधि, व्यवसाय हरेक क्षेत्रमा प्रवेश गरी समकालीन जीवनको अविचार्यता प्रमाणित गरिदिएको छ ।
- अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन् अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् ।
- नेपाली अनुवाद साहित्यको सर्वेक्षण गर्नुपर्दा यसका पृष्ठभूमिमा संस्कृतबाट अनूदित स्वस्थानी व्रत कथा, भानुदत्तको हितोपदेश मित्रलाभ, शक्तिबल्लभको अनूदित हास्यकदम्ब, बेनामी श्री पिनासको कथा, दशकुमार चरित, वीरसिक्का, सदाशिव शर्माको हिन्दीबाट अनूदित चन्द्रकान्ता, नरेन्द्र मोहिनी, बंगला भाषाबाट अनूदित बंग विजेता, हिरण्मयी चरित्र, राधारानी, आदि प्रमुख कृतिहरू रहेका पाइन्छन् ।
- नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाका फूटकर रचनाहरू पनि बढी मात्रामा आधुनिक भारतीय भाषाहरूमा तथा अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवाद भएका पाइन्छन् । भाषा, साहित्य एवम् संस्कृतिको संवर्द्धन प्रचार - प्रसार र विकासको उद्देश्य लिएर सन् 1955 मा स्थापित साहित्य अकादमीद्वारा अनुवाद साहित्यलाई पृष्ठपोषण गर्ने र निरन्तरता दिने कार्य भइरहेका थाहा लाग्छ ।

- साहित्य अकादमीले सन् 1989 देखि अनुवाद कार्यको निम्ति पुरस्कारको घोषणा गरेवापत भने यस कार्यमा अझ तीव्रता देखा परेको बोध हुन्छ ।
- सम्पूर्ण नेपाल भूभागबाहेक पनि भारततीर नेपाली अनुवाद कार्य विशेष रूपमा आसाम अनि काशीबाट पर्याप्त रूपमा भएका पाइन्छन् । सिक्किम, सिलगढी, कालेबुङ, दार्जीलिङ, खरसाङबाट पनि यो कार्य केही मन्द गतिमा नै भए पनि अघि बडेका पाइन्छ ।

12.5 अनुशीलनी

- (क) अनुवाद साहित्यको सामान्य परिचय लेख्नुहोस् ।
- (ख) नेपालीमा अनुवाद साहित्यको पृष्ठभूमि र परम्परामाथि समीक्षा गर्नुहोस् ।
- (ग) नेपाली अनुवाद परम्परामा देखिने प्रमुख अनुवादक तीनका कृतिहरूको विवरणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

12.6 अतिरिक्त अध्ययन

1. David Damrosch **What is world Literature**
2. Henry Gifford **Comparative Literature**
3. W.B Federic (ed.) **Comparative Literature**
4. K. Ay appa Panikar **Spotlight on comparative literature**
5. David Damrosch **What is world Literature**
6. इन्द्रनाथ चौधरी **तुलनात्मक साहित्य की भूमिका**
7. इन्द्रविलास अधिकारी **तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त परिचय**

8. दीनानाथ शरण नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका तुलनात्मक अध्ययन
9. गङ्गाप्रसाद भट्टराई केही अध्ययन : केही विश्लेषण
10. असीत राई भारतीय नेपाली साहित्यको विकासक्रम
11. जगदीश यादव भारतीय साहित्य : अवधारणा, समन्वय एवं सादृश्य
12. सियाराम तिवारी भारतीय साहित्य की पहचान

12.7 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

1. भारतीय परिप्रेक्ष्यमा नेपाली अनुवाद परम्परा ।

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 12.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

2. नेपाली अनुवादित कृति र कृतिकार ।

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 12.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

3. साहित्यको विकासमा अनुवाद साहित्यको भूमिका ।

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 12.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 13, नेपाली अनुदित साहित्य र नेपालीबाट अन्य भाषामा अनुदित साहित्य।

संरचना

13.0 उद्देश्य

13.1 परिचय

13.2 नेपाली अनुदित साहित्य र नेपालीबाट अन्य भाषामा अनुदित साहित्य

13.3 उपसंहार

13.4 सार

13.5 अनुशीलनी

13.6 अतिरिक्त अध्ययन

13.7 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

13.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न

सक्नुहुनेछ :

- विश्व साहित्य लेखनमा अनुवाद साहित्यको भूमिका
- नेपाली स्रोत र लक्ष्य भाषाको केन्द्रमा राखी अनुवाद साहित्यको लेखन परम्परा

13.1 परिचय

कुनै भाषामा भनिएका वा लेखिएका कुरो दोस्रो भाषामा सार्थक परिवर्तन गर्नलाई अनुवाद भनिन्छ । अनुवाद शब्दको स्वीकृत अर्थ हो एक भाषाको विचार सामग्री दोस्रो भाषामा यथावत प्रस्तुत गर्नु । एउटा भाषामा

बोलिएका, भनिएका तथा लेखिएका विषयलाई अर्को भाषासम्म पुर्याउनु अर्थात वृहत्तर क्षेत्रमा प्रदर्शित गर्नु अनुवादको मुख्य लक्ष्य हो । एउटा भाषाको विचार, भाव, बिम्ब, अनि अर्थच्छविहरूका अर्को भाषामा अनुवाद प्रक्रियाद्वारा व्यक्त गरिन्छ। अनुवाद गर्दा हुँदो भाषाको मूलकृतिको कथ्य अनि शिल्पलाई सुरक्षित राखेर लक्ष्य भाषामा रूपान्तर गर्नुपर्दछ। यसैकारण अनुवादको सोझो संबंध भाषाको विज्ञानसित अर्थात भाषा विज्ञानसित नै हुन्छ । अझ थप भन्नु पर्दा उत्तर आधुनिक युगमा अनुवाद एक अनिवार्य आवश्यकता पनि हो । यस युगलाई अनुवादको युग भन्न मा कुनै अतिशयोक्ति हुनेछैन । सीधा शब्दमा भन्नु हो भने “कुनै भाषामा भनिएको या लेखिएको कुरोलाई कुनै दोस्रो भाषामा सार्थक परिवर्तनलाई अनुवाद भनिन्छ।” अर्थात अनुवादको अनुवाद गर्दा हुँदो मुल भाषा अनि स्रोत भाषा दुइवटाकै ज्ञान हुनु आवष्यक हुन्छ। जीवनको हरेक क्षेत्रमा अनुवादको महत्ता एवम् उपयोगित सहजसिद्ध भएको छ । धर्म - दर्शन, साहित्य - शिक्षा, विज्ञान - तकनीकि, वाणिज्य - व्यवसाय, राजनीति - कूटनीति आदि क्षेत्रसित अनुवादको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । अतः चिन्तन र व्यवहारको प्रत्येक स्तरमा आज मनुष्य अनुवादमा आश्रित छन् । विश्व -संस्कृति, विश्व एक परिवारझैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व संस्कृति, विश्व बन्धुत्व, एकता र चेतनाको समरूपता स्थापित गर्ने एक यस्तो माध्यम बनेको छ जसले विश्व स्तरमा एक नब्य सामाजिक पुनव्यवस्थाको कुरोलाई सार्थक गर्नसक्छ । अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन् अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् । वर्तमान शताब्दीमा अनुवादले आफ्नो सङ्कुचित

साहित्यिक परिधिलाई नाघेर प्रशासन, विज्ञान, प्रादुयोगिकी, तकनीकि, चिकित्सा, कला, संस्कृति, अनुसन्धान, पत्रकारिता, जनसञ्चार, दूरस्थ शिक्षा, प्रतिरक्षा, विधि, व्यवसाय हरेक क्षेत्रमा प्रवेश गरी समकालीन जीवनको अविचार्यता प्रमाणित गरिदिएको छ । आज विश्व एक परिवार झैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । भाषाको सबै अङ्गहरूका अध्ययनविश्लेषण- गरी तत्वहरू या नियमहरूका प्रतिपादीत गर्नु नै भाषा विज्ञान हो। भाषा आफ्नो विचारहरूलाई व्यक्त गर्ने एउटा सशक्त माध्यम हो। अर्थात् 'विज्ञान' शब्दको सामान्य अर्थ नै हुन्छ "विशिष्ट ज्ञान" । भाषाको अनुभूति एउटै हुन सक्छ । तर त्यसको अभिव्यक्ती अलग अलग- हुन्छ। अभिव्यक्तीहरू माझको वैभिन्न्यको कारणले नै अनुवाद कार्यको आवश्यकता पर्न जान्छ। अनुवाद कर्मको सन्दर्भमा प्राचीन भारतको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई लिन सकिन्छ । चीनी यात्री फाहियानले लगभग पच्चीस वर्षसम्म भारत भ्रमण गरी साहित्यिक सम्पदाहरूको सङ्कलन तयार पारेका थिए । भारत यात्रावधि संस्कृत व्याकरणको गहिरो अध्ययन गरी यहाँबाट कैयौं पुस्तकहरूका सङ्कलन लिएर चीन फर्किएका थिए । त्यसको अनुवाद चीनी भाषामा पाउन सकिन्छ । अनुवादको सन्दर्भमा चीनको इतिहास भारतभन्दा समृद्ध रहेको पाइन्छ । चीनी यात्रीहरूले विश्वका कुना कुनाबाट ल्याएका विभिन्न कृतिहरूको अनुवाद गरी त्यहाँका भौगोलिक र सांस्कृतिक धरोहर बुझ्ने कार्य गरेको पाइन्छ । यसैले साहित्यका कृतिहरू जबसम्म विश्वका अन्य भाषाहरूमा अनुवाद हुँदैनन् तबसम्म ती आफ्नो भाषा साहित्यमै सीमित रहन्छन् । यसरी हेर्दा एउटा जाति वा भाषाको साहित्य क्षेत्र अनुवाद साहित्यका तुलनामा सीमित देखापर्छ ।

13.2 नेपाली अनुदित साहित्य र नेपालीबाट अन्य भाषामा अनुदित साहित्य

अनुवाद सम्बन्धी विभिन्न परिभाषाहरू पाइन्छ । भर्तृहरिले अनुवादको अर्थ दोहोर्याउनु वा पुनर्कथन भनेका छन् भने मूल कथन, विचार वा भावको रक्षा गरी एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा गरिने अभिव्यक्ति नै अनुवाद हो भनेर पाश्चात्य विद्वान सामुएल जोन्सनले अनुवादको परिभाषा दिएका छन् । जुन भाषाबाट अनुवाद गरिन्छ त्यो मूल भाषा वा स्रोत भाषा हुन्छ अनि जुन भाषामा स्रोत भाषाबाट अनुवाद गरिन्छ त्यो लक्ष्य भाषा हुन्छ । सभ्य मानव समाजले सदा आफ्नो विचार निधिमा नयाँ विचारहरू समावेश गर्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ । भारतजस्तो बहुभाषी देशमा अनुवादको आवश्यकता अन्य देशहरूको अपेक्षा अधिक पाइन्छ । अनुवाद कार्य एउटा साहित्यिक कला हो भन्न सकिन्छ । हिन्दी भाषा साहित्यका एक विद्वान व्यक्तित्व डा. भोलानाथ तिवारीले पनि भनेका छन् कि - "एक भाषामा व्यक्त विचारहरूमा व्यक्त गरिएको भावहरू एवं विचारहरूलाई लक्ष्य भाषामा तथा संभव आफ्नो मूल रूपमा ल्याउने प्रयास गर्दछ ।" 'अनुप्रयुक्त भाषाविज्ञान' अर्थात् अंग्रेजीमा 'एप्लाइड लिंग्वुस्टिक्स' भनिन्छ जसको अंतर्गत भाषाविज्ञानलाई अनुप्रयोगको रूपमा रूपायित गरिन्छ । यसप्रकार यो कुरो स्पष्ट हुन्छ कि अनुवादमा भाषाविज्ञानको सिद्धान्तहरू अनुप्रयोग हुन्छ। प्रत्येक भाषाको वचनबारे आ-आफ्नै नियम हुन्छ । अनुवादकले यी कुराहरूमा पनि ध्यान पुर्याउन जरूरी छ । प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष और अन्य पुरुष। अनुवादकले लक्ष्य भाषाको प्रकृति अनुसार अनुवाद गर्न आवश्यक ठहर्दछ । अनुवादकलाई मुख्य समस्या यही हुन्छ कि मूल पाठको भाव स्रोत भाषामा त्यस्तै नै आवोस जस्तो की मूल पाठमा रहेको होस् ।

अर्थविज्ञानको संबंध भाषाको अर्थसित हुन्छ । यसैरी नै अनुवादकले सांस्कृतिक महत्व दर्शाउने शब्दहरूलाई अनुवाद गर्दा पनि विशेष ध्यान पुर्याउनु पर्ने हुन्छ । अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा विद्वान आन्ड्रेइ लिफेरले गरेका थिए। धर्म - दर्शन, साहित्य - शिक्षा, विज्ञान - तकनीकि, वाणिज्य - व्यवसाय, राजनीति - कूटनीति आदि क्षेत्रसित अनुवादको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । अतः चिन्तन र व्यवहारको प्रत्येक स्तरमा आज मनुष्य अनुवादमा आश्रित छन् । वर्तमान शताब्दीमा अनुवादले आफ्नो सङ्कुचित साहित्यिक परिधिलाई नाघेर प्रशासन, विज्ञान, प्राद्योगिकी, तकनीकि, चिकित्सा, कला, संस्कृति, अनुसन्धान, पत्रकारिता, जनसञ्चार, दूरस्थ शिक्षा, प्रतिरक्षा, विधि, व्यवसाय हरेक क्षेत्रमा प्रवेश गरी समकालीन जीवनको अविचार्यता प्रमाणित गरिदिएको छ । आज विश्व एक परिवार झैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व -संस्कृति, विश्व एक परिवारझैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व संस्कृति, विश्व बन्धुत्व, एकता र चेतनाको समरूपता स्थापित गर्ने एक यस्तो माध्यम बनेको छ जसले विश्व स्तरमा एक नब्य सामाजिक पुनव्यवस्थाको कुरोलाई सार्थक गर्नसक्छ । अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन् अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् । साहित्य सिर्जनाको वर्तमान लेखाजोखा गर्नुपर्दा विश्व भरिकै साहित्य अनुरागीहरूका निम्ति अनुवाद विधा एउटा अति नै प्रिय विषय बनेको बुझिन्छ । विश्व साहित्यबाटै प्रेरित बन्दै अहिले आएर नेपाली साहित्यमा

अनुवादका कार्यहरू हुँदै आएको भेटिन्छ । जसको परिणाममा नेपाली साहित्यले पनि वैश्विक साहित्यको होडमा आफूलाई उभ्याउनमा सफल बनेको मान्न सकिन्छ ।

वर्तमानमा अनुवाद एउटा कलाको रूपमा स्थापित विधा विशेष रहेको पाइन्छ यद्यपि यो कार्य विज्ञान कि कलासापेक्ष भन्ने वैश्विक प्रश्नमाथि विद्वानहरूले आ-आफ्नो तर्कणा अघि सारेका छन् । पाश्चात्य विद्वान जोहन कनिङ्टनको भनाइ यहाँ उद्धृत गरिन उपयुक्त हुन्छ - मूल लेखकले जुन ढडमा भन्न चाहेका छन् त्यसको अनुवादकले सही निर्वाह गरेको हुनपर्दछ । डा. एन ई विश्वनाथ अय्यर अनुसार अनुवाद भनेको स्रोत भाषामा प्रस्तुत कुनै पनि विषय सामाग्रीलाई त्यही अर्थमा अन्य भाषामा उतार्नु हो । अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा आन्द्रेइ लिफेरले गरेका थिए। जेम्स होम्जको विचारमा अनुवाद अध्ययनलाई समावेशीय पदावलीको रूपमा लिइनुपर्दछ । जसअन्तर्गत अनुवाद प्रक्रियालाई केन्द्र मानी गरिने सम्पूर्ण अनुसन्धान क्रियाकलापहरू पर्दछन्। हाल आएर अनुवाद अध्ययनलाई अनुवाद प्रक्रियाको परिणाम तथा वर्णनको अध्ययन गर्ने क्षेत्रका रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ। अनुवाद अध्ययन एक नवविधा हो र आजको अवस्थासम्म आइपुग्दा यसले विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको देखिन्छ।

अनुवाद शब्दले प्रक्रिया र परिणाम दुवैलाई बुझाउँछ भन्ने विचार विद्वान विल्सको रहेको देखिन्छ तर विग्रान्ड भन्दछन्- प्रत्रियाले अनुवाद गतिविधि र अनूदित पाठलाई बुझाउँछ। अनुवादलाई विभिन्न तवरले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। स्याभोरी र सेल्भर जस्ता विद्वानहरूले यसलाई

कलाको दर्जा दिएका छन् भने निडा र विल्सले अनुवादलाई विज्ञान भनेका छन्, तर न्युमार्क र शास्त्रीले यसलाई विज्ञान, कला तथा कौशलको समष्टिगत रूप मानेका छन्। न्युमार्क अगाडि भन्छन्- अनुवाद क्रमशः विज्ञान, सीप कला र अन्त्यमा रसास्वादनको क्षेत्र हो। यहाँ उनले सीप भनेर अनुवादलाई जीविकोपार्जन गर्ने माध्यम अर्थात् साधनको रूपमा इङ्गित गरेका बुझिन्छ।

अनुवादको कार्यमाथि विद्वानहरूले दिएका परिभाषामा मतैक्यता पाइँदैन। खास गरी अन्य विधाहरूसँग यसलाई कसरी संलग्न गराइएको छ, त्यसका आधारमा परिभाषित गर्नुपर्ने भएकाले परिभाषामा विविधता देखिएको हो। उदाहरणका लागि अनुवादलाई भाषिक क्रियाकलाप, साहित्यिक प्रयत्न, दार्शनिक तथा सांस्कृतिक र समष्टिगत त्रियाकलापका रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ। त्यसैले अनुवादलाई एउटै सीमाभित्र राखेर परिभाषित गर्न निकै कठिन देखिन्छ। अनुवाद गरिने पाठ्यसामग्री, पाठको विविधता, अनुवादको उद्देश्य र लक्षित पाठकको आवश्यकताका कारण अनुवाद अध्ययनको वर्गीकरण आदिले गर्दा अनुवादलाई परिभाषित गर्ने कार्यमा जटिलता देखा परेको हो। व्यापक दृष्टिकोषबाट हेर्दा सूचनाको आदान-प्रदान गर्ने क्रममा हरेक व्यक्ति कुनै न कुनै प्रकारले अनुवाद प्रत्रियामा संलग्न हुन्छ। दुई भाषाकै बीचमा नभए तापनि एउटै भाषाका भाषिका तथा शैलीहरूको अनुवादमा हरेक व्यक्ति कुनै न कुनै कोणबाट संलग्न भएकै हुन्छ भन्ने कुरोमा दुइमत छैन। ब्रिस्लिनको परिभाषाले अनुवादको व्यापक क्षेत्रलाई समेटेको देखिन्छ। उनका अनुसार सामान्यतः अनुवाद शब्दले एक (स्रोत) भाषाबाट अर्को (लक्ष्य) भाषामा गरिने विचार तथा भावनाको स्थानान्तरणलाई बुझाउँछ। यो प्रक्रिया दुवै लेख्य वा मौखिक भाषा, स्तरीय लेख्य प्रणाली भएका वा नभएका भाषा वा

बाहिराहरूले प्रयोग गर्ने दुवै वा कुनै एक साङ्केतिक भाषाबीच हुन सक्छ, तर यस किसिमको बृहत् प्रकृतिको अनुवाद र कुनै लिखित पाठमा सीमित भई गरिने वास्तविक तथा उद्देश्यमूलक अनुवादका बीच भने निश्चित सीमारेखा कोरिनुपर्दछ। यसरी हेर्दा अनुवाद मूलतः एक भाषाबाट अर्को भाषामा वा समय र स्थानका कारण अलग्गिएका अन्य भाषिकामा सन्देश रूपान्तरण गरिने प्रक्रिया हो। न्युमार्कका अनुसार कुनै पनि पाठको अनुवाद गर्दा निम्न दश तत्त्वहरूबीच अन्तरक्रिया हुने गर्दछ। निःसन्देह अनुवादले विश्वका भिन्न भिन्न समुदायका मानव जाति - प्रजातिहरूमा मानवीय आधारमा ऐक्यवद्धताको बीजारोपण गर्ने कार्य निर्वाह गरेको बुझिन्छ। अनुवादकै सहारा लिएर हामी विश्व चिन्ने गर्दछौं अनि विश्वले हामीलाई अर्थात् हाम्रो जाति, हाम्रो भाषा, साहित्य, संस्कृति, परम्परा इत्यादिलाई समेत चिनिने गरेको थाहा लाग्छ। यद्यपि अनुवाद कार्य सहज भने पटककै होइन्। यो संश्लिष्ट र जटिल प्रक्रिया हो। अनुवादकले मूलको अर्थको रक्षागर्दै लक्ष्य भाषाको संरचना र शैलीको निर्वाहसहित स्रोत भाषाको शैलीको पनि ध्यान राख्नुपर्ने हुन्छ। वास्तवमा हरेक भाषाको आफ्नो एक विशिष्ट कथन शैली या अभिव्यक्ति प्रणाली हुँदछ। स्रोत भाषाको पाठलाई लक्ष्य भाषाको संस्कारसित सफलतापूर्वक जोड्दै एउटा नयाँ पठनीय पाठ तयार पार्नु अनुवादको निमित्त एक चुनौतीपूर्ण काम हो। यो समस्त प्रक्रियामा अनुवादकले यो मूल पाठको सन्देश वा आशयमा कुनै फरक नपरोस् भन्ने विशेष ध्यान राख्नुपर्दछ। अनुवादलाई लिएर धेरै भ्रान्तिहरू पनि देखिएका छन्। कति आलोचकहरूले मूलको तुलनामा अनुवादलाई अपूर्ण बताउँछन् भने कति विद्वानहरूले अनुवादकलाई अयोग्यताको कारण बताउँछन्। यसरी मौलिक लेखन उत्कृष्ट वा कमजोर हुनसक्छ, उसरी नै अनुवादको निजी

भाषिक क्षमता, अनुभव र प्रतिभाअनुसार अनुवाद सठीक, सहज र सुन्दर बन्दछ । यस सन्दर्भमा पाश्चात्य विद्वान गेटेद्वारा कार्लाइललाई सम्बोधन गर्दै लेखेको कुरो यहाँ उद्धृत गरिन युक्तिसङ्गत ठहर्दछ - “अनुवादको अपूर्णताको बारेमा तिमि जे पनि भन, तर सत्य यही हो कि संसारको व्यवहारिक कार्यहरूको निम्ति यसको महत्व असाधारण र बहुमूल्य छ ।” मूलतः सभ्य मानव समाजले सदा आफ्नो विचार - निधिमा नयाँ विचारहरू समावेश गर्ने प्रयत्न गर्ने गर्दछ । अझ भारत जस्तो बहुभाषा देशमा अनुवादको आवश्यकता अन्य देशहरूको अपेक्षा अधिक रहेको बुझिन्छ । साहित्योन्नतिको लागि पनि अतिनै महत्वपूर्ण अनुवाद साहित्यलाई नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने यसमा एउटा लामो र सुदीर्घ परम्परा रहिआएको पाइन्छ । वास्तवमा नेपाली साहित्यको थालनी नै पनि अनुवाद परम्पराबाटै भएको कुरोहरूको जानकारी पनि विभिन्न साहित्य इतिहासले बताएका भेटिन्छ । मानिस पृथ्वीको एक मात्र यस्तो प्राणी हो जसमा एकभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्न सक्ने विलक्षण क्षमता रहेको हुन्छ। दैनिक जीवनमा विभिन्न भाषाहरूको प्रयोग गर्न सक्नुका साथै ऊ सञ्चारका विभिन्न कार्यक्रम तथा व्यवस्थाको उपयोग गर्न सक्दछ। मानिस यस्तो चेतनशील प्राणी हो, जसले ऐतिहासिक अनुभवबाट प्राप्त तथा स्मृतिपटलमा सञ्चित ज्ञानभण्डारलाई दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्न सक्दछ। त्यसैले मानिस आफ्नो दिक्कालको घेराभित्र मात्र सीमित रहेर बाँच्न सक्दैन। यस सन्दर्भमा अनुवाद मात्रै एक यस्तो साँचो हो, जसले विश्वज्ञान-भण्डारको भोटेतालचा खोल्न सक्छ। सदर्यौँदेखि मानिसको ध्येय ज्ञानको सञ्चय तथा विस्तार गर्ने एकल उद्देश्यबाट निर्देशित भएको देखिन्छ। अनुवादको समस्त शब्दजालभन्दा टाढा रहेर एउटा विशिष्ट प्रकृतिको मानव वाणी

तयार गर्दछ। सम्पूर्ण लेखक र अनुवादको कार्य नै अनुवादद्वारा राष्ट्रहरूबीचका सीमा छिचोल्दै सैद्धान्तिक धारणाहरू नाघेर सम्पूर्ण मानव एकता सुट्टढ गर्नु हो। गोरजनका अनुसार सामान्य चलनचल्तीमा रहेका शब्दद्वारा व्यक्त हुन नसक्ने भिन्न भाषाका विषयवस्तुलाई अर्को भाषामा कलात्मक ङ्गले बुझाउने कार्य नै अनुवाद हो। त्यसै गरी गेटेले कुन तथ् स्विकारेका छन् भने, कठिन परिक्षमद्वारा विश्वसाहित्य तथा काव्यात्मक भावनाको सर्वव्यापकताको प्रवर्द्धन गर्नेहरू अरु कोही नभएर केवल अनुवादक नै हुन्।

हरेक युगमा मानिसले अनुवादको माध्यमद्वारा अज्ञानताको तगारोलाई खुस्काउने तीव्र आकाङ्क्षा प्रकट गरेको पाइन्छ। त्यसैले स्याभोरीका अनुसार अनुवादको प्राथमिक कार्यमा व्यवहारोपयोगिता देखिन्छ। जसको एक प्रमुख उद्देश्य स्रोत (अन्य) भाषाको अज्ञानतालाई हटाउनु हो। शताब्दियौँदेखि उनीहरू मानवीय विचार तथा शब्दलाई एक भाषिक समुदायबाट अर्को भाषिक समुदायमा पुऱ्याउन सक्षम भएका छन्। गोरजन अगाडि भन्छन्-यस्ता कार्यले मानवजातिको आध्यात्मिक धरोहरूलाई संरक्षण गर्नुका साथै निरन्तरता पनि दिएका छन्। इतिहासतर्फ फर्कने हो भने अनुवादले सत्रिय भूमिका नखेलेको कुनै पनि युग भेटिँदैन। रोमेली सभ्यताको जग ग्रिसेली सभ्यतामा अडेको थियो। टोलेडो सम्प्रदायले अरबी र ग्रिसेली ज्ञानभण्डारलाई युरोपेली समाजमा पुऱ्यायो। सम्पूर्ण युरोपेली सभ्यता ल्याटिन तथा ग्रिक भाषाबाट गरिएको अनुवादमा आधारित थियो। युरोपेली इतिहासमा यो तथ्य अझ स्पष्ट रूपमा झल्किन्छ। बीसौँ शताब्दीमा टोमस म्यान, विलियम मोरिस, ब्रेख्त र पछि सउल बेलो, गुन्टर ग्रास अलबर्टो मोराभिया, आयरिस मर्डोक,डोरिस लेसिडजस्ता महान् समकालीनहरूका कृति अनुवाद गरिए। किनभने अनुवादकद्वारा नै यी

धरोहर हाम्रा लागि उपलब्ध हुने गर्दछन्। उनले आफ्नो कृतिमा कुनै पनि देश साहित्यिक अनुवादद्वारा कसरी समृद्ध बन्न सक्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनकै शब्दमा भन्नुपर्दा अनुवादकहरू नभएको भए आज अङ्ग्रेजीभाषी समुदाय ग्रिसेली महाकाव्य, बाइबल, टोल्सटोय, दोस्तोएभ्स्की, फ्युबेर, बालज्याक प्राउस्ट, गेटे, हेन, मन बेसे, नेरुदा, बेकेजस्ता महान् हस्तीका बारेमा पूर्ण रूपले अनभिज्ञ रहने थियो। त्यस्तै, अनुवादकको अनुपस्थितिमा जर्मनीमा मिल्टन वा वर्डस्वर्थ, फ्रान्समा एडगर अलेन पो, वाल्ट ह्विटमन, रूसमा शेक्सपियर वा कलेरिज, इटलीमा फोकनर वा हेमिङ्वे तथा बेलोको उपस्थितिको कल्पनासमेत गर्न सकिने थिएन। अनुवादक नभएको भए विदेशी पाठक समकालीन अमेरिकन, क्यानडियन, ब्रिटिस, आरिस तथा अस्ट्रियाली लेखनको बारेमा अनभिज्ञ हुने थिए भने अमेरिका तथा अन्य अङ्ग्रेजीभाषी पाठकहरू अन्य भाषाका समकालीन लेखकका कृतिहरू पढ्न सक्ने थिएनन्। हामीले मौलिक कृतिको भाषा बुझ्न नसकेको अवस्थामा हाम्रा निम्ति कुनै मध्यस्थकर्ता उपलब्ध हुन सक्छ भनी गोरजनले प्रश्न गरेका थिए। यसको सीधा उत्तर हुन सक्छ-यस परिस्थितिमा अनुवादक नै अन्तिम विकल्प हो। फरक भाषाहरूबीच ज्ञानको आदान-प्रदान नभएको भए मानवजाति ब्याबेलको टावरमा जस्तै विभाजित भई अन्धकारमा रहन बाध्य हुन्थ्यो। गेटे पूर्ण अनुवादको सम्भाव्यताको बारेमा त्यति विश्वस्त थिएनन्। अपूर्ण नै भए पनि उनले अनुवादलाई सञ्चारको अत्यावश्यक आध्यात्मिक माध्यमका रूपमा स्विकारेका थिए। गोरजनले गेटेको आलङ्कारिक सङ्केतको पुनर्कथन गर्दै भनेका छन्- अनुवादक एक उत्सुक अग्रहूत हो, जसले घम्टोमा आधा ढाकिएको परम सुन्दरीको प्रशंसा गर्दछ र उनको वास्तविक रूपको दर्शनका लागि हामीलाई भावातुर बनाइदिन्छ।

त्यसैले कोङ्ग्राट बटलरले अनुवादकलाई सम्पूर्ण संस्कृतिका धरोहरको उत्तराधिकारीको दर्जा दिएका छन् । विश्व संस्कृति, विश्व बन्धुत्व, एकता र चेतनाको समरूपता स्थापित गर्ने एक यस्तो माध्यम बनेको छ जसले विश्व स्तरमा एक नब्य सामाजिक पुनव्यवस्थाको कुरोलाई सार्थक गर्नसक्छ । अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन् अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् । यसरी नै अनुवाद साहित्यको प्रयोजन र महत्वबारे अझ थप चर्चा गर्नुपर्दा के भन्न सकिन्छ भने विशेष उत्तर आधुनिक युगमा अनुवाद एक अनिवार्य आवश्यकता पनि हो । यस युगलाई अनुवादको युग भन्न मा कुनै अतिशयोक्ति हुनेछैन । जीवनको हरेक क्षेत्रमा अनुवादको महत्ता एवम् उपयोगित सहजसिद्ध भएको छ । धर्म - दर्शन, साहित्य - शिक्षा, विज्ञान - तकनीकि, वाणिज्य - व्यवसाय, राजनीति - कूटनीति आदि क्षेत्रसित अनुवादको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । अतः चिन्तन र व्यवहारको प्रत्येक स्तरमा आज मनुष्य अनुवादमा आश्रित छन् । वर्तमान शताब्दीमा अनुवादले आफ्नो सङ्कुचित साहित्यिक परिधिलाई नाघेर प्रशासन, विज्ञान, प्राद्योगिकी, तकनीकि, चिकित्सा, कला, संस्कृति, अनुसन्धान, पत्रकारिता, जनसञ्चार, दूरस्थ शिक्षा, प्रतिरक्षा, विधि, व्यवसाय हरेक क्षेत्रमा प्रवेश गरी समकालीन जीवनको अविचार्यता प्रमाणित गरिदिएको छ ।

साहित्योन्नतिका लागि महत्वपूर्ण अनुवाद साहित्यलाई नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने यसमा एउटा लामो र सुदीर्घ परम्परा रहिआएको पाइन्छ । वास्तवमा नेपाली साहित्यको थालनी नै अनुवाद परम्पराबाट भएको छ । अनुवादका लागि अङ्ग्रेजीमा ट्रान्सलेशन शब्द प्रयुक्त

देखिन्छ जुन फ्रान्सेली भाषाको ट्रान्सलेटर शब्दबाट व्युत्पन्न भएको थाहा लाग्छ । ट्रान्सलेशन शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ हो पारवहन अर्थात् एउटा स्थान बिन्दुबाट अर्को स्थान बिन्दुमा पुर्याउनु । साहित्य मानव जीवन-जगतलाई सजीवरूपले चित्रण गर्ने एक सशक्त कला हो । साहित्यका विविध विधाहरूले मानव जीवन-जगतको व्याख्या गर्छन् अथवा अनुभूतिको मार्ग विस्तार गर्छन् । साहित्यका अन्य विधाहरूले झैं नेपाली अनुवाद कार्यले आफ्नो पक्षबाट नेपाली साहित्यको विकास परम्परामा सक्दो योगदान दिईआएका पाइन्छ । भनौं भने आज विश्व एक परिवार झैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व -संस्कृति, विश्व एक परिवारझैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । अनुवाद र अनुवादकको भूमिकामाथि प्रकाश पाउँ मधुशाला कृतिका स्रष्टा हरिवंश राय बच्चन लेख्छ - “अनुवाद एउटा भाषाको अर्को भाषातर्फ बढाइएको मैत्रीत्वको हात हो । मैत्रीत्वको यो हात जतिपल्ट र जति दिशाहरूमा सम्भव हुन्छ बढाउन पर्दछ ।” भारतीय साहित्यको सन्दर्भमा तर भन्नुपर्दा अनुवाद साहित्यको स्थिति सन्तोषजनक नरहेको र आन्तरिक भाषाहरूबीच अनुवादलाई उति महत्त्व नदिएको विद्वानहरू बताउँछन् । यस सन्दर्भमा प्रख्यात साहित्यकार विश्वनाथ तिवारी भन्छन् - “समस्त चौबीस भारतीय भाषाहरूलाई सशक्त बनाउन यी भाषाहरूबीच आपसी समरसता र सामञ्जस्यता राख्न आवश्यक छ अन्यथा आफ्नो सम्पूर्ण साहित्यिक एवं सांस्कृतिक सम्पदाहरूलाई विश्वअघि राख्न सक्तैनौं।” विविधताको देश भारत जहाँ दुई दर्जनभन्दा अधिक भाषाहरू आफ्नो साहित्यिक समृद्धि एवम् सम्पदाहरूसहित अलग अलग भौगोलिक क्षेत्रमा फैलिएका छन् । यस्तोमा अनुवाद मात्र त्यो माध्यम हो जसले यस सांस्कृतिक एवम्

साहित्यिक विषमताको गरिरो अभावको पूर्ति गर्दछ । यद्धपि अनुवादको क्षेत्रमा जति काम अन्तराष्ट्रिय भाषाका कृतिहरू भारतीय भाषा र मूलतः हिन्दी अनुवादको रूपमा भएको छ त्यसको दस प्रतिशत पनि भारतीय भाषाहरूमाझ परस्पर अनुवाद भएको पाइँदैन । अन्य भाषा भाषी सरह नेपाली साहित्यमा सरोकार राख्नेहरूले अनुवाद कर्मभन्दा सृजनत्रफ नै अधिक रुचि लिएको देखिन्छ । समकालीन वर्तमान साहित्यकारहरूमा सृजनशीलताको अनुपात अनुवाद कर्मप्रति आकर्षण अपेक्षाकृत धेरै कम देखिएको पाइन्छ । हुन त उत्तर आधुनिक विमर्शमा अनुवादलाई पनि सृजन नै भनिएको पाइन्छ । भारतीय अनुवाद साहित्यको यो जटिलतम स्थितिमा नेपाली अनुवाद साहित्यले यो महत्वपूर्ण सांस्कृतिक कर्ममाथि विशद् काम नगरेता पनि निरन्तर रूपमा कार्यचाहिँ गरिरहेकै छ । मूलतः नेपाली अनुवाद साहित्यको सर्वेक्षण गर्नुपर्दा यसका पृष्ठभूमिमा संस्कृतबाट अनूदित स्वस्थानी व्रत कथा, भानुदत्तको हितोपदेश मित्रलाभ, शक्तिबल्लभको अनूदित हास्यकदम्ब, बेनामी श्री पिनासको कथा, दशकुमार चरित, वीरसिक्का, सदाशिव शर्माको हिन्दीबाट अनूदित चन्द्रकान्ता, नरेन्द्र मोहिनी, बंगला भाषाबाट अनूदित बंग विजेता, हिरण्मयी चरित्र, राधारानी, आदि प्रमुख कृतिहरू रहेका पाइन्छन् । जसको प्रयासमा नेपाली अनूदित साहित्य लेखन परम्परा अघि बढेको बुझिन्छ । अनुवाद एउटा राष्ट्रिय कर्म हो जसले एउटा राष्ट्रको संस्कृतिलाई अर्को राष्ट्रको संस्कृतिसित र एउटा समाजलाई अर्को समाजसित जोड्नको निम्ति प्रेरित गर्दछ । साहित्य र सिर्जनाको दिशामा अनुवाद र अनुवादक दुवै भौगोलिक सीमा साँधमा सामित साहित्यिक एवं सांस्कृतिक सम्पदाहरूलाई भूगोलको सीमादेखि बाहिर निकाली अन्य संस्कृतिहरूसित परिचय गराउँदछ । सम्पूर्ण नेपाल भूभागबाहेक पनि

भारततीर नेपाली अनुवाद कार्य विशेष रूपमा आसाम अनि काशीबाट पर्याप्त रूपमा भएका पाइन्छन् । सिक्किम, सिलगढी, कालेबुङ, दार्जीलिङ, खरसाङबाट पनि यो कार्य केही मन्द गतिमा नै भए पनि अघि बडेका पाइन्छ । भारतीय नेपाली अनुवाद साहित्यको प्रारम्भ वि. सं 1877 अर्थात् सन् 1820 मा जे. ए. एटनले कलकत्ताबाट प्रकाशित गराएको ए ग्रामर अव दि नेपालिज ल्याङ्वेज पुस्तक हो । यसअघि कुनै कृतिहरू नेपालीमा अनुदित भएको पाइन्छ न नेपालीबाट अन्य कुनै भाषामा अनुवाद भएको उल्लेख पाइन्छ । भारतबाट नेपाली भाषामा अनुवाद गरिएका कृतिहरूमा साहित्यनुवाद चाहिँ थोरै छन् । अनुवादका क्षेत्रमा साहित्यलोचन ग्रन्थ, जीवनी, धर्म, दर्शन तथा कानून विषयक ग्रन्थहरूको अनुवाद भएको पाइन्छ । प्रायः जसो अनुवाद आधुनिक भारतीय आर्यभाषाबाट भएका छन् भने केही कृतिहरू अङ्ग्रेजीबाट अनुवाद भएका देखिन्छन् । अनुवादको यसै परम्परामा ईश्वरवल्लभद्वारा रवीन्द्रनाथका कथा, ओकिउयामा ग्वाइनद्वारा जुलियस सिजर, हिमहाँसिनी, उमर खैय्याम, बुढो र समुद्र, तटमा तरङ्गको गीत, किताबसिंह राईद्वारा मोलेयरका दुई नाटक, जी छिरिङद्वारा युद्ध र शान्ति, आमा जय धमालाद्वारा रामकी सुमती, तुलसी अपतनद्वारा गीताञ्जली, रवीन्द्र रचनावली, दिनेश खालिङद्वारा सुरुङभित्रीको हलचल, चिन्तन चिन्ता रम, दार्जीलिङको पैहो, जीवन दर्शन , बट्टीनारायण प्रधानद्वारा आमा, गोकुल सिन्हाद्वारा चिरकुमार सभा, गालिब, नरेशचन्द्र खातीद्वारा भवभूति, कर्ण थामीद्वारा बंगलाका श्रेष्ठ कथा, सुकान्तका कविताहरू, लोकेशचन्द्र प्रधानद्वारा गीताञ्जली, यात्री, लैनसिंह बाडदेलद्वारा विश्वकथा सङ्ग्रह, शिव प्रधानद्वारा मेघदूत, शिवशमशेर रसाइलीद्वारा विराज दुलही, भरत कल्याण, मालाम्स, बी. योज्जनद्वारा प्रेमचन्द्रका कथा, राजेन्द्र

मास्केद्वारा आमा, मेघालयका छत्रमान लोहारद्वारा आनन्दमयी
 बन्धुपाध्यको नाटक अभिमान, जगदीश शर्माद्वारा अन्धो तकदीर, इन्द्र
 सुन्दासद्वारा टाल्सटायका कथा, पिताको पत्र छोरीलाई, संक्षिप्त
 आत्मकथा, लघु कथा सङ्ग्रह, पदमा नदीको माझी, बंगला साहित्यको
 इतिहास, राजा राममोहन रायको जीवनी, डिल्लीराम तिमिसनाद्वारा
 रवीन्द्रनाथको प्राचीन साहित्य, काव्य मीमांसा, दानियल खालिडद्वारा
 नेपाली कथाको अङ्ग्रेजी अनुवाद, समका कविताको अङ्ग्रेजी अनुवाद,
 समका कविताको अङ्ग्रेजी अनुवाद र चित्राङ्गदा, रामूर्तिद्वारा वतन के
 पार, लैनसिंह बांग्देलको मुलुकबाहिर, गीता उपाध्यायद्वारा एन फ्रेंकनको
 डीयरी, गुमानसिंह चामलिङद्वारा एरिष्टोटलको काव्य शास्त्र, कमला
 सांस्कृत्यायनद्वारा राहुलको अटोबायोग्राफी, अगमसिंह गिरीद्वारा उमर
 खैयामका रूपाईहरूको नेपाली भावानुवाद, महानन्द पौड्यालद्वारा
 शेक्सपियरका नाट्य कथा र श्रीकथा, रामचन्द्र गिरीद्वारा भेनिसका
 महाजन, मोहन ठकुरुद्वारा काजी नजरूल इस्लाम, तारा लोहारद्वारा
 शरतचन्द्र मानिस औ कलाकार, पारसमणि प्रधानद्वारा सुन्दरकुमार र
 बुद्धचरित्र, भाइचन्द्र प्रधानद्वारा बौद्धधर्म र ड्र्याकुला, सुवास
 दीपकद्वारा पल-विपल, बी. ए. राईद्वारा प्रेमचन्द्रको जीवनी, गिर्मी
 शेर्पाद्वारा कबीर, पूर्ण राईद्वारा मदर टेरेसा तथा सानु लामाद्वारा
 लर्डबुद्ध, आदि जस्ता पुस्तकहरू साहित्य, धर्म, दर्शन, जीवनी एवं
 साहित्यलोचनसँग सम्बन्धित अनुवाद कृतिहरू हुन् । दार्जीलिङमा नेपाली
 नाटकको अर्ध शताब्दी नामक पुस्तकमा इन्द्रबहादुर राईले उल्लेख
 गरेअनुसार चिल्ड्रेन्स एम्युजमेन्ट एसोसिएसन दार्जीलिङका जेम्स इनले
 सिन्ड्रेला, भूल भुलैया, किड इजोहन, किड लियर, अलाउद्दीन, सुन्दर
 आफत, मनमोहित, विजयवसन्त, इन्द्रसभा, नैर्मल्य, धनी आदि जस्ता

तीनताकका बहुचर्चित कृतिहरूको नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका भन्ने पाइन्छ । यसरी नै अनुवाद कार्यको दिशामा विशेष योगदान पुर्याउने व्यक्ति र कृतिहरूमा गोकूल सिन्हाको भानुभक्तिय रामायणको अङ्ग्रेजी अनुवाद द रामायण अव भानुभक्त, रोमियो र जुलियट, नेपाली भाषाको संवैधानिक मान्यताको प्रश्न (अङ्ग्रेजीमा), पवित्र कुरान, चालिस - हदिस, हदिस - चयन, शान्तिको सन्देश, शत वार्षिकी सन्देश,अनि गालिब, श्रीमद्भगवद्गीता, चिरकुमार सभा, बहाई गृहको निर्माण, बड़ा अलैंचीको खेती र मेडिएभल इन्डियन लिटरेचर, शिशुपाल शर्माको बङ्गला भाषाबाट अनूदित धनराज तामाङ, प्रतिशोध, सेतु बन्धन, काव्यधारा र विभिन्न पत्र - पत्रिकाहरूमा छापिएका रचनाहरू अनि हिन्दी भाषाबाट अनूदित फेरि महिषासुर वध आदि प्रमुख पाइन्छन् । यसरी नै सरयू राईको चार्लोट ब्रोंटको अङ्ग्रेजी उपन्यास जेन एयर को नेपाली अनुवाद, शान्ति प्रधानको हिन्दीबाट अनूदित स्वामी विवेकानन्दका कथाहरू, विन्दया सुब्बाको हिन्दीबाट अनूदित त्यागपत्र र द्रोपदी, रेमिका थापाको बङ्गलाबाट अनूदित गीताञ्जली, मैथिली भाषाबाट अनूदित सरोकार, सुजातारानी राईको बङ्गलामा अनूदित कर्ण थामी, मोहन ठकुरीका कविताहरू र नेपालीमा अनूदित चेतना लिपी आदि मुख्य पाइन्छन् । यसै क्रममा गरिमा राईको एमिली ब्रोंटको अङ्ग्रेजी उपन्यास वुदरिड हाइट्स - लाई नेपालीमा अनुवाद, जस योजन प्यासीको हिन्दीबाट अनूदित बुद्धदेव बसुको जीवनी, नरभूप राईको अङ्ग्रेजीबाट अनूदित नेताजी कसरी उम्के ? चन्द्र शर्माको अङ्ग्रेजीबाट अनूदित भगवान प्रशान्ति निलयममा बास गर्नुहुन्छ, त्वमेव माता, विचन्द्र प्रधानको बङ्गला भाषाबाट अनूदित सञ्जय विश्वासका कृतिहरू र तसलीमा नसरीनका केही कविताहरू, मोहन ठकुरीको अङ्ग्रेजीबाट अनूदित काजी नजरूल इस्लाम,

सी. डी. सिन्हाको अङ्ग्रेजीबाट अनूदित केही सामान्य रोग र यसको उपचार, सञ्जीव छेत्रीद्वारा लाडुप रोडकपकृत कविता सङ्ग्रह नेपालीबाट हिन्दीमा अनूदित आँखा, नेपालीबाट असमेली भाषामा गीता उपाध्ययको मुनामदन, भानुभक्तको रामायण, भरत जङ्गमको कालो सूर्य, अग्नुबहादुर क्षत्रीको ब्रह्मापुत्र आशेषाशे, विन्द्या सुब्बाको अथाह, मुक्ति उपाध्यायको मालती असमेली भाषामा चम्पाद्वारा अनूदित, सानु लामाको मृगतृष्णा - लाई मञ्जु उपाध्यायले, प्रेम प्रधानका उदासीन रूखहरूलाई खगेन्द्र दाहालले अनि शिवकुमार राईको खहरे -लाई जयन्तकृष्ण शर्माको अनुवाद गरेका पाइन्छ । अनुवाद कार्यको यसैक्रममा तुलसीराम शर्मा कश्यपको जन्मभूमि, वाणिरा गिरीका कविता, पवन चामलिङ किरण- को अन्तहीन सपना : मेरो विपना जस्ता कृतिहरू नेपालीबाट अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवादित भएका छन् भने खहरे कथा सङ्ग्रहलाई बङ्गला भाषामा अनुवाद गरिएको पाइन्छ । यसैक्रममा बङ्गला भाषाबाट नेपालीमा अनुदित कर्ण थामीको सुकान्तका कविताहरू, शिव सम्सेर रसाइलीको विराज दुलही, हिन्दीबाट नेपालीमा अनुदित छविलाल उपाध्ययको चन्द्रगुप्त, किरणकुमार राईको असमेली भाषाबाट नेपालीमा अनूदित अर्धवृत्त जीवन, उर्दू भाषाबाट नेपालीमा अनूदित बी. योज्जनको कृष्ण चन्द्रका कथा, असमेली भाषाबाट नेपालीमा अनूदित दुर्गा खतिवडाको ब्रह्मपुत्रका छालहरू, शान्ती थापाको नामधरे, र डोगरी भाषाबाट नेपाली भाषामा अनूदित सुवास दीपकको पल-विपल, तेलुगु भाषाबाट नेपालीमा अनूदित भानु छेत्रीको मेरो देश मेरो मान्छेहरू, असमीयाबाट नेपालीमा पुष्पधर शर्माको हिरण भट्टाचार्यका निर्वाचित कविताहरू, के. बी. नेपालीको मेघदूत, जीवन राणाको डा. विधाविन्दु सिंहका केही कविताहरू, ओमनारायण गुप्ताको हयवदन, बङ्गलाबाट नेपाली भाषामा अनूदित

तारापति उपाध्यायको आनन्दमठ, संस्कृतबाट नेपालीमा खेमराज नेपालीको अविनाशी, असमीयबाट नेपालीमा अनूदित गीता उपाध्यायको दरबारका सुसारे, सूर्यमणि शर्माको हिन्दीबाट नेपालीमा अनूदित नाटक आधा अधूरे आदि प्रमुख रूपमा रहेका पाइन्छन् । यसरी नै साहित्य अकादमी नयाँ दिल्लीको सक्रियतामा भारतीय साहित्यका निर्माताहरूको संक्षिप्त जीवनी तथा आधुनिक भारतीय आर्यभाषाका साहित्य र साहित्यको इतिहाससङ्ग सम्बन्धित पुस्तकहरू पनि नेपाली भाषामा अनूदित भएका पाइन्छन् । यीबाहेक नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाका फूटकर रचनाहरू पनि बढी मात्रामा आधुनिक भारतीय भाषाहरूमा तथा अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवाद भएका पाइन्छन् । भाषा, साहित्य एवम् संस्कृतिको संवर्द्धन प्रचार - प्रसार र विकासको उद्देश्य लिएर सन् 1955 मा स्थापित साहित्य अकादमीद्वारा अनुवाद साहित्यलाई पृष्ठपोषण गर्ने र निरन्तरता दिने कार्य भइरहेका थाहा लाग्छ । अन्य भाषादेखि नेपाली र नेपालीदेखि अन्य भाषामा प्रशस्त अनुवाद भइरहेकोले अनुवाद धर्मलाई प्रोत्साहन प्राप्त भइरहेको पाइन्छ । साहित्य अकादमीले सन् 1989 देखि अनुवाद कार्यको निम्ति पुरस्कारको घोषणा गरेवापत भने यस कार्यमा अझ तीव्रता देखा परेको वोध हुन्छ । यसैक्रममा कर्ण थामी, शिवसमशेर रसिली, छविलाल उपाध्याय, किरणकुमार राई, बी. योज्जन, दुर्गा खतिवडा, शान्ति थापा, सुवास तीपक, भानु छेत्री, पुष्पधर शर्मा बास्तोला, के. बी. नेपाली, जीवन राणा, ओमनारायण गुप्ता, तारापति उपाध्याय, गीता उपाध्याय, आई. के. सिंह, डम्बरमणि प्रधान, शङ्कर प्रधान, ज्ञानबहादुर छेत्री, चन्द्रमणि उपाध्याय यस विधाका निम्ति पुरस्कृत व्यक्तित्वहरू हुन् । यसरी नै नेपाली अनुवाद साहित्यको श्रीवृद्धिमा योगदान पुर्याउने व्यक्तित्वहरूमा कुमार प्रधान, सरयू राई,

लक्ष्मीदेवी सुन्दास, शिशुपाल शर्मा, गोकुल सिन्हा, असीत राई, जीवन नामदुङ, गुप्त प्रधान, अर्जुन प्रधान, भक्तराज सुनुवार, प्रेम प्रधान, ओमनारायण गुप्ता, जस योज्जन प्यासी, राधिका प्रधान, शान्ति प्रधान, विन्दया सुब्बा, मनप्रसाद सुब्बा, मणिका मुखिया, सुजातारानी राई, मिलन वान्त्वा, भुपेन्द्र सुब्बा, श्रद्धामणि प्रधान, भावना थिङ, अशोक प्रशान्त, प्रदीपन लोहागुण, उषा नन्दी, प्रदीप, मुकुन्दराज ओली, पदम पराजुली, भूमिराज शर्मा, जोनिफर राई, विकास आले, टिका भाइ, राजा पुनियानी, श्रद्धाञ्जली तमाङ, सयन्त दासगुप्ता, सञ्जय विश्वास, मञ्जुश्री, नोर्जाङ स्याङदेन, स्नेहलता राई, राजकुमारी दाहाल, कविता लामा, हरेन घोष, कृष्णसिंह मोक्तान, एडोन रौंगौंग, राज प्रधान, आर. बा. राई, हीरा छेत्री, सौमेन नाग, फादर जर्ज थाडाथिल, टेरेन्स मुखिया, नरभूप राई, गोपाल भण्डारी, चन्द्र शर्मा, टीका खाती, सुरेन्द्र पोद्दार, सञ्जीव छेत्री, रचना अनाकार, प्रफुल्ला लामा, उषाकिरण सत्यदर्शी, मञ्जु उपाध्याय, जयन्तकृष्ण शर्मा, अग्नुबहादुर क्षेत्री भानु छेत्री, सुवास देवान, सचिन राई दुमी, दलसिंह अकेला, नगेन्द्र शर्मा, सिद्धार्थ राई, गरमा राई, सुकान्त राई, हर्कबहादुर छेत्री, प्रेम पोद्दार, मोहन ठकुरी, कृष्ण प्रधान, युवराज काफ्ले, बिर्ख खड्का डुवर्सेली, मुक्ति उपाध्याय बराल, सुदिन घोष, फुलकुमारी भट्टराई, समीरण प्रियदर्शी, राजेन्द्र ढकाल, सिताराम काफ्ले, आदिले अनुवाद साहित्यको परम्परा र विकासमा आफ्नो भगीरथ साधना पुर्याउदै आएका देखिन्छ ।

13.3 उपसंहार

व्युत्पत्तिका अनुसार 'वद' भन्नाले भन्नु 'अनि' भनेको 'पछि' वा 'पश्चात' भन्ने कुरो बुझिन्छ । वद् धातुलाई ध्य् प्रत्ययले सिद्ध गराएपछि वाद

शब्द बनिन्छ जसको अर्थ कथन वा भनाइ हुन्छ । यसप्रकार अनुवादको शाब्दिक अर्थ हुन्छ - कथन पुनः कथन । अनु + वद् + ध्य को संयोगले 'अनुवाद' शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । प्रायः जसो भारतीय भाषाहरूमा अनुवाद शब्द नै प्रचलित पाइन्छ भने यसै शब्दका निम्ति हिन्दी, नेपालीमा उल्था, उर्दू, बंगला र कश्मिरी भाषामा तर्जमा, मराठी र कन्नडमा भाषान्तर, सिन्धीमा तर्जमो, मलायलममा विवर्तन वा तज्जुर्मा, तेलुगुमा अनुवादम जस्ता शब्दहरू प्रचलित पाइन्छन् । अनुवाद सम्बन्धी विभिन्न परिभाषाहरू पाइन्छ । भर्तृहरिले अनुवादको अर्थ दोहोर्याउनु वा पुनर्कथन भनेका छन् भने मूल कथन, विचार वा भावको रक्षा गरी एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा गरिने अभिव्यक्ति नै अनुवाद हो भनेर पाश्चात्य विद्वान सामुएल जोन्सनले अनुवादको परिभाषा दिएका छन् । जुन भाषाबाट अनुवाद गरिन्छ त्यो मूल भाषा वा स्रोत भाषा हुन्छ अनि जुन भाषामा स्रोत भाषाबाट अनुवाद गरिन्छ त्यो लक्ष्य भाषा हुन्छ । सभ्य मानव समाजले सदा आफ्नो विचार निधिमा नयाँ विचारहरू समावेश गर्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ । भारतजस्तो बहुभाषी देशमा अनुवादको आवश्यकता अन्य देशहरूको अपेक्षा अधिक पाइन्छ । अनुवाद कार्य एउटा साहित्यिक कला हो भन्न सकिन्छ । अनुवादकले लक्ष्य भाषाको प्रकृति अनुसार अनुवाद गर्न आवश्यक ठहर्दछ । अनुवादकलाई मुख्य समस्या यही हुन्छ कि मूल पाठको भाव स्रोत भाषामा त्यस्तै नै आवोस जस्तो की मूल पाठमा रहेको होस् । अर्थविज्ञानको संबंध भाषाको अर्थसित हुन्छ । यसैरी नै अनुवादकले सांस्कृतिक महत्व दर्शाउने शब्दहरूलाई अनुवाद गर्दा पनि विशेष ध्यान पुर्याउनु पर्ने हुन्छ । आज विश्व एक परिवार झैं भएको छ भने अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व -संस्कृति, विश्व एक परिवारझैं भएको छ भने

अनुवाद आजको युगमा सांस्कृतिक सेतु बनेको छ । विश्व संस्कृति, विश्व बन्धुत्व, एकता र चेतनाको समरूपता स्थापित गर्ने एक यस्तो माध्यम बनेको छ जसले विश्व स्तरमा एक नब्य सामाजिक पुनव्यवस्थाको कुरोलाई सार्थक गर्नसक्छ । अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन् अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् । हरेक युगमा मानिसले अनुवादको माध्यमद्वारा अज्ञानताको तगारोलाई खुस्काउने तीव्र आकाङ्क्षा प्रकट गरेको पाइन्छ।

त्यसैले स्याभोरीका अनुसार अनुवादको प्राथमिक कार्यमा व्यवहारोपयोगिता देखिन्छ। विश्व संस्कृति, विश्व बन्धुत्व, एकता र चेतनाको समरूपता स्थापित गर्ने एक यस्तो माध्यम बनेको छ जसले विश्व स्तरमा एक नब्य सामाजिक पुनव्यवस्थाको कुरोलाई सार्थक गर्नसक्छ । अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन् अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् । यसरी नै अनुवाद साहित्यको प्रयोजन र महत्वबारे अझ थप चर्चा गर्नुपर्दा के भन्न सकिन्छ भने विशेष उत्तर आधुनिक युगमा अनुवाद एक अनिवार्य आवश्यकता पनि हो । यस युगलाई अनुवादको युग भन्न मा कुनै अतिशयोक्ति हुनेछैन । जीवनको हरेक क्षेत्रमा अनुवादको महत्ता एवम् उपयोगित सहजसिद्ध भएको छ । धर्म - दर्शन, साहित्य - शिक्षा, विज्ञान - तकनीकि, वाणिज्य - व्यवसाय, राजनीति - कूटनीति आदि क्षेत्रसित अनुवादको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । अनुवाद एउटा राष्ट्रिय कर्म हो जसले एउटा राष्ट्रको संस्कृतिलाई अर्को राष्ट्रको संस्कृतिसित र एउटा समाजलाई अर्को समाजसित जोड्नको निमित्त प्रेरित गर्दछ ।

साहित्य र सिर्जनाको दिशामा अनुवाद र अनुवादक दुवै भौगोलिक सीमा साँधमा सामित साहित्यिक एवं सास्कृतिक सम्पदाहरूलाई भूगोलको सीमादेखि बाहिर निकाली अन्य संस्कृतिहरूसित परिचय गराउँदछ । सम्पूर्ण नेपाल भूभागबाहेक पनि भारततीर नेपाली अनुवाद कार्य विशेष रूपमा आसाम अनि काशीबाट पर्याप्त रूपमा भएका पाइन्छन् । अझ थप भन्नुपर्दा पारीजातको शिरिषको फूल उपन्यासलाई अङ्ग्रेजीमा ब्लू मिमोसा शीर्षकमा अनुवाद गरिएको छ, एवम् जसलाई अमेरिका कुनै एक विश्वविद्यालयको पाठ्यचर्यामा समेत सामेल गरिएको जान्न पाइन्छ । यसरी नै लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको अधिक प्रचलित मुनामदन खण्डकाव्यको पनि अङ्ग्रेजी अनुवाद गरिएको पाइन्छ। यसैगरी मनप्रसाद सुब्बा र रेमिका थापाकृत किनाराका आवाजहरू शीर्षक पुस्तकलाई कविद्वले भोइसेस अव मार्जीन भनेर अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवाद गरेका भेटिन्छ भने सिक्किमका कवि अमर बानियाँ लोहोरोले आफ्नो कविता सङ्ग्रह जीवन चित्र - लाई नेपाली लगाय हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषा (पोट्रेट् अव लाइफ) मा समेत अनुवाद गराएर प्रकाशन गराएका पाइन्छन् । यसैक्रममा एम हिरियानाद्वारा लिखित आउट लाइन्स अव इण्डियन फलसफी नामक पुस्तकलाई डा घनश्याम नेपालले भारतीय दर्शनको रूपरेखा शीर्षकमा नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका भेटिन्छन् । यसप्रकार नेपाली भाषाबाट अन्य भाषामा अनि अन्यभाषाका कृतिहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गरिने कार्यमा आज हिजको तुलना अधिक तिव्रता देखिएको बुझिन्छ ।

13.4 सार

- भर्तृहरिले अनुवादको अर्थ दोहोर्याउनु वा पुनर्कथन भनेका छन् भने मूल कथन, विचार वा भावको रक्षा गरी एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा गरिने

अभिव्यक्ति नै अनुवाद हो भनेर पाश्चात्य विद्वान सामुएल जोन्सनले अनुवादको परिभाषा दिएका छन् ।

● हिन्दी भाषा साहित्यका एक विद्वान व्यक्तित्व डा. भोलानाथ तिवारीले पनि भनेका छन् कि - "एक भाषामा व्यक्त विचारहरूमा व्यक्त गरिएको भावहरू एवं विचारहरूलाई लक्ष्य भाषामा तथा संभव आफ्नो मूल रूपमा ल्याउने प्रयास गर्दछ ।"

● वर्तमान शताब्दीमा अनुवादले आफ्नो सङ्कुचित साहित्यिक परिधिलाई नाघेर प्रशासन, विज्ञान, प्राद्योगिकी, तकनीकि, चिकित्सा, कला, संस्कृति, अनुसन्धान, पत्रकारिता, जनसञ्चार, दूरस्थ शिक्षा, प्रतिरक्षा, विधि, व्यवसाय हरेक क्षेत्रमा प्रवेश गरी समकालीन जीवनको अविचार्यता प्रमाणित गरिदिएको छ ।

● अनुवादकै माध्यमबाट विभिन्न भाषामा लेखिएका कृतिहरू विश्वका सबैजाति र भाषाभाषी समक्ष पुग्छन् र ती विश्वकृति बन्छन् अनि ती कृतिहरू साहित्यिक रचना भएर विश्व साहित्य बन्दछन् ।

● नेपाली भाषाबाट अन्य भाषामा अनि अन्यभाषाका कृतिहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गरिने कार्यमा आज हिजको तुलना अधिक तीव्रता देखिएको बुझिन्छ ।

13.5 अनुशीलनी

(क) नेपाली अनुवाद परम्पराको पृष्ठभूमिबारे विस्तारपूर्वक चर्चा गर्नुहोस्।

(ख) भारतका प्रमुख भाषाहरूबाट नेपाली भाषामा अनुवाद गरिएका कुरोहरूमाथि समीक्षा गर्नुहोस् ।

(ग) नेपालीका कुन कुन कृतिहरू अन्य भाषातिर अनुवाद गरिएका छन्, सो विस्तारपूर्वक चर्चा गर्नुहोस् ।

13.6 अतिरिक्त अध्ययन

1. गङ्गाप्रसाद भट्टराई केही अध्ययन : केही विश्लेषण
2. असीत राई भारतीय नेपाली साहित्यको विकासक्रम
3. शिशुपाल शर्मा काव्य-धारा (अनुदित काव्य)
4. Gokul Sinha The Ramayana of Bhanubhakta
5. डा शंकरलाल पुरोहित सिद्धान्त और प्रयोग
6. Amiya Dev The Idea of Comparative Literature in India
7. Henry Gifford Comparative Literature
8. W.B Federic (ed.) उत्तर Comparative Literature
9. K. Ay appa Panikar Spotlight on comparative literature
10. David Damrosch What is world Literature
11. इन्द्रनाथ चौधरी तुलनात्मक साहित्य की भूमिका
12. इन्द्रविलास अधिकारी तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त परिचय
13. दीनानाथ शरण नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका तुलनात्मक अध्ययन

13.7 मूल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

1. भारतीय अनुवादको दिशा र स्वरूप ।

.....

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 13.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

2. नेपालीबाट भारतका अन्य भाषामा अनुवाद गरिएका पुस्तकहरूका विवरण ।

.....

.....

.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 13.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

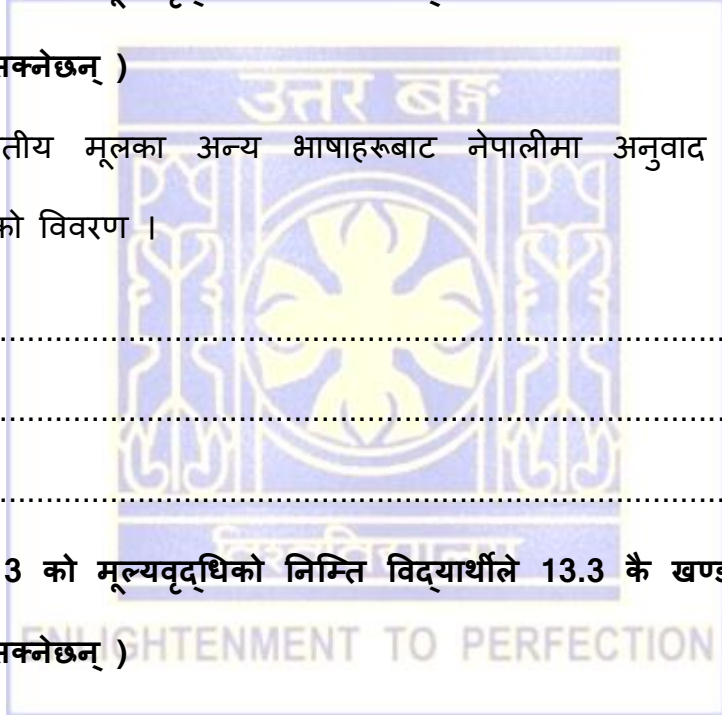
3. भारतीय मूलका अन्य भाषाहरूबाट नेपालीमा अनुवाद गरिएका कृतिहरूको विवरण ।

.....

.....

.....

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 13.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 14, नेपाली अनुवाद साहित्यको समीक्षा र मूल्याङ्कन ।

संरचना

14.0 उद्देश्य

14.1 परिचय

14.2 अनवाद साहित्यको सामान्य परिचय

14.3 नेपाली अनुवाद साहित्यको समीक्षा

14.4 नेपाली अनुवाद साहित्यको मूल्याङ्कन

14.5 उपसंहार

14.6 सार

14.7 अनुशीलनी

14.8 अतिरिक्त अध्ययन

14.9 मूल्यबृद्धिको निम्ति उत्तर

14.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न

सक्नुहुनेछ :

- अनवाद साहित्यको सामान्य परिचय
- नेपाली अनुवाद साहित्यको समीक्षा
- नेपाली अनुवाद साहित्यको मूल्याङ्कन

14.1 परिचय

अनुवाद सिद्धान्त तथा अनुवाद शास्त्रजस्ता अनुवाद प्रयुक्त शब्दवलीको सट्टामा प्रयोग गर्न अनुवाद अध्ययन पदावलीको प्रस्ताव सर्वप्रथम सन् 1976 मा आन्द्रेइ लिफेरले गरेका थिए। जेम्स होम्जको विचारमा अनुवाद अध्ययनलाई समावेशीय पदावलीको रूपमा लिइनुपर्दछ । जसअन्तर्गत अनुवाद प्रक्रियालाई केन्द्र मानी गरिने सम्पूर्ण अनुसन्धान क्रियाकलापहरू पर्दछन्। हाल आएर अनुवाद अध्ययनलाई अनुवाद प्रक्रियाको परिणाम तथा वर्णनको अध्ययन गर्ने क्षेत्रका रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ। अनुवाद अध्ययन एक नवविधा हो र आजको अवस्थासम्म आइपुग्दा यसले विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको देखिन्छ।

अनुवाद शब्दले प्रक्रिया र परिणाम दुवैलाई बुझाउँछ भन्ने विचार विद्वान विल्सको रहेको देखिन्छ तर विग्रान्ड भन्दछन्- प्रक्रियाले अनुवाद गतिविधि र अनूदित पाठलाई बुझाउँछ। अनुवादलाई विभिन्न तवरले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। स्याभोरी र सेल्भर जस्ता विद्वानहरूले यसलाई कलाको दर्जा दिएका छन् भने निडा र विल्सले अनुवादलाई विज्ञान भनेका छन्, तर न्युमार्क र शास्त्रीले यसलाई विज्ञान, कला तथा कौशलको समष्टिगत रूप मानेका छन्। न्युमार्क अगाडि भन्छन्- अनुवाद क्रमशः विज्ञान, सीप कला र अन्त्यमा रसास्वादनको क्षेत्र हो। यहाँ उनले सीप भनेर अनुवादलाई जीविकोपार्जन गर्ने माध्यम अर्थात् साधनको रूपमा इङ्गित गरेका बुझिन्छ।

अनुवादमा रूपात्मक र गतिशील समतुल्यताबीच साथै नै तनाव रहिरहन्छ। उदाहरणका लागि काव्यिक अनुवाद र गधात्मक अनुवादको सम्बन्धमा एउटै परिभाषा लागू हुन सक्दैन। साहित्यिक अनुवादको सम्बन्धमा निडा एजा पाउन्डलाई उद्धृत गर्दै भन्छन्- भाव ज्यादा, वाक्यविन्यास कम (मोर सेन्स एन्ड लेस सिन्याक्स)। तर भाषावैज्ञानिक

सन्दर्भमा भने उनी गाभिँनलाई उदधृत गर्दै भन्छन्- मूल कृतिले पाठकमा जस्तो प्रभाव पार्न सक्नुपर्दछ। यसबाट अनुवादको परिभाषा प्रयोजन विशेषको आधारमा फरक हुने गर्दछ भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ। अन्त्यमा उनले उपयुक्त अनुवादको परिभाषाभित्र तलका चार प्रमुख विशेषता समेटिनु पर्ने बताएका छन्: जसमा अर्थगत स्पष्टता, मूलकृतिको भावना र शैलीको अभिव्यक्ति, सहज र सरल प्रस्तुति र लक्षित पाठकमा मूल कृतिले जस्तै पार्ने प्रभाव । यही अनुवादको सकीमा विभिन्न स्रोत भाषादेखि लक्ष्य भाषामा गरिने साहित्यलाई **अनुवाद साहित्य** भन्न सकिन्छ ।

14.2 अनुवाद साहित्यको सामान्य परिचय

अनुवादको परिभाषामा मतैक्यता पाइँदैन। खास गरी अन्य विधाहरूसँग यसलाई कसरी संलग्न गराइएको छ, त्यसका आधारमा परिभाषित गर्नुपर्ने भएकाले परिभाषामा विविधता देखिएको हो। उदाहरणका लागि अनुवादलाई भाषिक क्रियाकलाप, साहित्यिक प्रयत्न, दार्शनिक तथा सांस्कृतिक र समष्टिगत त्रियाकलापका रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ। त्यसैले अनुवादलाई एउटै सीमाभित्र राखेर परिभाषित गर्न निकै कठिन देखिन्छ। अनुवाद गरिने पाठ्यसामग्री, पाठको विविधता, अनुवादको उद्देश्य र लक्षित पाठकको आवश्यकताका कारण अनुवाद अध्ययनको वर्गीकरण (निडा 1976, ब्रिस्लिन 1976:3, होम्ज् 1987:21, श्रीवास्तव र गुप्ता 1989:26, इल्यास 1994:45) आदिले गर्दा अनुवादलाई परिभाषित गर्ने कार्यमा जटिलता देखा परेको हो। व्यापक दृष्टिकोषबाट हेर्दा सूचनाको आदान-प्रदान गर्ने क्रममा हरेक व्यक्ति कुनै न कुनै प्रकारले अनुवाद प्रत्रियामा संलग्न हुन्छ। दुई भाषाकै बीचमा नभए तापनि एउटै भाषाका

भाषिका तथा शैलीहरूको अनुवादमा हरेक व्यक्ति कुनै न कुनै कोणबाट संलग्न भएकै हुन्छ भन्ने कुरोमा दुइमत छैन। ब्रिस्लिनको परिभाषाले अनुवादको व्यापक क्षेत्रलाई समेटेको देखिन्छ। उनका अनुसार सामान्यतः अनुवाद शब्दले एक (स्रोत) भाषाबाट अर्को (लक्ष्य) भाषामा गरिने विचार तथा भावनाको स्थानान्तरणलाई बुझाउँछ। यो प्रक्रिया दुवै लेख्य वा मौखिक भाषा, स्तरीय लेख्य प्रणाली भएका वा नभएका भाषा वा बाहिराहरूले प्रयोग गर्ने दुवै वा कुनै एक साङ्केतिक भाषाबीच हुन सक्छ, तर यस किसिमको बृहत् प्रकृतिको अनुवाद र कुनै लिखित पाठमा सीमित भई गरिने वास्तविक तथा उद्देश्यमूलक अनुवादका बीच भने निश्चित सीमारेखा कोरिनुपर्दछ। यसरी हेर्दा अनुवाद मूलतः एक भाषाबाट अर्को भाषामा वा समय र स्थानका कारण अलग्गिएका अन्य भाषिकामा सन्देश रूपान्तरण गरिने प्रक्रिया हो। न्युमार्कका अनुसार कुनै पनि पाठको अनुवाद गर्दा निम्न दश तत्त्वहरूबीच अन्तरक्रिया हुने गर्दछ।

अनुवादका केही प्रमुख परिभाषालाई गहिरिएर केलाउँदा के कुरो पाइन्छ भने यी परिभाषाहरू हाल प्रचलनमा रहेका भाषा, साहित्य, दर्शन, संस्कृति, व्यवसाय तथा राजनीतिका सिद्धान्तहरूका मुखपत्र हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ, तर यी कुनैले पनि अनुवादको वास्तविक प्रकृतिलाई सम्बोधन गर्न र यसको पूर्ण परिभाषा दिन भने सक्दैनन्। यी परिभाषाहरू एकअर्काका परिपूरक मात्र हुन सक्छन् र तिनबाट अनुवाद समग्रतामा एक बहुआयामिक गतिविधि हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। यी विविध पक्षबीचको अन्तर्सम्बन्धको बारेमा यहाँ यसरी विस्तार गर्नुपर्ने हुन्छ - विद्वान निडाले विभिन्न परिभाषाहरू उदधृत गर्दै अनुवादको कुनै पनि परिभाषा आफैँमा पूर्ण नभएको तथ्य स्पष्ट पारेका छन्। उनका विचारमा अनुवादमा रूपात्मक र गतिशील समतुल्यताबीच साथै नै तनाव

रहिरहन्छ। उदाहरणका लागि काव्यिक अनुवाद र गधात्मक अनुवादको सम्बन्धमा एउटै परिभाषा लागू हुन सक्दैन। साहित्यिक अनुवादको सम्बन्धमा निडा एजा पाउन्डलाई उद्धृत गर्दै भन्छन्- भाव ज्यादा, वाक्यविन्यास कम (मोर सेन्स एन्ड लेस सिन्याक्स)। तर भाषावैज्ञानिक सन्दर्भमा भने उनी गार्भिनलाई उद्धृत गर्दै भन्छन्- मूल कृतिले पाठकमा जस्तो प्रभाव पार्न सक्नुपर्दछ। यसबाट अनुवादको परिभाषा प्रयोजन विशेषको आधारमा फरक हुने गर्दछ भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ। अन्त्यमा उनले उपयुक्त अनुवादको परिभाषाभित्र तलका चार प्रमुख विशेषता समेटिनु पर्ने बताएका छन्: जसमा अर्थगत स्पष्टता, मूलकृतिको भावना र शैलीको अभिव्यक्ति, सहज र सरल प्रस्तुति र लक्षित पाठकमा मूल कृतिले जस्तै पार्ने प्रभाव । यही अनुवादको सकीमा विभिन्न स्रोत भाषादेखि लक्ष्य भाषामा गरिने साहित्यलाई अनुवाद साहित्य भन्न सकिन्छ ।

14.3 नेपाली अनुवाद साहित्यको समीक्षा

विद्वान क्याटफोर्डका शब्दमा एउटा भाषाको पाठ्य सामग्रीलाई अर्को भाषाको समतुल्य सामग्रीद्वारा प्रतिस्थापित गर्ने प्रक्रियालाई अनुवाद भनिन्छ। उनको विचारमा अनुवादको सिद्धान्त भाषाको सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्दछ। अर्का विद्वान न्युमार्कका अनुसार भने अनुवाद एउटा भाषाको लिखित सन्देशलाई अर्को भाषाको लिखित सन्देशद्वारा प्रतिस्थापित गर्ने एक कौशल हो। त्यस्तै विल्सले अनुवादलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्- अनुवाद मूलभाषाको लिखित पाठलाई लक्ष्यभाषामा लैजाने एक प्रक्रिया हो। यसका लागि अनुवादकमा मूल कृतिको

वाक्यात्मक, अर्थगत, शैलीगत र प्रयोगार्थक पक्षको ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ।

यसप्रकार माथि उल्लिखित छलफलको आधारमा के कस्तो निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने विभिन्न सिद्धान्त तथा पाठकको बुझाइ र आवश्यकतानुसार अनुवाद परिभाषित हुनुपर्दछ। अनुवाद इतिहास र समालोचनाले हरेक पक्षलाई कुनै न कुनै प्रकारको ध्रुवीय विभाजन गरी तथा केही निश्चित अर्थहरूमा सीमित पारी अनुवाद सिद्धान्तको विकासलाई साँघुज्याएको देखिन्छ। आजकल अनुवादका लागि अपघटन, पुनःसंरचना, क्रियारूपान्तरण विरूपान्तरण, अप्रादेशीकरण र पुनः प्रादेशीकरणजस्ता तटस्थ पदहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। यी पदहरूले अभिव्यक्तिगत सम्प्रेषणात्मक आशयमा अत्यधिक जोड दिएको पाइन्छ। यस्ता अवधारणाले अनुवादलाई बढी स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छ। अनुवादक भाव समतुल्यताका लागि प्रयत्नरत रहन्छ जसअन्तर्गत लेखकद्वारा पूर्वानुमानित व्यङ्ग्यार्थ, वाच्यार्थ र भाषिकेतर ज्ञानको समायोजन-शिल्प पर्दछन्। त्यसैले बेलिट भन्दछन्- अनुवादको कुनै खास परिभाषामा अल्झिन भन्दा पनि यसलाई समग्रमा एक मध्यस्थताको रूपमा बुझ्नु पर्ने हुन्छ।

अनुवाद एक गुप्त अथवा अप्रत्यक्ष गतिविधि हो। यसलाई मौलिक सिर्जनाको प्रत्रियामा गरिने एक किसिमको अभ्यासको रूपमा पनि लिन सकिन्छ। निरञ्जनाका अनुसार अनुवादले आफ्नै किसिमको अधिकार र वैधता अभिव्यक्त गर्दछ, शक्ति प्रदर्शन गर्दछ, राजनीति घुसाउनुका साथै यसले आफ्नै किसिमको इतिहास पनि लेख्दछ। यी कुरालाई पुष्टि गर्दै बेलिटका शब्दमा भन्नुपर्दा अनुवाद न त कुनै एकल दोष / अवगुण हो न त सामूहिक अभिव्यक्ति नै। यो व्यक्ति आफैले आफ्नो

अन्तर्भावना अभिव्यक्ति गर्ने वा बाहिरी संसारसँग सम्बन्ध स्थापना गर्ने एक प्रयास हो। अनुवादले दुई भाषालाई स्थिरकारी यन्त्रले झैं जोडेर राख्दछ। यसले समय वा स्थानले अलग्गिएका दुई भिन्न भाषिक समुदाय, उनीहरूका भिन्न संस्कृति र सभ्यताका बीच रहेर मध्यस्थताको काम गर्दछ। त्यसैले कुनै पनि पाठलाई एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा लैजाँदा ती दुई भाषाबीच सन्तुलन कायम गर्नुपर्ने हुन्छ।

अनुवादका क्रममा समतुल्यतालाई अत्यधिक महत्त्व दिइने गरिन्छ, तर पूर्ण समतुल्यता भने कदापि सम्भव हुँदैन। त्यसैले अवाद गर्दा पूर्ण समतुल्यता प्राप्तिको लक्ष्य राख्नु त्यति व्यावहारिक देखिँदैन। त्यसैले गर्दा ह्यालिडेले अनुवादलाई दुई भाषाबीचको सन्निकटताको प्रयत्न भनी अर्थ्याएका छन्। दार्शनिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा अनुवाद क्रियाकलाप भनेको भाषामा प्रकट भएको सन्देशलाई एक संस्कृतिबाट अर्को संस्कृतिमा स्थानान्तरण गर्ने तथा निरन्तरता दिने मानिसको अन्तर्चाहनाको अभिव्यक्ति हो। सङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा, अनुवादलाई विधा, कामको प्रकृति, प्रयोग हुने माध्यम, प्रयोगजन्य उद्देश्य, पाठक र भाषा तथा दर्शन आदिको प्रचलित सिद्धान्तका आधारमा विभिन्न तरिकाले परिभाषित गर्न सकिन्छ।

झन्डै दुई हजार वर्षसम्म अनुवाद मूलतः साहित्यिक कृतिहरूका सेरोफेरोमा सीमित हुन पुग्यो। जसले गर्दा यसको क्षेत्र, विधि तथा सिद्धान्तको यथोचित विकास हुन सकेन। त्यसैले अनुवादलाई कतिपयले परम्परागत अथवा पूर्ववैज्ञानिक क्षेत्रको दर्जासमेत दिने गरेका छन्। यसको इतिहासलाई हेर्ने हो भने दोस्रो विश्वयुद्धपश्चात् मात्र विषयवस्तु र विधि दुवैका दृष्टिकोणबाट अनुवाद त्रियाकलापको महत्त्व बढ्न थालेको पाइन्छ। तत्पश्चात् भाषाविज्ञानले अनुवाद अध्ययनको सिद्धान्त तथा अभ्यासमा

आफ्नो सम्भावित प्रयोगक्षेत्रको अन्वेषण गर्न थाल्यो। अनुवाद अध्ययन अत्यन्तै नयाँ अध्ययनक्षेत्र भएकाले यसले भाषाविद् र साहित्य सिद्धान्तविद् दुवैको ध्यान उत्तिकै आकृष्ट गर्न थाल्यो र यी दुवै पक्षले अनुवाद सिद्धान्तको क्षेत्रमा अरुको भन्दा आफ्नो योगदान ज्यादा रहेको दाबी गर्न थाले। हाल अनुवाद अध्ययनले आफूलाई एक स्वतन्त्र विधाको रूपमा स्थापित गराइसकेको छ। यस परिच्छेदमा अनुवाद अध्ययनको सन् 1960 को दशकको भाषावैज्ञानिक-विज्ञान उन्मुख ढाँचादेखि हालसम्मको त्रिमिक विकासत्रमलाई प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिने छ। अनुवाद अध्ययनमा कोसेढुङ्गा स्थापना गर्ने विभिन्न भाषाविद्मध्ये निडा र क्याटफोर्डजस्ता प्रतिष्ठित व्यक्तिका नाम अग्रपङ्क्तिमा आउँछन्।

ब्रास्लिनले निडालाई अनुवाद क्षेत्रका सम्भवतः संसारकै अग्रपङ्क्तिका भाषाविद् मानेका छन्। क्याटफोर्डले आफ्नो प्रभावशाली कार्यमार्फत अनुवाद सिद्धान्त र अभ्यास दुवैमा भाषाज्ञानिक पद्धतिको महत्त्वपूर्ण योगदान रहन्छ भन्ने तथ्यको उद्घाटन गरे। निडाको भाषावैज्ञानिक पद्धतिमा अर्थविज्ञानको बढी प्रभाव देखिन्छ। निडाले वाक्यात्मक तहमा रूपान्तरण व्याकरण र शाब्दिक तहमा घटकीय विश्लेषण पद्धतिको अवलम्बन गरे भने अर्कातिर क्याटफोर्डले अनुवाद सिद्धान्त भाषाको सिद्धान्त अर्थात् साधारण भाषावैज्ञानिक सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन्। त्यसै गरी न्युमार्कको विचारमा अनुवाद सिद्धान्त तुलनात्मक भाषाविज्ञानमा आधारित हुने गर्दछ र भाषाविज्ञानअन्तर्गत भने अनुवाद मूलतः अर्थविज्ञानको क्षेत्रभित्र पर्दछ, किनभने अर्थविज्ञानका सम्पूर्ण प्रश्नहरू अनुवाद सिद्धान्तसँग गाँसिएका हुन्छन्। तथापि उनले अनुवाद सिद्धान्तलाई एक स्वतन्त्र भाषावैज्ञानिक विधाको रूपमा लिएका छन्। अनुवादका क्षेत्रमा कार्यरत यी अग्रज विद्वान्का अवधारणाहरू अटारी, हु,

क्यालउ ट्रिक्कीजस्ता जमकालीन विद्वान्हरूका कार्यमा पनि बारम्बार प्रतिध्वनित हुने गरेका छन्। उदाहरणका लागि हुले भाषानुवादको प्रारम्भिक जग (भाषा) को महत्त्वमा जोड दिँदै अनुवाद सिद्धान्तको सम्पूर्ण संरचना यही जगमा आधारित हुनुपर्ने तर्क अघि सारेका छन्, किनभने अनुवाद अध्ययन भाषा र यसको प्रकृतिको सेरोफेरोमा घुम्ने गर्दछ। त्यसै गरी अनुवाद प्रक्रिया कुनै विशेष भाषावैज्ञानिक खाकाभित्र सञ्चालन हुने भएकाले ट्रिक्की र अटारीले पनि अनुवाद सिद्धान्त भाषाको सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन्, किनभने क्यालोको मतमा भाषावैज्ञानिकले यसतर्प ध्यान दिए पनि नदिए पनि अनुवादकले सामना गर्नुपर्ने मूलभूत समस्याहरू भाषाविज्ञानसँग सम्बन्धित हुने गर्दछन्।

माथि उल्लिखित विचारहरूलाई आत्मसात् गर्दै अनुवाद अध्ययनका विद्वान्हरूले विभिन्न भाषावैज्ञानिक ढाँचाको उपयोग गरेका छन्। यीमध्ये चोम्स्कीको रूपान्तरण-प्रजानात्मक व्याकरण, द ह्यालिडेको तह र कोटी/श्रेणी आदि अनुवाद अध्ययनले अनुसरण गरेका प्रमुख भाषावैज्ञानिक पद्धतिहरू हुन्, तर निडा आफ्नो अनुवाद अध्ययनमा चोम्स्कीको व्याकरणको कुनै पनि प्रकारको प्रभाव नरहेका कुराको दाबी गर्दछन्। उनका अनुसार प्रजननात्मक व्याकरण अनुवादको सन्दर्भमा मौन रहेको छ। अतः अनुवाद अध्ययनलाई वैज्ञानिक आधार दिने त्रममा जे-जाति पनि सैद्धान्तिक आधारहरू देखा परे:ती आधारहरू भाषाविज्ञानबाट आएका हुन् भन्ने सामान्य निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। त्यसैले लिफेभर भाषासिद्धान्तका आधारमा अनुवाद सिद्धान्तको निर्माण भएको कुरामा दृढता व्यक्त गर्दछन्।

समयको परिवर्तनसँगै त्रमशः यी प्रभावशाली भाषावैज्ञानिक सिद्धान्तहरू आलोचित हुन थाले। क्याटफोर्डको भाषावैज्ञानिक पद्धति विभिन्न सैद्धान्तिक सीमाका कारण आलोचित बन्ना पुग्यो। त्यस्तै, अनुवाद अध्ययनका विद्वान्हरूले रूपान्तरण-प्रजनात्मक व्याकरण र संरचनावादलाई अनुवादप्रति पर्याप्त चासो नदेखाएको भनी आलोचना गरे। अतः विद्वान्हरू सन् 1980 को दशकभन्दा पहिले भाषाविद्हरूले भाषावैज्ञानिक सिद्धान्त र अनुवादका बीच खासै कुनै त्यस्तो सुदृढ सम्बन्ध स्थापना गराउन नसकेको निष्कर्षमा पुगे, किनभने त्यस दशकभन्दा पहिले भाषाविद्हरू भाषाविशेषको पूर्णतः रूपात्मक व्याख्यामा मात्र सीमित भए। त्यस्तै, कुनै पनि भाषाविद्ले अनुवादका क्षेत्रमा तत्काल प्रयोग गर्न सकिने कुनै पनि किसिमको सिद्धान्तको विकास गर्नेतर्फ चासो देखाएको पाइँदैन। साहित्यिक अनुवादमा पाठ-भाषावैज्ञानिक पद्धतिका व्याख्याता बिग्रान्ड प्रचलित पद्धतिका बारेमा टिप्पणी गर्दै भन्छन्-कुनै एक निश्चित सैद्धान्तिक खाकाद्वारा अनुवादकले सामना गर्नुपर्ने सबै समस्याहरू समाधान गर्न सकिन्छ भन्ने आशा राख्नु सर्वथा उचित होइन।

अनुवाद अध्ययनलाई भाषाविज्ञानमा आधारित गर्नुपर्दछ भन्नेमा विश्वास गर्नेहरू भन्दा फरक अर्को पनि समूह छ, अर्थात् त्यहाँ अनेक समूह छन्- त्यहाँ सन्देहवादीहरू छन् र भाषाविज्ञानमाथि बन्दै विश्वास नगर्नेहरू पनि छन्, यसरी पूर्ण रूपले विश्वास गर्नेदेखि बन्दै नगर्नेसम्मको एउटा त्रिमिक सृङ्खला छ। यिनीहरू साहित्यतर्फ झुकेका हुन्छन्, जसले सम्पूर्ण समस्याको समाधान साहित्यभित्रबाट खोजिनु पर्दछ भन्ने विश्वास राख्छन्। यी दुईबीचको सीमारेखामा उभिएका केही भाषाविद्हरू छन्, जो अनुवाद आफ्नो क्षेत्रको विषयवस्तु भएको कुरा त्यति खुलस्त रूपले

स्विकारैन्नन्- यीमध्ये रबिन्स एक हुन्। उनका अनुसार दुई भाषाबीच कुनै न कुनै प्रकारको अनुवाद अवश्य नै सम्भव हुन्छ, तथापि अनुवाद एक कठिन कार्य हो र केही विशेष प्रकारका पाठका सन्दर्भमा बाहेक अन्य अवस्थामा यसलाई एक स्वचालित प्रक्रियाका रूपमा अर्थ्याइन हुँदैन। मेल्वी पनि रबिन्ससँग सहमत देखिन्छन्। उनी अलि सन्देहसाथ भन्छन्-अनुवाद सिद्धान्त भाषावैज्ञानिक सिद्धान्तमा आधारित हुनैपर्दछ भन्ने छैन, तर अनुवाद सिद्धान्तमा यसको सान्दर्भिकता भने सदा रहिरहन्छ। त्यसै गरी लिचका अनुसार साधारणतः आजसम्म कसैले पनि भाषाको समग्र विवरण प्रस्तुत गर्न सकेको छैन। समग्र भाषा अथवा एउटा मात्र भाषा, अथवा एउटै मात्र भाषाको अर्थगत पक्ष अझ त्यसभन्दा पनि भित्र पसेर एउटा मात्र भाषाको अर्थाविज्ञानका केही महत्त्वपूर्ण पक्षको मात्र पनि पूर्ण व्याख्या गर्न सकेको छैन। लिचको यो भनाइलाई उद्धृत गर्दै लिफेभर भन्दछन्-अनुवाद अध्ययन भाषाविज्ञानबाट लाभान्वित हुने छैन। यसै कारणले गर्दा राफेलले पनि भाषावैज्ञानिक ज्ञान सफल अनुवादका लागि एक उत्कृष्ट पथ वा मार्ग हुन ता परै जाओस् काम चलाउ गोरेटोसम्म पनि हुन सक्दैन भनेका छन्, तर यति बिघ्न जटिलता र अस्पष्टता हुँदाहुँदै पनि अनुवादकार्य निरन्तर रूपमा चलिरहेको देख्दा कुर्ट बाल्डिङ्गर आश्चर्य प्रकट गर्दै भन्छन्- भाषावैज्ञानिक सिद्धान्तका आधारमा हेर्ने हो भने एक भाषाबाट अर्को भाषामा अनुवादअसम्भव हुनुपर्ने हो, तर खुसीको कुरा के छ भने एउटा साधारण अनुवादक यस्ता सैद्धान्तिक विवादबाट अनभिज्ञ हुने गर्दछ र उसले जसोतसो अनुवाद गर्दछ।

माथिका यी निराशावादीहरूबाट टाढै रहेरा अनुवादमा केही विद्वान्हरूले भाषा र साहित्य दुवै पक्षलाई समेट्ने प्रयास गरेका छन्। यीमध्ये

पोपोभिन्न प्रमुख हुन्। उनका अनुसार अनुवादमा भाषावैज्ञानिक र साहित्यिक मान्यता तथा परम्पराका साथै शैलीगत र साहित्यिक व्यावस्थाहरू संलग्न हुन्छन् त्यसैले अनुवादमा साहित्य र भाषाविज्ञान दुवैको बराबरीजसो योगदान रहन्छ। यसर्थ अनुवादमा साहित्यिक तथा भाषावैज्ञानिक पद्धति एकअर्काका परिपूरकका रूपमा रहने गर्दछन्। सिद्धान्ततःकलात्मक शैलीको समग्रताका लागि भाषावैज्ञानिक शैली र साहित्यिक शैलीको द्वयात्मकताभन्दा माथि उठ्नुपर्ने हुन्छ, किनभने यस शैलीलाई भाषाविज्ञान र साहित्यिक अवधारणामा टुत्राउन सकिँदैन। यी सबै समूहबाट स्पष्ट रूपमा टाढै रहेर लिफेभरले साहित्यिक सिद्धान्तका आधारमा साहित्यिक अनुवाद सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्ने प्रयास गरेका छन्। त्यसै गरी भरमिअरले स्पष्ट शब्दमा भाषाविज्ञानले अनुवादमा त्यस्तो कुनै सहयोग नपुऱ्याउन बताएकी छिन्। यसका लागि उनले दुईवटा तर्क प्रस्तुत गरेकी छिन्- पहिलो, अनुवाद केवल अझ भन्नुपर्दा मूलतः भाषावैज्ञानिक प्रक्रिया होइन। दोस्रो, भाषाविज्ञानले अनुवाद समस्या समाधानका लागि उपयुक्त प्रश्नहरू अझै उठाएको छैन। आधुनिक भाषाविज्ञान सिद्धान्तले आधुनिक अनुवाद सिद्धान्तलाई सापेक्षिक रूपमा अत्यन्तै कम सहयोग पुऱ्याएको परिप्रेक्ष्यमा माथिका यी बुझाइहरूलाई स्वाभाविक नै मान्न सक्न्छ।

हालसालै अनुवाद अध्ययनका विद्वान्हरू नयाँ प्रस्तावका साथ देखा परेको छन्। उनीहरूले भाषा अथवा साहित्य एकलैले पूर्ण अनुवाद सिद्धान्तलाई थग्न नसक्ने हुनाले समन्वयन पद्धतिको अवलम्बन गरिनुपर्दछ भन्ने राय व्यक्त गरेका छन्। यस प्रस्तावका प्रवक्ता स्नेल-हर्न्बीइले युगौँ पुरानो ध्रुवीकृत विभाजन र वस्तुपरक तथा निचोडवादी परम्पराको कारण अनुवादले गति लिन नसकेको ठहर गरेकी छिन्। उनले

गतिशीलतामा आधारित समग्रताको सिद्धान्त अनुसरण गर्नुपर्ने सुझाव दिएको छन्। अतः अनुवाद सिद्धान्त भाषा वा साहित्य कुनै एकमा मात्र आधारित नभई भाषाका आन्तरिक विरोधाभासका गतिशील तनाव तथा परस्पर द्वन्द्वरत शक्तिसहितको बहु आयामिक चरित्रमा आधारित हुनुपर्दछ।

असीको दशकसम्म आइपुग्दा अधिकांश विद्वान्हरू कुनै पनि सफल अनुवाद भाषा वा साहित्य कुनै एकमा मात्र आधारित भएर सम्पन्न गर्न नसकिने कुरामा सहमत भए। त्यसैले उनीहरूले अनुवाद अध्ययनमा योगदान पुऱ्याउन सक्ने सम्पूर्ण सम्भावित क्षेत्रहरूलाई समेट्ने र विस्तृत पार्ने जमर्को गरेका छन्। स्नेल-हर्ब्बोका विचारमा कुनै पनि विधाको शाखाका रूपमा नरही अनुवाद अध्ययनले मनोविज्ञान, जातिविज्ञान, दर्शनलगायतका अन्य विभिन्न विधाहरूलाई आफ्नो स्रोतका रूपमा उपयोग गर्दछ। लिफेभरका अनुसार, तर्कविज्ञान, गणित, भाषाविज्ञान र मानवविज्ञान अनुवाद अध्ययनसँग निकटतम सम्बन्ध राख्ने महत्त्वपूर्ण क्षेत्रहरू हुन्। अन्य विविध क्षेत्रमध्ये, साहित्यिक अध्ययन र अर्थशास्त्रलाई समेत यसको सूचीमा थपिएको छ। अझ कतिपयले त सम्पूर्ण पाठप्रतिको रूचि, अर्थीविज्ञान, सञ्चार सिद्धान्त र समाजभाषाविज्ञानलाई पनि यी अत्यावश्यक तत्वका सूचीमा राखेका छन्। हातिम र म्यासनका अनुसार अनुवाद एक साञ्चारिक त्रियाकलाप भएकाले यसले समाजभा।विज्ञान, सङ्कथन अध्ययन र कृत्रिम बुद्धिसमेतको उपयोग गर्दछ। अनुवादकले मूलतः भाषाविज्ञानका विभिन्न स्रोतःसाधनको कसरी उपयोग गर्दछ भन्ने बारेमा प्रबलदास गुप्ताले विस्तृत अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्, तथापि उनीद्वारा प्रस्तुत ' अनुवादको वास्तविक आधार'ले

भने प्रायोगिक भाषाविज्ञान, दर्शन, मनोविज्ञान जस्ता विभिन्न विधाहरू समेत समेटेको छ।

अनुवादको यस बहुपक्षीय प्रकृतिलाई आत्मसात् गर्दै अनुवाद अध्ययनका विद्वान्हरूले एक नयाँ प्रस्ताव अगाडि सारेका छन्। यस प्रस्तावले अनुवादलाई कुनै विधाविशेषको शाखा वा प्रशाखाको रूपमा नलिई विभिन्न विधा, भाषा र संस्कृतिबीचको छुट्टै क्षेत्रका रूपमा लिने गर्दछ। आज आएर अनुवाद स्वयम् एक छुट्टै विधाको रूपमा विकास भइसकेको छ। यो तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययनको एउटा सानो हाँगो वा भाषाविज्ञानको छुट्टै विशेष क्षेत्रका रूपमा नरही धेरै टाढासम्म फनो शाखा वा प्रशाखा फैलाइसकेको एक जटिल क्षेत्र हो। छुट्टै विधाको रूपमा स्थापित भई अनुवाद अध्ययनको आज जुन किसिमको विकास भइरहेको छ यसलाई असीको दशकको सफल उपलब्धि मान्न सकिन्छ। नब्बेको दशकलाई अनुवाद सिद्धान्तको दशकको रूपमा चिनिन्छ। केही सिद्धान्तबीच चलनचल्तीमा आउनका लागि होडबाजी चलेको देखिन्छ। प्रत्येक सिद्धान्त आफ्नो पृष्ठभूमि वा लक्ष्यका दृष्टिबाट अन्य सिद्धान्तभन्दा फरक देखिन्छ। आउँदो परिच्छेदमा अनुवादका केही प्रचलित विचारधाराका बारेमा छलफल गरिने छ।

14.4 नेपाली अनुवाद साहित्यको मूल्याङ्कन

मानिस पृथ्वीको एक मात्र यस्तो प्राणी हो जसमा एकभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्न सक्ने विलक्षण क्षमता रहेको हुन्छ। दैनिक जीवनमा विभिन्न भाषाहरूको प्रयोग गर्न सक्नुका साथै ऊ सञ्चारका विभिन्न कार्यत्रम तथा व्यवस्थाको उपयोग गर्न सक्दछ। मानिस यस्तो चेतनशील प्राणी हो,

जसले ऐतिहासिक अनुभवबाट प्राप्त तथा स्मृतिपटलमा सञ्चित ज्ञानभण्डारलाई दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्न सक्दछ। त्यसैले मानिस आफ्नो दिक्कालको घेराभित्र मात्र सीमित रहेर बाँच्न सक्दैन। यस सन्दर्भमा अनुवाद मात्रै एक यस्तो साँचो हो, जसले विश्वज्ञान-भण्डारको भोटेतालचा खोल्न सक्छ।

हरेक युगमा मानिसले अनुवादको माध्यमद्वारा अज्ञानताको तगारोलाई खुस्काउने तीव्र आकाङ्क्षा प्रकट गरेको पाइन्छ। त्यसैले स्याभोरीका अनुसार अनुवादको प्राथमिक कार्यमा व्यवहारोपयोगिता देखिन्छ। जसको एक प्रमुख उद्देश्य स्रोत श(अन्य) भाषाको अज्ञानतालाई हटाउनु हो। सदयौँदेखि मानिसको ध्येय ज्ञानको सञ्चय तथा विस्तार गर्ने एकल उद्देश्यबाट निर्देशित भएको देखिन्छ। अनुवादको समस्त शब्दजालभन्दा टाढा रहेर एउटा विशिष्ट प्रकृतिको मानव वाणी तयार गर्दछ। सम्पूर्ण लेखक र अनुवादको कार्य नै अनुवादद्वारा राष्ट्रहरूबीचका सीमा छिचोल्दै सैद्धान्तिक धारणाहरू नाघेर सम्पूर्ण मानव एकता सुट्टुठ गर्नु हो।

गोर्जनका अनुसार सामान्य चलनचल्तीमा रहेका शब्दद्वारा व्यक्त हुन नसक्ने भिन्न भाषाका विषयवस्तुलाई अर्को भाषामा कलात्मक ङ्गले बुझाउने कार्य नै अनुवाद हो। त्यसै गरी गेटेले कुन तथ् स्विकारेका छन् भने, कठिन परिक्षमद्वारा विश्वसाहित्य तथा काव्यात्मक भावनाको सर्वव्यापकताको प्रवर्द्धन गर्नेहरू अरु कोही नभएर केवल अनुवादक नै हुन्। शताब्दियौँदेखि उनीहरू मानवीय विचार तथा शब्दलाई एक भाषिक समुदायबाट अर्को भाषिक समुदायमा पुऱ्याउन सक्षम भएका छन्। गोर्जन अगाडि भन्छन्-यस्ता कार्यले मानवजातिको आध्यात्मिक धरोहरूलाई संरक्षण गर्नुका साथै निरन्तरता पनि दिएका छन्।

इतिहासतर्फ फर्कने हो भने अनुवादले सत्रिय भूमिका नखेलेको कुनै पनि युग भेटिँदैन। रोमेली सभ्यताको जग ग्रीसेली सभ्यतामा अडेको थियो। टोलेडो सम्प्रदायले अरबी र ग्रीसेली ज्ञानभण्डारलाई युरोपेली समाजमा पुऱ्यायो। सम्पूर्ण युरोपेली सभ्यता ल्याटिन तथा ग्रीक भाषाबाट गरिएको अनुवादमा आधारित थियो। युरोपेली इतिहासमा यो तथ्य अझ स्पष्ट रूपमा झल्किन्छ। बीसौँ शताब्दीमा टोमस म्यान, विलियम मोरिस, ब्रेख्त र पछि सउल बेलो, गुन्टर ग्रास अलबर्टो मोराभिया, आयरिस मर्डोक, डोरिस लेसिडजस्ता महान् समकालीनहरूका कृति अनुवाद गरिए।

हामीले मौलिक कृतिको भाषा बुझ्न नसकेको अवस्थामा हाम्रा निमित्त कुनै मध्यस्थकर्ता उपलब्ध हुन सक्छ भनी गोर्जनले प्रश्न गरेका थिए। यसको सीधा उत्तर हुन सक्छ-यस परिस्थितिमा अनुवादक नै अन्तिम विकल्प हो। फरक भाषाहरूबीच ज्ञानको आदान-प्रदान नभएको भए मानवजाति ब्याबेलको टावरमा जस्तै विभाजित भई अन्धकारमा रहन बाध्य हुन्थ्यो। गेटे पूर्ण अनुवादको सम्भाव्यताको बारेमा त्यति विश्वस्त थिएनन्। अपूर्ण नै भए पनि उनले अनुवादलाई सञ्चारको अत्यावश्यक आध्यात्मिक माध्यमका रूपमा स्विकारेका थिए। गोर्जनले गेटेको आलङ्कारिक सङ्केतको पुनर्कथन गर्दै भनेका छन्- अनुवादक एक उत्सुक अग्रहूत हो, जसले घम्टोमा आधा ढाकिएको परम सुन्दरीको प्रशंसा गर्दछ र उनको वास्तविक रूपको दर्शनका लागि हामीलाई भावातुर बनाइदिन्छ। त्यसैले कोडग्राट बटलरले अनुवादकलाई सम्पूर्ण संस्कृतिका धरोहरको उत्तराधिकारीको दर्जा दिएका छन्, किनभने अनुवादकद्वारा नै यी धरोहर हाम्रा लागि उपलब्ध हुने गर्दछन्। उनले आफ्नो कृतिमा कुनै पनि देश साहित्यिक अनुवादद्वारा कसरी समृद्ध बन्न सक्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनकै शब्दमा भन्नुपर्दा अनुवादकहरू नभएको भए आज

अङ्ग्रेजीभाषी समुदाय गिसेली महाकाव्य,बाइबल, टोल्सटोय, दोस्तोएभ्स्की, फ्युबेर,बालज्याक प्राउस्ट,गोटे,हेन, मन बेसे, नेरूदा, बेकेजस्ता महान् हस्तीका बारेमा पूर्ण रूपले अनभिज्ञ रहने थियो।

अनुवादकको अनुपस्थितिमा जर्मनीमा मिल्टन वा वर्डस्वर्थ,फ्रान्समा एडगर अलेन पो, वाल्ट ह्विटमन, रूसमा शेक्सपियर वा कलेरिज, इटलीमा फोकनर वा हेमिङ्वे तथा बेलोको उपस्थितिको कल्पनासमेत गर्न सकिने थिएन। अनुवादक नभएको भए विदेशी पाठक समकालीन अमेरिकन, क्यानडियन, ब्रिटिस, आरिस तथा अस्ट्रियाली लेखनको बारेमा अनभिज्ञ हुने थिए भने अमेरिका तथा अन्य अङ्ग्रेजीभाषी पाठकहरू अन्य भाषाका समकालीन लेखकका कृतिहरू पढ्न सक्ने थिएनन्। आर्थर वालीले मेरिकन गेन्जी तथा अन्य चिनियाँ कवितालाई अङ्ग्रेजी भाषामा जीवन्त ढङ्गले प्रस्तुत गरे । एज्रा पाउन्डले ली पोको अनुवाद गरे। फज्जेरल्ड नभएका भए आज उमर खटयाम उनको आफ्नै देशमा एक दुर्बोध कविका रूपमा सीमित हुने थिए। आइ. ए. रिचार्ड्स, अकिलिज फ्याङ्ग प्याट्रिकहवाइट तथा स्याम्युअल बेकेजस्ता मूर्धन्य साहित्यकारहरू अति नै प्रभाशाली लेखकका साथै अनुवादक पनि थिए। फ्रान्सेली लेखक क्लड सिमोन,अङ्ग्रेजी अगाथा त्रिस्टी र चेकोस्लोभाकियाका मिलन कुन्डेरा, चिलीबाट प्याब्लो नेरूदा, मेक्सिकोबाट ओक्टाभियो पाज्, सोभियत युनियनका अलेक्जान्डर सोल्झेनित्सिनजस्ता विश्वका विभिन्न कुनाबाट जुर्मुराइरहेका समकालीन आवाजहरू आज विश्वव्यापी रूपमा अनुवाद भइरहेका छन्। त्यसै गरी अनुवादले गर्दा नै आज वेद,उपनिषद्, तथा गीताजस्ता पूर्वीय दर्शनका महाग्रन्थहरू ब्राह्मणहरूलाई आकर्षित गर्ने परिधिबाट पाखा निस्केर विश्वसमाजमा छरिन पुगेका छन्।

अनुवाद गर्ने परम्परा नभएको भए आजको विश्वसमाज बुद्धको धम्मपद, पाणिनिको व्याकरण, मनुको घर्मशास्त्र, भरत वा आनन्दवर्द्धन आदिका पूर्वीय ज्ञानभण्डारबाट वञ्चित हुने थियो। अतः अनुवादको माध्यमद्वारा नै आज हामीले विश्वका कविहरूलाई चिन्ने मौका पाएका छौं। दाँते, दोस्तोएभ्स्की, इब्सन, ब्रेख्त, चेखोब र ली पोजस्ता साहित्यकारका कृति तथा अरेबियन नाटइस् तथा 'द टेल अफ गेन्जी'का अङ्ग्रेजी अनुवाद पढेर नै आज हामी विश्वसाहित्यको अस्पष्ट नै भए तापनि एउटा सिङ्गो खाका तयार पार्न सक्ने भएका छौं। स्टोबस्कीका अनुसार बाइबल, अरस्तु तथा प्लेटोका कृति, ग्रिसेली तथा ल्याटिन कविता र दर्शन, मध्यकालीन इटालेली र फ्रेन्च साहित्यलाई आकार दिने 19 औं शताब्दीको जर्मनदर्शन अनुवादको माध्यमद्वारा नै युरोपेली तथा अमेरिकी समाजमा फैलिन पुगेको हो। आधुनिक विश्वको स्वरूप युरोपेली विचारधाराबाट निर्धारित भएको देखिन्छ, जसको जग अनुवाद नै हो भन्दा अतिशयोक्ति नहोला। यो विश्वज्ञान-भण्डार अनुवादको माध्यमबाट उपलब्ध नभएको भए आधुनिक विश्वसंस्कृतिको गति कस्तो हुन्थ्यो होला भनी कल्पनासम्म पनि गर्न सकिँदैन। त्यसैले स्याभोरीले अनुवाद अभ्यास तथा सिद्धान्त दुवैमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने 30 जना अङ्ग्रेजी कवि/ अनुवादकहरूको सूची प्रस्तुत गर्दै आजको युगलाई 'नुवादकको सुनौलो युग' भनेका छन्।

अझ महत्त्वपूर्ण कुरा त के छ भने मायाकोभ्स्की, सोल्झेनित्सिन, रूस्टी, तसलीमा नसरिन, सूकी, दलाइ लामाजस्ता दमन, उत्पीडन, प्रतिबन्धको सिकार बनेका लेखकहरूका सिर्जनाहरू अनुवादविना समकालीन विश्वमा कहिल्यै उपलब्ध हुन सक्ने थिएनन्। अनुवादको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण योगदान मानिसली साहित्यका विविध पक्षका बारेमा

ज्ञान प्रदान गर्नु हो र यसले कालान्तरमा उसमा सांस्कृतिक सम्पर्कप्रतिको मोह, ब्रातृत्व, सौन्दर्यचेत, शान्ति तथा सद्भावजस्ता मानवीय भावनाको बीजारोपण हुने गर्दछ। विशुद्ध मानवीय उद्देश्यका लागि समर्पित हुँदै अगाडि बढेको अनुवादक आज आएर 'अन्त-सांस्कृतिक मध्यस्थकर्ता' को रूपमा इतिहासको निर्णायक बिन्दुमा उभिएको छ। यस्ता अनुवादकले विभिन्न देश र भाषाहरूबीच खिचिएका सम्पूर्ण सीमारेखाहरू हटाउनुका साथै स्रोतभाषा-सांस्कृतिको विकल्पको खोजी गरेका छन्।

साहित्यिक आदान-प्रदानले मानिसको भाषिक विविधताप्रतिको सुझबुझलाई बढाएको छ, सांस्कृतिक सम्पर्कलाई अभिवृद्धि गरेको छ र परिणामस्वरूप यसले विश्वशान्तिको प्रवर्द्धनमा ठूलो सघाउ पुऱ्याएको छ। समग्रमा भन्नुपर्दा, अनुवादले मानवीय मूल्यलाई सबल बनाएको छ। इतिहासलाई खोतल्ने हो भने अनुवादकले साहित्यलाई एउटा संस्कृतिबाट अर्को संस्कृतिमा लैजान अथक परिश्रम गरेको पाइन्छ। भरमिरको विचारमा यदि अनुवादलाई एउटा संस्कृतिबाट अर्को संस्कृतिमा नयाँ विचार प्रवेश गराउने कार्यको रूपमा अर्थ्याइन्छ भने उक्त कार्य समानतामा विविधताको सचेतता हो। यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा अनुवादलाई मूलतः सञ्चारको माध्यम तथा विश्वसांस्कृतिको विकास गर्ने प्रमुख साधनको रूपमा लिन सकिन्छ। रूसी साहित्यलाई अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवाद गर्ने वाल्टर मेईले करिब दुई दशकअघि यस अवधारणाको परिकल्पना गरेका थिए। उनले संसार दिनानुदिन साँघुरिदै गएको र फरक संस्कृति र भाषाका मानिसबीच सम्पर्क बढ्दै गएको हुनाले आउँदा दिनमा अनुवादकको भूमिका अपरिहार्य रूपले बढ्ने निकर्षाल गरेका थिए। आज विश्वयुद्ध, विश्व भोकमारी, विश्व महामारी आदि सन्त्रासबाट बच्न

‘अन्तरराष्ट्रिय’ भन्ने शब्द सही अर्थमा नै अन्तरराष्ट्रिय बन्न पुगेको छ र अनुवाद यस फैलिँदा अन्तरराष्ट्रियतावादको मेरुदण्ड हो।

अनुवादले मानिसलाई सत्यम्, शिष्म्, सुन्दरम् जस्ता उच्चतम मूल्यहरूको पाठ पढाएको छ। विल्सका अनुसार अनुवादको सबैभन्दा ठूलो योगदान भनेको विश्वबन्धुत्वको प्रवर्द्धन गर्नु हो। गेन्जलर जस्ता अनुवाद सिद्धान्तविद्का विचारमा अनुवादकहरू दिनानुदिन साँघुनिँदै गइरहेको आजको विश्वको परिप्रेक्ष्यमा आइपर्ने चुनौतीको सामना गर्न सक्षम हुनैपर्दछ। उनी अगाडि भन्छन्- जब संसार बोटमा चाउरिएको सुन्तलाझौं खुम्चिन्छ र भिन्न संस्कृतिका मानिसहरू अनिच्छा र आशङ्काले छोप्ताछोप्ते पनि एकअर्कासँग नजिकिन बाध्य हुन्छन्, तब अउँदा दिनमा ‘अनुवाद गर या मर’ नै हाम्रा लागि आदर्शपूर्ण वाक्य हेनछ। पृथ्वीका हरेक जीवको अस्तित्व परिशुद्ध र निरन्तर अनुवादमा निर्भर हुनेछ। यस कुरालाई हृदयङ्गम गर्दै विल्स भन्छन्- आज हामी भूमण्डलीय युगको सँघारमा उभिएका छौं। आउँदा दिनमा स्थानीय तथा क्षेत्रीय द्वन्द्वहरू मत्थर हुनेछन्। भूमण्डलीय अनुकूलता तथा विश्वबन्धुत्व प्रवर्द्धनको प्रमुख प्रेरक तत्त्व गतिशीलता हुनेछ र अनुवादले नै यस गतिशीलतालाई जीवन प्रदान गर्नेछ।

बीसौं शताब्दीको आरम्भसँगै विशेष गरी प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धपश्चात् अनुवादले सूचना-प्रविधिको सञ्जालको रूप धारण गर्नुका साथै सञ्चार उद्योगको प्रवर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न थाल्यो। अनुवादले भाषालाई कच्चा पदार्थका रूपमा प्रयोग गर्दै आधुनिक उपभोगतावादी समाजलाई एक असीमित बजारको रूपमा लिने गर्दछ। व्यञ्जनसूची, विवरणिका (ब्रोसर), निर्देशिका, कार्यविवरण, सेयरबजार दर, दलरको भाउको तलमाथि, नासाका समाचार, राष्ट्रसङ्घीय प्रस्तावजस्ता

अत्यन्त जरूरी सूचनाहरू तत्काल अनुवाद हुने गर्दछन्। वर्तमान विश्वमा अनुवादको लक्ष्य विशुद्ध मानवीय प्रयोजनतर्फ भन्दा पनि उपभोक्तावादी प्रयोजनबाट निर्देशित भएको देखिन्छ। यस तथ्यलाई मनन गर्दै न्युमार्कले बीसौं शताब्दीलाई अनुवादको युग भनेका छन्। यन्त्रको प्रयोगपश्चात् अनुवाद आज इतिहासकै महत्त्वपूर्ण मोडमा आइपुगेको छ। विधुतीय साधनको प्रयोगले गर्दा अनुवाद कार्य तत्काल हुनुका साथै यसको उत्पादन क्षणभरमा नै खपत हुने गर्दाछ।

न्युमार्कका अनुसार आजको अन्तरराष्ट्रिय संस्कृति तथा विश्वसाहित्यको युगमा कतिपय अन्तरराष्ट्रिय लेखकका मूल कृतिभन्दा तिनका अनुवाद चाँडै र धेरै प्रति बित्री हुने गर्दछन्। यसले अनुवादलाई व्यावसायिकताप्रति उन्मुख गराएको छ। 'राम्री बुझ्न बुझाउन राम्रो सञ्चार' भन्ने आदर्श वाक्यसँगै आज व्यावसायिक अनुवाद अगाडि बढिरहेको छ। सञ्चार उद्दोगको क्षेत्र दिनानुदिन विस्तार भइरहेको छ। यस सन्दर्भमा स्नेल-हर्नबाईले 'अनुवाद अध्ययन' भविष्यको एक महत्त्वपूर्ण विधा हुने विचार व्यक्त गरेकी छन्।

अनुवादको महत्त्वलाई जोड दिँदै टोपोरोभ अगाडि भन्छन्-अनुवाद संस्कृतिको एक अभिप्रेरक तत्त्व मात्र नभई संस्कृति प्रवर्द्धन गर्ने एक विधिका साथै यसको एउटा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त पनि हो। यो सिद्धान्तले काम गर्न सकेन भने संस्कृति मर्दछ, उपेक्षित हुन्छ वा अर्को संस्कृतिले प्रवेश पाउँछ। उनका अनुसार तलका निम्न दुई चरमबिन्दुबाट टाढै रहेर मात्र कुनै पनि संस्कृतिको निरन्तरता सम्भव हुने गर्दछः

1. पूर्ण एकाकीपन (शून्य अनुवादको अवस्था), 2. उच्च तहको विलयन वा सर्वानुवाद (सर्वानुवादको अवस्था) आदि ।

माथिका यी दुवै अवस्था कुनै पनि संस्कृतिका लागि लाभदायक हुन सक्दैनन्। उत्कृष्ट अनुवादले मात्र यी दुई चरमबिन्दुबीच सन्तुलन स्थापना गर्दछ। केही दशकपहिले युरोपेली समुदायको आयोगले भाषिक विविधताबाट उत्पन्न हुन सक्ने समस्या समाधान गर्ने उद्देश्यले चारबुँदे प्रस्ताव पारित गरेको थियो। यीमध्ये भाषिक तथा प्राविधिक रूपले दक्ष अनुवादक तथा दोभाषेको तालिम सञ्चालन गर्नु एक प्रमुख उद्देश्य थियो। उक्त आयोगले उस बखत नै अबको विश्वसमाज बहुभाषी हुने कुराको निकर्यौल गरेको थियो। यस सन्दर्भमा सिंहले महत्त्वपूर्ण विचार प्रस्तुत गरेका छन्। उनका अनुसार अनुवादको सहायताले भर्खरै विकास हुन लागेका भाषा तथा साहित्यलाई समृद्ध बनाउन सकिन्छ। अनुवादमा चलिआएको बसोँ पुरानो एकदिशात्मक श्रेणीत्रमको ठाउँमा द्विदिशात्मक प्रत्रिया प्रचलनमा आएको छ। अनुवादको यो द्विपक्षीय प्रवाहबाट दाता र प्रापक दुवै भाषा लाभान्वित हुनेछन्। त्यसैले विकासोन्मुख विशेष गरी अविकसित भाषाको विकासका लागि अनुवादनीयताको नमुनालाई एक सुनिश्चित उपायको रूपमा सिफारिस गरिनुपर्दछ। सिंहले भा.को प्रविधिका लागि नवशब्दको निर्माणमा भन्दा पनि अनुवादनीयतामा बढी जोड दिएका छन्। त्यस्तै, उनले विकसित विश्वका लागि द्वितीयक अनुवाद एक आदर्श नुवाद प्रत्रिया भएको ठहर गरेका छन्, किनभने अनुवाद केवल अनुकरण वा प्रतिस्थापन होइन। यो ता मूलतः लक्ष्यभाषा अर्थात् प्राप्क भाषामा केही नयाँ कुरा सिर्जना गर्ने प्रत्रिया हो। त्यसैले विधार्थीलाई अनुवाद कलाको भ्यास गराउँदा काव्य, भाषा, सौन्दर्यशास्त्र, तथा मीमांसा-विश्लेषकका विभिन्न पक्षका बारेमा सचेत पार्नुपर्दछ।

सिद्धान्ततः अनुवाद दुई दिशात्मक आदान-प्रदान प्रत्रिया होः यसलाई नयाँ राष्ट्रहरूले अत्यन्तै ग्रहणशील भएर स्विकार्नु पर्दछ, किनभने अनूदित

साहित्यको ग्रहणशीलतालाई साहित्यिक भिरुचि विस्तार गर्ने सूचकाङ्कको रूपमा बुझिन्छ। तर अनुवादलाई कुनै पनि राष्ट्रमा जबर्जस्ती लादनुचाहिण ह्यगोले भनेझौँ आफ्नै विरुद्ध आत्रमण गर्नु हो। मूल कुरो क हो भने अदक्ष अनुवादकले अनुवादको गुणस्तर र विशुद्धता दुवै नष्ट पारिदिन सक्ने भएकाले अनुवाद गतिविधिलाई अनियन्त्रित ढङ्गले मौलाउन दिनु भने हुँदैन। यस सन्दर्भमा निडाले आफ्नो कृति टुवार्डस् अ साइन्स अफ ट्रान्सलेटिडमा एउटा तथ्यलाई यसरी उद्धृत गरेका छन्- अनुवाद एउटा भन्सार कार्यालय हो । यदि भन्सार धिकृतहरू सचेत भएनन् भने अन्य कुनै पनि भाषिक नाकाबाट भन्दा उक्त कार्यालयबाट बढी भाषिक तस्करी हुने गर्दछ।

माथिका विभिन्न विद्वान्हरूका मतलाई समग्रतामा हेर्दा वर्तमान विश्वसमाजमा अनुवादको माग दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको तथ्य उजागर हुन्छ। बृहत् रूपमा हेर्दा सबै मौलिक रचना अनुवाद हुन् र सबै अनुवाद मौलिक रचना। यी दुवैले भा,को उपयोग गर्दछन् जुन कुरा समयको गतिसँगै परिवर्तन र नाश भएर जाने गर्दछ। अनुवादसम्बन्धी यो अवधारणा विनिर्माणवादीहरूले अघि सारेका हुन्। ओक्टाभिओ पाजले पनि यस अवधारणाप्रति दृढताका साथ सहमति जनाएका छन्। पाजको दृष्टिकोणमा हरेक पाठ/ सिर्जना आफैँमा अद्वितीय हुनुका साथै यो अन्य कुनै पाठको सिर्जनाको अनुवाद पनि हो।

कुनै पनि भाषा पूर्ण रूपले मौलिक हुँदैन किनभने भाषा स्वयम् नै एक अनुवाद हो। यसका दुईवटा कारण छन्। सर्वप्रथम त यो शाब्दिक/अमौखिक संसारको अनुवाद हो। दोस्रो,हरेक भाषिक सङ्केत र पदावली अर्को भाषिक सङ्केत र पदावलीको अनुवाद हो, तर यस तर्कलाई हुन्छन्, किनभने अनुवाद एक नयाँ आविष्कार हो र यो लक्ष्यभाषा-

समुदायमा एक अद्वितीय कृतिका रूपमा रहने गर्दछ। तसर्थ सबै पाठहरूलाई मौलिक पाठका रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ। यस परिच्छेदमा नवअनुवादको आवश्यकताका बारेमा छलफल गरिने छ। वास्तवमा आलङ्कारिक वाणीमा भन्दा अनुवाद गर्ने कार्यलाई पुरानो दियोको ठाउँमा नयाँ दियो जलाउनुको दृष्टान्त दिन सकिन्छ।

यही सत्यलाई अर्को दृष्टिकोणबाट हेर्दा प्रत्येक युगले भर्जिल, होरेस, होमर र यस्तै युगान्तकारी सर्जकहरूलाई आफैँ खोजिरहनुपर्दछ। यस दृष्टिकोणले हेर्दा हरेक युगका लागि त्यही युग सुहाउँदो अनुवादको

आवश्यकता पर्दछ। त्यसैले रोजले साहित्यिक अनुवादलाई कलाबद्ध कला भनेकी छन्। मानिसमा ज्ञान प्राप्तिको अनन्त इच्छा रहेको हुन्छ, त्यसैले

ऊ ज्ञानको अनन्त खोजमा लिप्त छ। मानिस समयको गर्भमा पुरिएका वा स्थानविशेषले आफ्नो पहुँचभन्दा टाढा रहेका हरेक रहस्यको उदघाटन

गर्न चाहन्छ। मानिस साहित्यिक कृतिको अनुवाद किन गर्दछ भन्नेबारे अघिल्लो परिच्छेदमा छलफल भइसकेको छ। यसका पछाडि विभिन्न

कारणहरू छन्। तीमध्ये भाषा, कला र सिर्जनात्मकतामा अन्तर्निहित कारण छन् भने केही राजनीतिक, आर्थिक र सांस्कृतिकजस्ता बाह्य कारण

छन्। प्रत्येक शब्दा अथवा वाक्य अनूदित हुने प्रतीक्षामा रहेको हुन्छ। धेरैजसो अवस्थामा मौलिक कृति मूलभाषामा नै सदाका लागि लुटपुटिएर

रहेको हुन्छ र कालान्तरमा यो त्यसै अप्रचलित भएर लुप्त हुन पुग्छ। यस्ता कृतिका लागि पुनर्व्याख्याको आवश्यकता पर्दछ भने विदेशी

भाषाबाट आएका कृतिको हकमा भने पुनर्सिर्जना गर्नुपर्ने हुन्छ।

समयको अन्तरालसँगै अनुवाद र यसका शैली पनि क्षीण हुँदै जान सक्छन्, तर पाठको सन्देश, विषयवस्तु र मर्म भने सधैं नै स्थिर

रहिरहन्छन्। ती कुरा दुर्बोध भाषामा सुषुप्त अवस्थामा रहेका हुन्छन्।

यस्ता पाठको सारतत्त्वको समकालीन जनजिब्रोमा पुनर्व्याख्या गरिनुपर्दछ।
 पुनरानुवाद सदा निरन्तर रूपमा चलने प्रक्रिया भएकाले जहिले पनि खुला
 परिसरका भित्री भागमा केन्द्रित भई अनुवाद गर्नुपर्दछ। स्याभोरीले भनेझैं
 एक समयमा अस्तित्वमा रहेका अनुवादहरू कालान्तरमा पुराना र
 अप्रचलित हुन्छन्। कालजयी कलाका रूपमा हरेक पुस्ताको आवश्यकता
 पूरा गर्न अनुवाद पुनः देखा पर्ने गर्दछ। अनुवादक एक मध्यस्थकर्ता हो र
 उसले समयको मागअनुसार मध्यस्थताको साधनलाई पुनर्जीवित गराउँछ।
 साहित्यिक कृतिको मूल सेरोफेरो भाषा हो। भाषा र साहित्य दुवै
 समयानुसार क्षय हुँदै परिवर्तन भइरहने हुनाले अनुवाद पनि परिवर्तन हुने
 गर्दछ। यसलाई समय र परिस्थितिअनुरूप नयाँ जीवनको आवश्यकता
 पर्दछ। त्यसैले फ्रेडेरिक बिल भन्दछन्- अनुवाद गर्दा कुनै कृति वा
 रचनाविशेषको अनुवादभन्दा पनि त्यस कृतिको मूल मर्म वा सारतत्त्वको
 अनुवादमा बढी जोड दिनुपर्दछ। उनको विचारमा कृतिको मूल ऊर्जाको
 अनुवाद यसरी नै हुनुपर्दछ भनी किटान गर्न सकिँदैन। उनी अगाडि
 भन्दछन्-अनुवाद आफैँमा एक सर्वोत्कृष्ट प्रक्रिया हो, जसद्वारा मौखिक
 अभिव्यक्तिमा अन्तनिहित मूल भावनालाई सिधै स्थानान्तरण तथा
 निरन्तरता दिन सकिन्छ। साहित्यिक कृतिमा यस्ता मानवीय भावनाहरू
 अति नै सङ्गठित रूपमा रहेका हुन्छन् र यस्ता कृतिहरू सधैं एउटा
 संस्कृतिबाट अर्को संस्कृतिमा स्वतःस्फूर्त रूपमा आफैँ धकेलिइरहेका
 हुन्छन्। भाषा र कलामा अन्तनिहित ऊर्जाले पुनर्व्याख्याको गतिशील
 प्रक्रियालाई अगाडि बढाइरहेको हुन्छ। बाहिरी रूपमा कसले कुन कृति
 कसरी अनुवाद गर्छ भन्ने कुरा विद्यमान राजनीतिक, आर्थिक सांस्कृतिक
 पक्षहरूमा निर्भर रहन्छ। साहित्य र सिर्जनाको दिशामा अनुवाद र
 अनुवादक दुवै भौगोलिक सीमा साँधमा सामित साहित्यिक एवं सांस्कृतिक

सम्पदाहरूलाई भूगोलको सीमादेखि बाहिर निकाली अन्य संस्कृतिहरूसित परिचय गराउँदछ । सम्पूर्ण नेपाल भूभागबाहेक पनि भारततीर नेपाली अनुवाद कार्य विशेष रूपमा आसाम अनि काशीबाट पर्याप्त रूपमा भएका पाइन्छन् । अझ थप भन्नुपर्दा पारीजातको शिरिषको फूल उपन्यासलाई अङ्ग्रेजीमा ब्लू मिमोसा शीर्षकमा अनुवाद गरिएको छ, एवम् जसलाई अमेरिका कुनै एक विश्वविद्यालयको पाठ्यचर्यामा समेत सामेल गरिएको जान्न पाइन्छ । यसरी नै लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको अधिक प्रचलित मुनामदन खण्डकाव्यको पनि अङ्ग्रेजी अनुवाद गरिएको पाइन्छ। यसैगरी मनप्रसाद सुब्बा र रेमिका थापाकृत किनाराका आवाजहरू शीर्षक पुस्तकलाई कविद्वले भोइसेस अव मार्जीन भनेर अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवाद गरेका भेटिन्छ भने सिक्किमका कवि अमर बानियाँ लोहोरोले आफ्नो कविता सङ्ग्रह जीवन चित्र - लाई नेपाली लगाय हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषा (पोट्रेट् अव लाइफ) मा समेत अनुवाद गराएर प्रकाशन गराएका पाइन्छन् । यसैक्रममा एम हिरियानाद्वारा लिखित आउट लाइन्स अव इण्डियन फलसफी नामक पुस्तकलाई डा घनश्याम नेपालले भारतीय दर्शनको रूपरेखा शीर्षकमा नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका भेटिन्छन् । यसप्रकार नेपाली भाषाबाट अन्य भाषामा अनि अन्यभाषाका कृतिहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गरिने कार्यले नेपाली अनुवाद साहित्यको विकासको उज्जवल भविष्य निर्धारण गरेको बुझिन्छ ।

14.5 उपसंहार

निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने, अनुवाद अनादि - अनन्त चलिरहने त्रियाकलाप हो र अनुवादको सैद्धान्तिक पक्षले अनुवाद अभ्यासलाई निरन्तरता दिने गर्दछ, तर बुझ्नुपर्ने कुरा के छ भने अनुवादको कुनै

एउटा मात्र निश्चित सिद्धान्त छैन। आउंदो परिच्छेदमा त्यस्ता आधारका बारेमा छलफल गरिने छ जसमा अनुवादका सिद्धान्तहरू अडेका छन्।

अनुवाद शब्दले प्रक्रिया र परिणाम दुवैलाई बुझाउँछ भन्ने विचार विद्वान विल्सको रहेको देखिन्छ तर विग्रान्ड भन्दछन्- प्रत्रियाले अनुवाद गतिविधि र अनूदित पाठलाई बुझाउँछ। अनुवादलाई विभिन्न तवरले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। स्याभोरी र सेल्भर जस्ता विद्वानहरूले यसलाई कलाको दर्जा दिएका छन् भने निडा र विल्सले अनुवादलाई विज्ञान भनेका छन्, तर न्युमार्क र शास्त्रीले यसलाई विज्ञान, कला तथा कौशलको समष्टिगत रूप मानेका छन्। न्युमार्क अगाडि भन्छन् - अनुवाद क्रमशः विज्ञान, सीप कला र अन्त्यमा रसास्वादनको क्षेत्र हो। यहाँ उनले सीप भनेर अनुवादलाई जीविकोपार्जन गर्ने माध्यम अर्थात् साधनको रूपमा इङ्गित गरेका बुझिन्छ।

अनुवादमा रूपात्मक र गतिशील समतुल्यताबीच साथै नै तनाव रहिरहन्छ। उदाहरणका लागि काव्यिक अनुवाद र गधात्मक अनुवादको सम्बन्धमा एउटै परिभाषा लागू हुन सक्दैन। साहित्यिक अनुवादको सम्बन्धमा निडा एजा पाउन्डलाई उदधृत गर्दै भन्छन्- भाव ज्यादा, वाक्यविन्यास कम (मोर सेन्स एन्ड लेस सिन्याक्स)। तर भाषावैज्ञानिक सन्दर्भमा भने उनी गार्भिनलाई उदधृत गर्दै भन्छन्- मूल कृतिले पाठकमा जस्तो प्रभाव पार्न सक्नुपर्दछ। यसबाट अनुवादको परिभाषा प्रयोजन विशेषको आधारमा फरक हुने गर्दछ भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ। अन्त्यमा उनले उपयुक्त अनुवादको परिभाषाभित्र तलका चार प्रमुख विशेषता समेटिनु पर्ने बताएका छन्: जसमा अर्थगत स्पष्टता, मूलकृतिको भावना र शैलीको अभिव्यक्ति, सहज र सरल प्रस्तुति र लक्षित पाठकमा मूल कृतिले जस्तै पार्ने प्रभाव । यही अनुवादको सकीमा विभिन्न स्रोत

भाषादेखि लक्ष्य भाषामा गरिने साहित्यलाई अनुवाद साहित्य भन्न सकिन्छ ।

14.6 सार

यस प्रखण्डमा नेपाली अनुवाद साहित्यको समीक्षा र मूल्याङ्कनबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो । उक्त जानकारीहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा यसरी समेटिएको छ -

- अनुवाद शब्दले प्रक्रिया र परिणाम दुवैलाई बुझाउँछ भन्ने विचार विद्वान विल्सको रहेको देखिन्छ ।
- अनुवादलाई विभिन्न तवरले विद्वानहरूले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। स्याभोरी र सेल्भर जस्ता विद्वानहरूले यसलाई कलाको दर्जा दिएका छन् भने निडा र विल्सले अनुवादलाई विज्ञान भनेका छन्। न्युमार्क र कला तथा कौशलको समष्टिगत रूप मानेका शास्त्रीले यसलाई विज्ञान छन् ।
- अनुवाद क्रमशः विज्ञानसीप कला र अन्त्यमा रसास्वादनको क्षेत्र हो । , यहाँ उनले सीप भनेर अनुवादलाई जीविकोपार्जन गर्ने माध्यम अर्थात् साधनको रूपमा इङ्गित गरेकाबुझिन्छ।
- अनुवादमा रूपात्मक र गतिशील समतुल्यताबीच साथै नै तनाव रहिरहन्छ। उदाहरणका लागि काव्यिक अनुवाद र गधात्मक अनुवादको सम्बन्धमा एउटै परिभाषा लागू हुन सक्दैन।
- साहित्यिक अनुवादको सम्बन्धमा निडा एज्रा पाउन्डलाई उद्धृत गर्दै भन्छन्। भाव ज्य -ादामोर सेन्स) वाक्यविन्यास कम , एन्ड लेस सिन्याक्स ।।(

- भाषावैज्ञानिक सन्दर्भमा भने उनी गार्भिनलाई उदधृत गर्दै भन्छन् -मूल कृतिले पाठकमा जस्तो प्रभाव पार्न सक्नुपर्दछ। यसबाट अनुवादको परिभाषा प्रयोजन विशेषको आधारमा फरक हुने गर्दछ भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ।

- अनुवादको परिभाषाभिन्न चार प्रमुख विशेषताहरू क्रमले अर्थगत स्पष्टतासहज र सरल ,मूलकृतिको भावना र शैलीको अभिव्यक्ति , प्रस्तुति र लक्षित पाठकमा मूल कृतिले जस्तै पार्ने प्रभाव ।

- अनुवादलाई विधा ,कामको प्रकृति ,प्रयोग हुने माध्यमप्रयोगजन्य , पाठक र भाषा तथा दर्शन आदिको प्रचलित सिद्धान्तका ,उद्देश्य आधारमा विभिन्न तरिकाले परिभाषित गर्न सकिन्छ।

यस प्रखण्डको अध्ययनले नेपाली अनुवाद साहित्यको समीक्षा र मूल्याङ्कनबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो । अनुवाद साहित्यको परिचय र यसको नेपाली साहित्यमा समीक्षा साथै मूल्याङ्कन सम्बन्धी यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो ।

14.7 अनुशीलनी

1. अनुवाद साहित्यको अवधारणाबारे चर्चा गर्दै यस प्रवृत्तिमा लेखिएको साहित्यलाई सविस्तार चर्चा गर्नु होस् ।
2. अनुवादको अर्थ सम्बन्धि उल्लेख गर्दै अनुवाद साहित्यबारे विभिन्न विद्वानहरूका मतको टिप्पणी गर्नुहोस् ।
3. साहित्यमा अनुवादको महत्त्व, मूल्य र उपयोगिता के कस्तो रहेको देखिन्छ ? बताउनुहोस् ।
4. अनुवाद साहित्यको प्रमुख घटकहरू के के हुन् ? विश्लेषण गर्नुहोस् ।

5. अनुवाद साहित्यबारे दिएका पाश्चात्य र पूर्वीय विद्वानहरूका मत र विचारलाई सबिस्तार चर्चा गर्नुहोस् ।
6. अनुवाद साहित्यलाई आधार गरी नेपाली साहित्यमा कस - कस कुन - कुन भाषाका कृतिहरूको अनुवाद गरेका छन् ? विवेचना गर्नुहोस् ।
7. अनुवाद साहित्यलाई वर्तमान साहित्यको किन प्रमुख अङ्ग मानिन्छ ? आफ्नो तर्क दिनुहोस् ।
8. अनुवाद साहित्यले नेपाली साहित्यमा के - कस्तो प्रभाव पारेको ठान्नुहुन्छ ? चर्चा गर्नुहोस्।
9. अनुवाद साहित्यको पृष्ठभूमिबारे एउटा टिप्पणी लेख्नुहोस् ।
10. नेपाली साहित्यमा गरिएको अनुवादित कृतिहरूबारे एउटा लेख लयार पार्नुहोस् ।
13. अनुवाद र अनुवाद साहित्य माझ के कस्तो साम्य र भिन्नता पाउन सकिन्छ ? तर्क दिनुहोस् ।

14.8 अतिरिक्त अध्ययन

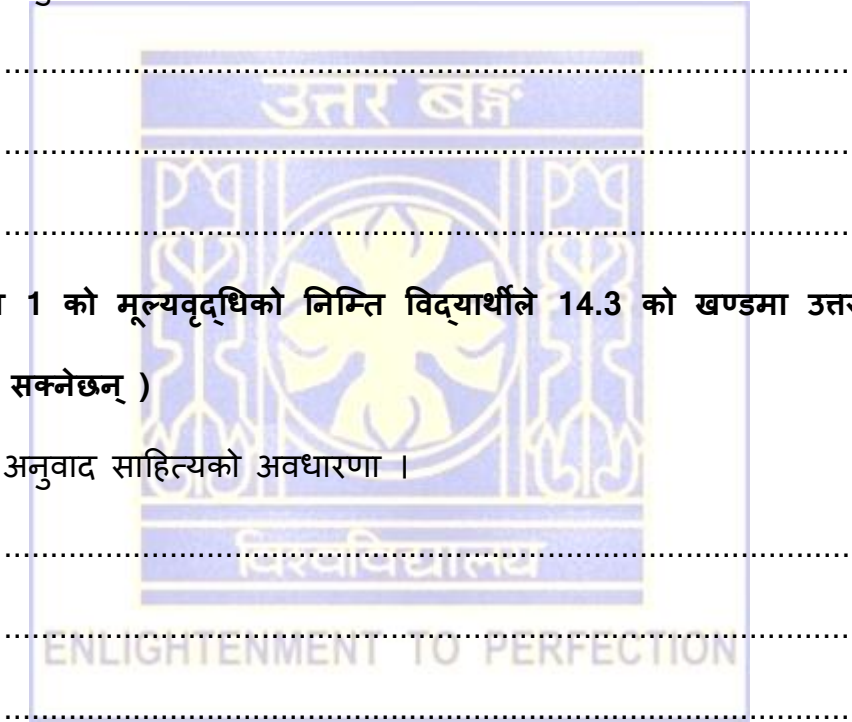
1. David Damrosch **What is world Literature**
2. इन्द्रनाथ चौधरी **तुलनात्मक साहित्य की भूमिका**
3. इन्द्रविलास अधिकारी **तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त परिचय**
4. दीनानाथ शरण **नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका तुलनात्मक अध्ययन**
5. गङ्गाप्रसाद भट्टराई **केही अध्ययन : केही विश्लेषण**
6. असीत राई **भारतीय नेपाली साहित्यको विकासक्रम**
7. जगदीश यादव **भारतीय साहित्य : अवधारणा, समन्वय एवं सादृश्य**

यस अतिरिक्त अनुवाद साहित्यबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र - पत्रिकाको पनि अध्ययन ।

14.9 मूल्यवृद्धिको निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. अनुवाद साहित्यको सामान्य परिचय ।

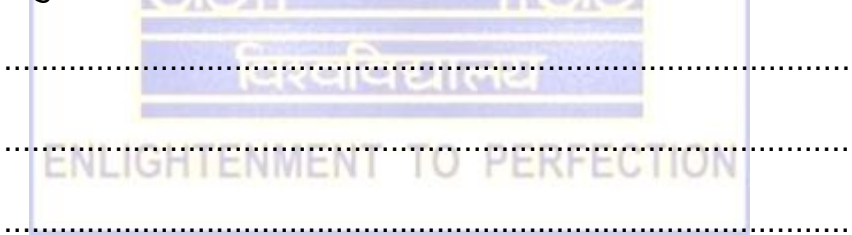
.....

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 14.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. अनुवाद साहित्यको अवधारणा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 14.3 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. नेपाली अनुवाद साहित्यको समीक्षा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 14.4 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. नेपाली अनुवाद साहित्यको मूल्याङ्कन ।

.....

.....

.....

(प्रश्न 4 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 14.4 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

५. नेपाली अनुदित भएका साहित्यिक कृतिहरू ।

.....

.....

.....

(प्रश्न 5 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 14.5 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

